С. Д. СВОРАК

ПОЛІТИКО-ПРАВОВА ДУМКА УКРАЇНИ XIX–XX СТОЛІТЬ ПРО НАРОДОВЛАДДЯ

Івано-Франківськ
ДВНЗ «Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника»
2015

УДК 342. 34 : 340.12 (477) «XVIII/XIX»

ББК 67.1 (4 УКР)

С24

Розглянуто і рекомендовано до друку вченою радою
Харківського національного університету внутрішніх справ
Протокол № 7 від 26 червня 2015 року

Рецензенти:

Б. В. Кіндюк, доктор юридичних наук, професор кафедри цивільного права та процесу Тернопільського національного економічного університету;
М. М. Кобилецький, доктор юридичних наук, професор кафедри історії держави, права та політико-правових учень, завідувач кафедри адміністративного та фінансового права Львівського національного університету імені Івана Франка;
О. В. Кузьминець, доктор історичних наук, професор кафедри історії держави та права Національної академії внутрішніх справ, Заслужений працівник народної освіти України.

Сворак С. Д.

С24 Політико-правова думка України XIX–XX століть про народовладдя : монографія / С. Д. Сворак. – Івано-Франківськ, 2015. – 376 с.

ISBN 978-966-640-412-4

У монографії осмислено сутність народовладдя, трансформацію його історичних форм в ґенезі української держави і права. З'ясовано, що народовладдя в Київській Русі сформувалося на основі індивідуалізованих сімейних домогосподарств, інтегрованих в територіальну громаду, яка й продукувала інститути влади і права. Відносно автономні територіальні громади на основі усвідомлених інтересів і потреб у спільному захисті свого життєвого простору продукували форму народовладдя – Віче. У державно-правових ученнях України простежено тенденцію народовладдя від Руських земель до УНР і сьогодення з різними історичними формами реалізації.

Для науковців, викладачів, аспірантів і студентів, а також широкого загалу читачів, котрі цікавляться історією держави і права України.

УДК 342. 34 : 340.12 (477) «XVIII/XIX»
ББК 67.1 (4 УКР)

ISBN 978-966-640-412-4

© Сворак С. Д., 2015
© Прикарпатський національний університет ім. Василя Стефаника, 2015

ЗМІСТ

Передмова..... 5

Розділ І. Теоретико-методологічні засади дослідження народовладдя в юридичній науці..... 14

1.1. Поняття «народовладдя» та категоріальний апарат дослідження у теорії та історії держави і права.....14

1.2. Теоретико-методологічні засади аналізу демократичної влади.....37

1.3. Історіографія проблеми та джерельна база дослідження..... 68

Розділ ІІ. Ідея народовладдя у період становлення та зміцнення устоїв Російської імперії в Україні І половини XIX століття.....92

2.1. Народовладні погляди та концепції в Україні в період кризи інституту царської влади у І чверті XIX століття.....92

2.2. Формування та теоретико-правова апологія доктрини народовладдя у політичних поглядах декабристів.....108

2.3. Народовладдя і державний устрій в ученнях українських західників і слов'янофілів.....131

2.4. Утвердження ідей народовладдя в умовах формування устоїв капіталізму та кризи кріпосного права в Україні.....139

Розділ ІІІ. Народовладдя у проектах української державності ІІ половини XIX – початку XX століття..... 153

3.1. Трансформація ідей народовладдя в епоху «Великих реформ» та модернізації імператорської влади в Росії.....153

3.2. Ідея народовладдя як фактор стабільності національної правової та політичної системи у державно-правових концепціях початку XX ст. ...166

3.3. Народовладдя та інститути народного представництва в українських урядах І половини XX століття.....205

3.4. Проблеми народовладдя у державно-правових поглядах мислителів Західної України XIX – І третини XX ст. 230

Розділ IV. Народовладдя у соціалістичній, консервативній, націоналістичній і ліберальній ідеологіях та у радянській і пострадянській формах правління в Україні.....265
4.1. Демократична влада у концепціях державно-правової ідеології соціалізму та комунізму.....265
4.2. Консервативні та неоконсервативні вчення про народовладдя..... 290
4.3. Народовладні традиції у державно-правових поглядах українських націоналістів.....299
4.4. Легітимація президентської влади та державного управління в Україні в умовах народовладної правової свідомості..... 323
Післямова.....340
Література.....352

ПЕРЕДМОВА

Проблема народовладдя в історії держави і права України активно розроблялася і нині досліджується у вітчизняній правознавчій думці. Зрозуміти і пояснити попередній шлях розвитку наукових поглядів щодо сутності інститутів народовладдя в історії держави і права України актуально в нинішніх умовах, тому що неправдивий, спотворений московською імперською державницькою політикою, укорінений в наукових працях погляд на монархічний устрій Київської Русі та його наступний етап розвитку в Російській державі здійснює частково вічну мрію її правителів підкорити Україну, апелюючи до міфів про однорідність української, білоруської і великоросійської спільнот. Справді, російська історіографія суворо дотримується вигаданої московськими правителями концепції про братність українців, білорусів і росіян в їх історичному розвитку в межах Московської держави, яка нібито є спадкоємцем Київської Русі. Треба зауважити, однак, і це надзвичайно важливо для виявлення причинної залежності поглядів вітчизняних дослідників історії держави і права України, які значною мірою поділяють концепт московської історіографії про ранньофеодальний устрій Княжої доби українського народу, що такий підхід робить послугу, так би мовити, теоретичним поглядам правителів Московської імперської державності, які вважають себе захисниками українського і білоруського народів на підставі створеного ними міфу про узи духовної, етнічної і державно-правової культурної спорідненості.

Російська великодержавницька ідеологія, ставши домінантним світоглядом, спричинила розвиток державно-правової думки стосовно Київської Русі в руслі самодержавного монархізму і православного патерналізму. Це закономірне явище, оскільки Московія без Київської Русі не мала своєї попередньої історії. М. Юрій у цьому контексті зазначає, що «первинний пункт писемної власної історії Украї-

ни – Київська Русь»[1]. Московія, привласнивши православну церкву Русі та ідентифікуючи себе з цим іменем, створила для себе свою історію держави і права, сперту на історичну традицію Київської Русі. Насправді в європейському геополітичному просторі всі картографічні видання держав позначали територію нинішньої Росії державним іменем «Московія». Згідно з висновками І. Федорів, українська національна держава в межах Великого князівства Литовського зміцнила національну самосвідомість, а «литовсько-польська доба мала вирішальне значення для національної диференціації між Україною і Московщиною»[2].

У сучасних умовах розбудови народовладдя в Україні слід шукати в наукових працях з історії нашої держави і права правдивого бачення демократичних інститутів. Адже до цього часу в абсолютній більшості навчальних посібників з історії держави і права України автори виявляють вузькість, зайвий традиціоналізм, дотримуючись марксистсько-ленінської концептуальної схеми про формаційний розвиток держави і права. Треба зазначити, що формалізм Марксової теорії формаційного розвитку інститутів держави і права ґрунтується на ідеї їх класового характеру.

Московська влада СРСР з більшовицькою компартійною ідейною позицією сприяла побудові теорії держави і права, зручної для проголошення диктатури пролетаріату. Згідно з висновками А. Луначарського, «соціалізм як майбутнє завдяки марксовому аналізу тенденції капіталістичного суспільства має ймовірність, що межує з достовірністю»[3]. Пролетаріат у московсько-ленінській теорії держави і права виступає в ролі всесвітнього, всемогутнього, всеохоплюючого суб'єкта творення дійсного народовладдя. Отже, московські вожді, взявши за основу ідею всесвітньої пролетарської революції, виступили в ролі

[1] Юрій М. Ф. Соціокультурний світ України / М. Ф. Юрій. – К. : Кондор, 2003. – С. 124.
[2] Федорів І. Мирон Кордуба в історії України / Федорів І. – Тернопіль, 2001. – С. 90.
[3] Луначарский А. Религия и социализм. Ч. 1 / Луначарский А. – СПб, 1968. – С. 98.

пророка майбутньої демократії, підробляючи під пануючий в Росії великодержавницький месіанізм турботу про благо всього людства. В. Ленін виявився типовим російським великодержавницьким ідеологом, а його політична революційна діяльність на чолі більшовицької партії наскрізь просочена великоросійським державницьким гегемонізмом. Адже уявлення про всесвітньо-історичну місію пролетаріату мало в собі настрій Москви у вищій визвольній потенції. Цими особливостями пояснюються всі метаморфози методології розуміння історії держави і права всіх народів, зокрема й тих, які були у складі Російської імперії. Безглузде з теоретичного боку міркування про класово-антагоністичний характер державно-правового устрою всіх народів дозволило надати логічну можливість приймати в жертву національний суверенітет інститутів влади і права.

Дослідники історії держави і права України не змогли в умовах більшовицького ідеологічного тоталітаризму справитися з антиномією класового і національного характеру державно-правового устрою. Найвеличніші історичні національно-визвольні рухи, серед яких був і український, уявлялися більшовицькими вождями Москви буржуазними. Вони, як і їх попередники династії Романових, ненавиділи національно-визвольні рухи українського, білоруського, польського та інших народів, підкорених великоросійському абсолютизму. Вони нездатні були почути голос народів до незалежності. Союз між московським імперським державницьким духом і національними устремліннями народів, які зазнали поневолення від Великоросії, – явище внутрішньо необхідне. Московський великодержавницький гегемонізм зумовлюється особливостями історично сформованої ментальності росіян та їх суспільної психології, які мають безпосереднє відношення до їх зверхності стосовно інших народів. Ми бачимо це на прикладі ставлення Москви до української національно-визвольної боротьби з часів Богдана Хмельницького і до нинішніх подій.

Тут у першу чергу треба зауважити, що в підручниках з історії держави і права України переважають погляди, які ігнорують той незаперечний факт, що інститути народовладдя становлять кістяк

всіх історичних епох існування незалежної української державності. Питання про існування народовладної традиції в ґенезі української національної державності так само, як і питання істотної різниці в державно-правовій культурі України і Московії та спорідненості нашої інституційованої владної системи з країнами Західної Європи, сьогодні стають на порядок денний не лише для їх усвідомлення, але й для практики розбудови сучасної демократії.

Актуальність дослідження зумовлена й тим, що з часів утвердження Московського монархічного абсолютизму почався ідейно-політичний процес формування у масовій свідомості і ментальності народів України, Росії і навіть європейських країн ціннісної установки про спорідненість державно-правової культури Київської Русі з Московією, про те, що саме ця держава є спадкоємницею монархізму, який у IX–XIII ст. іменувався ранньофеодальним державним укладом, у структурі якого князь мав абсолютну владу. З того часу в науковій правознавчій літературі точиться дискусія навколо проблеми державницького устрою Київської Русі та її історичного спадкоємця. Переважна більшість українських дослідників поділяють думку, що Київська Русь була першою стадією української національної держави, яка започаткувала і зміцнила інститути народовладдя. Всупереч означеному погляду на сутність державного устрою Київської Русі в промосковській історіографії до цього часу домінує з певними варіаціями концептуальний погляд про те, ніби «слов'яни добровільно знищують своє давнє народовладдя і вимагають самодержців від варяг… Скрізь, де меч сильних чи хитрість владолюбців вводили самодержавство (бо народи воліли мати закони), в Росії воно утвердилося із спільної згоди громадян»[4].

Питання тяглості української народовладної традиції в історії держави і права нині набуває дуже актуального значення, бо воно світоглядно вирішує потребу усунення прогалин та критики ідеологічних московських імперських міфів про спорідненість монархізму

[4] Карамзин Н. М. И что была тогда Россия? / Карамзин Н. М. – Х. : Прапор, 1990. – С. 30–31.

княжої доби Руських земель із Московським самодержавством. Цей концепт бачення історії держави і права України певною мірою формує промосковську ментальність і державницьку самосвідомість, яка сприймає імперський Московський експансіонізм стосовно України. Г. Гуттенбах зробив досить цікаве застереження із цього факту: «У своїй свідомості росіяни були не стільки слов'яни (вони слабо усвідомлювали свою національну належність до кінця XIX ст.), як православні християни»[5]. Доречно зауважити, що імперські амбіції Москви захопити землі України незмінні з часів царювання Івана І, який одним із перших сам себе іменував «государ всієї Русі»[6]. В цьому плані правителі Москви спочатку на вербальному рівні проголошують своє імперське бачення чужих земель, а потім спрямовують політику на їх анексію. Приміром, сучасний російський експансіонізм в Криму і східних областях України реалізується під гаслом утворення Новоросії.

Імперська Московія з її крайнім загостренням боротьби за світове панування з XIV ст. вносила в життя української національної народоправної держави шляхом вторгнення різних факторів аж до завоювання більшої частини територій розбрат між різними соціальними верствами, використовуючи православну церкву, підкуп, залякування, інші засоби політичної дестабілізації. У проголошеному кредо: «Москва – третій Рим, іншому не бути» її правителі породили нестримне бажання включити у лоно своєї імперської держави Україну. Для такої мети потрібна була імперська ідеологічна зброя, якою стали міфи про братні народи, про історичну спадкоємність Московських князів від династії Рюриковичів, про ранньофеодальну монархію Київської Русі. Поділяємо висновок польського історика О. Галецького про те, що в імперській боротьбі за світове панування Росія поводиться за старою схемою російського національного імперіалізму в

[5] Російський імперіалізм. – К. : Вид. дім Києво-Могилянської академії, 2010. – С. 33.
[6] Там само. – С. 36.

Східній Європі, започаткованого одночасно із піднесенням Московії в XIV ст.[7]

Особливе місце в імперській державницькій ідеології Москви відводиться початковій стадії формування Російської державності. Російські історики з непохитною впевненістю починають відлік часу існування їхньої держави саме від тієї епохи і від тих територій, які іменувалися Руська земля[8]. Саме тому потрібно спростувати про-московську концепцію походження їхньої держави від Руських земель та ранньофеодальну монархічність їх устрою.

Ми тільки тоді зрозуміємо сутність народовладдя в традиції українського державотворчого процесу, коли станемо розглядати його в контексті з основоположними цінностями життя людей.

Треба зазначити, що перебування українських земель у складі двох найбільших імперій світу – Російського абсолютизму та Австрійської освіченої монархії – завдало нищівного удару по історичній пам'яті, національно-державницькій свідомості і самосвідомості українського народу. Панівні держави використовували всі засоби для того, щоб максимально асимілювати українську спільноту, позбавити її національної історичної пам'яті, освіченої соціальної верстви, перетворити українські землі на провінцію імперії. Московські дослідники писали історію держави і права Росії за спрощеною схемою, вписуючи в структуру Великоросії й Україну, надавши їй назву Малоросія. Ці назви – Великоросія і Малоросія – є не що інше, як символічний мовний імперіалізм. Він є водночас політичним імперським капіталом у тому вигляді, як сприймає його нинішнє державне керівництво Росії, надаючи східним і південним областям України назву Новоросія. Така символічна трансфігурація є продуктом політичної експансії Росії на українську територію. Така ідеологічна схема московського вищого політичного керівництва використовується спочатку для ціннісно-світоглядної інкорпорації

[7] Російський імперіалізм. – К. : Вид. дім Києво-Могилянської академії, 2010. – С. 26.
[8] Нариси історії Росії... – С. 105.

частини української території, пізніше – домагання їх автономії під назвою Малоросія із стратегічним баченням їх повного поглинання у свій державний простір. Отже, Росія, заволодівши інформаційним простором східних і південних областей, переорієнтувала суспільну свідомість у напрямку до політики Москви, хоча українська влада у боротьбі за фінансовий і промисловий капітал не усвідомлювала з усією ясністю, що русифікація як феномен ірраціонального минулого стала в кінці 2013 – на початку 2014 рр. повністю раціональним сучасним феноменом. Російська пропаганда зафіксувала в суспільній свідомості мешканців східних і південних областей ієрархію цінностей, в якій російська мова в українській державі стала домінуючою. Це дало можливість практично закріпити співвідношення проросійських соціальних груп до самоконтрольованого бачення себе в складі Росії.

У сучасних умовах Росія у політичній боротьбі за сфери впливу вважає пострадянські країни своїми за монополію легітимної номінації. Всі країни колишнього СРСР стали предметом імперської політичної рефлексії за допомогою так званого митного союзу. Російські правителі після розпаду СРСР певний період виявилися не готовими сприйняти ситуацію, що склалася, та з насторогою підходили у визначенні своєї зовнішньої політики до пострадянських реалій. Однак, після того, як Україна чітко заявила про своє бажання стати членом Європейського Союзу і НАТО, московські правителі виявили критично спрямовану рефлексію до політики українського уряду. Результатом цього стала «знакова» для України політика Росії, в якій була частково зрима прихована розгубленість та дуже виярскравлена збентеженість. Це потягнуло за собою зміну політики Москви до України. У боротьбі за свій вплив на політику України російські політичні сили почали використовувати символічний капітал, узятий з минулої історії для формування легітимного промосковського політичного корпусу. Їм вдалося загальмувати процес українізації східних і південних областей та сформувати в суспільній свідомості проросійські смисложиттєві позиції та установки.

Основним завданням цієї монографії є теоретичне осмислення поглядів науковців різних історичних періодів з історії української держави і права на феномен народовладдя та розробка концептуальної схеми цього інституту влади як цілісного явища. Народовладдя – поняття змістовне і водночас хронологічне. Воно належить історії держави і права України і є продуктом творчої діяльності передових соціальних верств народу, і саме тому в ґенезі державно-правових інститутів влади прослідковується суб'єктивна сила народу, його воля і практика життєдіяльності. Слід зазначити, що в умовах більш як трьохсотлітнього перебування українського народу в складі імперських держав, зокрема в Московії, наукова правнича думка мала справу з певним інваріантом, свого роду «архетипом» великоросійського деспотичного монархізму. Інваріант цей, зрозуміло, був осмислений державно-правовою думкою як зразковий, що пройшов тривалий історичний розвиток через кілька стадій, модифікуючись відповідно до геополітичних викликів і, водночас, зберігаючи основне ядро своєї сутності – імперську мілітарну цілеспрямованість. В розумінні дослідників тих часів сутності державно-правової системи народ мислився як піддані самодержцю.

Розуміння народовладдя в теорії держави і права української нації у дослідників різних періодів було неоднозначним. Маємо зрозуміти, що частково об'єктивна характеристика основної тенденції української національно-державницької історії являє собою народовладдя. У працях багатьох українських дослідників історії держави і права знаходимо теоретичні висновки про те, що народовладдя як самостійна сутність українського національного життя є не особливим позацивілізаційним феноменом серед інших народів Європи, а однією з форм політичного самоутвердження в геополітичному просторі. З точки зору Г. Вернадського, в Київській Русі вже існували інститути безпосереднього владного волевиявлення народу у формі Віче. Ідея народовладдя Київської Русі досить ґрунтовно осмислена М. Володимирським-Будановим і тісно пов'язана з ключовою тезою – господарською суверенністю сімей у межах територіальної громади та механізмом їх функціонування у формі миру як цілісної терито-

ріальної громади. Звичаєві норми сприймалися миром як природні безумовні світоглядні установки і практичні позиції, обов'язкові для виконання. У міру поглиблення приватновласницьких відносин у середовищі окремих територіальних громад та між ними в межах привласненої землі виникла потреба політичної організації.

Донині тривають дискусії вітчизняних дослідників держави і права України з промосковськими. Тому головне завдання – на основі глибокого і всебічного аналізу історичних документів, свідчень зарубіжних авторів, літописів спростувати ідею монархізму та відновити об'єктивне бачення концепту народовладдя в історії української держави, адже всі означені вище міфологеми слугують одній меті – формування думки, що українців як нації немає, що вони не здатні самотужки побудувати національної держави, а завжди потребують іноземного втручання.

У сучасному глобалізованому правовому просторі слід визнати, що розуміння народовладдя впродовж XIX–XX ст. і в наші дні занадто складне, щоб з позицій якої-небудь однієї національно-державницької культури, системи світоглядних цінностей чи політичної ідеології можна було б адекватно осмислити і логічно сформулювати концептуально. Сам термін «народовладдя» набув у нашій країні право на існування у зв'язку з розбудовою української національної демократичної державно-правової системи. В певному розумінні поняття «народовладдя» стало після революції гідності візитівкою проведення реформ, що розпочалися в Україні. Втім існує різниця між тими, хто активно боровся за демократію проти партійного тоталітаризму більшості у Верховній Раді, яка зберегла радянську спадщину вождівства, і тими, хто, будучи впливовими політиками, за подібним методом свого мислення не досить істотно відрізнялися від своїх опонентів у поглядах на сутність народовладдя – звідси випливає небезпека для інтеграції політичної еліти. За методом свого політичного мислення, а не за окремими поглядами депутатів з колишніх регіоналів – нинішні провідники української державності у своїх міркуваннях про народовладдя наївно сприймають його за своєрідне пророцтво.

Розділ І
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ НАРОДОВЛАДДЯ В ЮРИДИЧНІЙ НАУЦІ

1.1. Поняття «народовладдя» та категоріальний апарат дослідження у теорії та історії держави і права

У сучасній теорії держави і права відбувається процес критичного переосмислення проблематики народовладдя, передусім розширення логічного інструментарію, що склався внаслідок панування філософського раціоналізму. Класичний раціоналістичний підхід у вивченні народовладдя, що бере початок від давньогрецької думки, у якій розрізняється знання «істини» і знання, що існує на рівні буденної свідомості у формі «громадської думки», на початку XIX ст. зазнав істотної критики. Зокрема, К. Маркс піддав критиці класичну раціоналістичну парадигму вивчення держави і права й визнав, що вона дає суто поверхове пізнання держави і права. Він висунув і теоретично обґрунтував основоположні константи становлення і розвитку держави і права, виділивши соціально-економічний уклад у його історичному розвитку з класовим характером форм власності. К. Маркс і Ф. Енгельс сформували категоріальний системотворчий логічний інструментарій теорії держави і права, виділивши поняття «базис» і «надбудова». В найзагальнішій формі можна сказати, що «базис» є корінне поняття для визначення історичного типу державно-правового устрою: «Сукупність виробничих відносин складає економічну структуру суспільства, реальний базис, на якому підноситься юридична і політична надбудова і якому відповідає певна форма суспільної свідомості»[9].

Категорії «базис» і «надбудова» у марксистсько-ленінській концепції держави і права апріорі були визнані в радянську добу системотворчими у розумінні причинно-наслідкового зв'язку існування

[9] Маркс К., Енгельс Ф. Твори... – Т. 13. – С. 6–7.

історичних форм інститутів влади і правовідносин. Ці категорії були у К. Маркса тим логічним інструментарієм, який мав подолати гегелівське розуміння духу як творця історії і державно-правових укладів. Якщо сказати коротше, марксистсько-ленінське розуміння сутності держави виключало роль народу в її творенні і функціонуванні до початку пролетарської революції. Перетворення народу з об'єкта в суб'єкт державотворення генетично пов'язане з формуванням комуністичної партії як провідника двох основних класів – робітничого і селянського. Рабовласницька, феодальна і буржуазна форми державного устрою взагалі не мали у своїй структурі народовладних інститутів. Концепція соціально-економічного базису як основи державно-правової надбудови належить історії СРСР. У межах цього розуміння розгорталася історіографія УРСР. Звідси – поширення псевдодержавницької історії держави і права України, насадження в суспільній свідомості категорії «українського буржуазного націоналізму» і т. ін.

Зрозуміло, що застосування в теорії держави і права категорій, понять і термінів, котрі неадекватно відображають реальну історію держави і права України, не можуть сприяти науково обґрунтованим концептуальним баченням народовладдя та змінам, що нині відбуваються в нашій державно-правовій системі. Отже, для розгорнутого визначення феномена народовладдя потрібно вивчити погляди науковців на сутність народовладдя упродовж XIX–XX ст.

Науково-правнича визначеність понять і термінів відшліфовувалася найбільш у XIX ст. шляхом критичного переосмислення московської історіографії представниками тодішньої передової інтелектуальної еліти, яка вбачала в існуючій абсолютній монархії Росії неадекватний юридичний статус уже існуючій теорії держави і права Європейського Просвітництва із зафіксованим поняттям «народовладдя». Характерно, що саме на початку XIX ст. зароджується в науковому дискурсі принципово новітнє розуміння природи та змісту народовладдя, котре стає ключовим для теоретичного бачення сутності демократичної держави. Теоретичні дискусії в період кризи інститутів імперської влади Росії у першій чверті XIX ст., яку започат-

кували О. Радищев і декабристи та українські дослідники історії держави і права, розгорталися навколо питань місця і ролі народу в державотворчому процесі і державницько-правовому просторі його життєдіяльності, дали змогу істотно поглибити знання про народ як історично сформовану спільність і водночас визначити тенденцію його розвитку та конкретизувати це поняття у назві нації. Ключова логічна визначеність поняття «народ» і теорії та історії держави і права згодом була доповнена й такими показниками, як єдність мови, культури. Насамкінець, у теорії держави і права в середині XIX ст. було обґрунтовано положення про націю, національну історію держави і права, національні державно-правові традиції та їх закріплення в національній мові.

Німецький мислитель Й. Фіхте започаткував новий напрям вивчення народу як діяльно-творчого суб'єкта історії. Точками дотикання й перетину теоретичного осмислення народу Й. Фіхте є, по-перше, критичне ставлення до філософського раціоналізму у розумінні суспільної свідомості як теоретично-споглядальної; по-друге, він тлумачить суспільну свідомість не як самодостовірне начало, а як самопороджуване суспільне явище, в якому існує інтелектуальна сила і вольова внутрішня енергія. В «Основах природного права» Й. Фіхте сформулював методологічний принцип розуміння демократичної державності. Коротко його зміст можна сформулювати так: по-перше, наявність у суспільстві багаточисельної групи вільних індивідів є передумовою їх можливого існування як розумних істот; по-друге, існування в суспільстві колективних особистостей має у своїй потенції формувати народ і націю.

Перший фундаментальний висновок стосовно розуміння держави полягає, на думку Й. Фіхте, в тому, що «життя в державі не належить абсолютним цілям людини, воно є засіб, що має місце за певних обставин, для створення засад досконалого суспільства»[10].

[10] Фихте Й. Г. Общие принципы наукоучения / Фихте Й. Г. // Антология мировой философии : в 4 т. – М. : Мысль, 1971. – Т. 3. – С. 240.

Другий фундаментальний висновок, сформульований Й. Фіхте для розуміння сутності держави, полягає в тому, що «кожна особа як людина має своє законне прагнення на власність; це законне прагнення рівнозначне у всіх… держава мотивується потребою про своє самозбереження»[11].

Третє фундаментальне положення Й. Фіхте полягає у визнанні «вищої цілі суспільства – повна згода і єдинодушне визнання її всіма можливими його членами»[12].

Отже, держава, як її розумів Й. Фіхте, по-різному проявляє себе в різні історичні епохи і виступає своєрідним засобом упорядкування суспільного життя. Приватна власність, свобода індивідів у колективному житті, постійне вдосконалення всіх форм життєдіяльності людей у суспільстві і суспільства в середовищі інших держав, на глибоке переконання Й. Фіхте, є визначальними чинниками функціонування держави, тому що «об'єднання… можливе завдяки удосконаленню, завдяки вільному впливу на нас інших як вільних істот»[13]. Тут поняття держави корелюється із свободою людей, які об'єднуються для захисту своєї власності, своїх свобод, щоб бути «все більш самостійними і самодіяльними» та зміцнення «почуття власної гідності і спільної сили»[14].

Таким чином, уже з початку XIX ст. у філософії права за поняттям «держава» закріплюється правовий статус вільної особи з її приватною власністю, що має у межах колективної життєдіяльності спільну мету – повне узгодження колективних і особистих інтересів, захист свободи і гідності людини. З представників філософсько-правової думки Й. Фіхте був одним із тих мислителів, хто найближче підійшов до розуміння поняття держави як інструменту народу для організації спільної життєдіяльності та її історичного вдосконалення. Історичний вимір народовладдя в руслі думок Й. Фіхте може сприяти

[11] Фихте Й. Г. Общие принципы наукоучения Фихте Й. Г. // Антология мировой философии : в 4 т. – М. : Мысль, 1971. – Т. 3. – С. 240.
[12] Там само. – С. 241.
[13] Там само. – С. 241.
[14] Там само. – С. 242.

науково обґрунтованому розумінню українського народовладдя в ґенезі державотворення. Ідея про індивідуалізацію свободи людини та права на приватну власність збагатила поняття «держава», але не відразу була помічена вітчизняними дослідниками. Вже на початку XIX ст. у межах українського суспільства гостро постала проблема індивідуалізації національної історії держави і права, відокремленої від Російської державності.

Й. Фіхте вважав, що не можна зрозуміти сутність держави, її інститути влади без зв'язку з історичним поступом та вивченням епохи, яка безпосередньо відчутна в нормах права та функціях державної влади. «Державний устрій певної епохи є наслідком її попередньої долі, оскільки останнє визначає її теперішній стан, який своєю чергою визначає її державний устрій»[15].

Отже, об'єктивний хід розвитку суспільно-політичних процесів у XIX ст. примушував українську свідому соціальну верству Наддніпрянщини та Галичини, Буковини і Закарпаття шукати своє історичне місце в геополітичному просторі, відкривати історичні форми народовладдя в історії держави і права України. Принцип історизму у філософії права на той час уже був у дослідників у пізнавальному вжитку. Ідея історизму державності будь-якого народу генетично пов'язана з «духом епохи». Принцип історизму в теорії держави і права передбачає розгляд народовладдя в генетичному зв'язку подій державно-правового життя суспільства. Концепт історичного епохального розуміння народовладдя орієнтує нас на врахування «духу часу», про який Т. де Шарден висловився так: «Власне гнучка дія Духу, а не жорсткі детермінанти Матерії надають стійкості матерії»[16].

За своїм змістом поняття «дух епохи» відображає згусток життєдайних цінностей, які народ поділяє та орієнтує своє життя на їх утвердження. Тут слід обмежитися тим, щоб вибрати для прикладу визначення «духу епохи» Європейське Просвітництво, яке сформу-

[15] Фихте Й. Г. Общие принципы наукоучения... – Т. 3. – С. 238.

[16] Теяр де Шарден. Божественная среда / Теяр де Шарден // Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности... – С. 129.

вало буревійну критику релігії для утвердження в суспільному житті ідей розуму і свободи, тобто вираження в суспільній свідомості актуальних цінностей життя. Саме XIX ст. характеризується духом національного пробудження народів. Єдиним розумінням сутності державно-правової системи кожної історичної епохи є ті смисложиттєві цінності, які актуально осмислюються і реалізуються в життєвій практиці численних народів. Отже, такої доктрини слід дотримуватися у вивченні наукових джерел, предметом дослідження яких є проблеми народовладдя.

Націоналізація суспільного життя народів, які були уярмлені імперськими державами, найближче підходить до розуміння духу епохи XIX – початку XX ст. Це поняття певною мірою відповідає мові дослідників народовладдя XIX–XX ст. Саме ця історична епоха стала для українського народу національно доленосною і набула в теорії держави і права України провідної революційної орієнтації. Не можна зрозуміти хід розвитку наукового осмислення поняття «народовладдя» у дослідженнях XIX–XX ст., не з'ясувавши, що ж являє собою феномен народовладдя початку XX ст. в Україні. Перехід від осмислення поняття «народ» до поняття «народовладдя» в кінці XIX ст. у теоретико-правовій думці українських дослідників відбувся за допомогою поняття «нація» з індивідуальною назвою «українська нація».

Термін «нація» став у середині XIX ст. ключовим як у філософії права, так і в суспільно-політичному дискурсі та національно-визвольній боротьбі народів, які були колонізовані імперськими державами. У зв'язку з цим він потребує особливо ретельного теоретичного осмислення. Відомий італійський мислитель Дж. Мацціні вважав, що «коли народ із плином століть визначився зі своєю місією і відкрив, опанував, втілив у собі принцип, який утворює суть його життя; якщо він керується формою врядування, що домінувала упродовж тривалого історичного розвитку цього принципу – тоді цей народ має перед собою таку перспективу реформ, яка збільшує практичне застосування цього принципу… Ця форма врядування

спроможна – за умови, що вона залишає неушкодженою свободу думки та індивіда – спрямувати повільний рух нового розуміння національного або інтернаціонального життя»[17].

Таке формулювання народу обстоює пріоритет свободи слова, свободи індивіда, відчуття національного життя, прагнення до національного визволення, розуміння стадіального розвитку принципу врядування, який виступає домінантою національного державотворення. Серед європейських народів імперських держав українці разом з іншими розпочали вивчення своєї історії держави і права і дійшли висновку, що усталеною ознакою основного принципу національного державного устрою було народовладдя, що проявлялося на історичних стадіях розвитку в різних формах – вічевого-земельного в Київській Русі і Галицько-Волинській державі. Характеризуючи поширення норм «Руської Правди» в Литовсько-Руській державі, дослідники дійшли висновку, що «саме Литовська Русь, себто Білорусь і Україна найбільше зберегли і розвинули староруські правові норми і таким способом на противагу Москві стали безпосередньою спадкоємницею дотатарської удільної Русі»[18].

Дослідники народовладної традиції в ґенезі української національної державності справедливо звернули увагу на той незаперечний факт, що «правова свідомість суспільства Литовської держави XVI ст., його політичний та соціальний світогляд знайшли найбільш яскравий вираз у законодавчій пам'ятці, що носить назву «Литовський статут». Цей кодекс на цілі століття пережив Велике Князівство Литовське (ще 1819 р. він друкувався як збірник діючих законів), він зробився національним правом Лівобережної України й був чинний на українській території мало не до половини XIX ст.»[19]. Заради істини слід сказати, що на початку XIX ст. теорія держави і права, яка була відома в межах українського суспільства на той час, і в мето-

[17] Маццініі Дж. Звернення до італійців / Дж. Маццініі // Націоналізм. – К. : Смолоскип, 2000. – С. 65.
[18] Дорошенко Д. І. Нарис історії України / Дорошенко Д. І. – Львів : Світ, 1991. – С. 129.
[19] Там само.

дологічному, і в логічному плані не була доволі розвинута і не мала цілісності. Для державознавчого мислення дослідників народовладдя першої половини XIX ст. особливе значення мала система словника та наявність понять і термінів, які увійшли до активної частини публічного лексикону. Головні поняття наукової суспільно-політичної і правознавчої думки в Україні на початку XIX ст., які були одностайно визнані у полеміці відомих дослідників народовладдя, – це поняття «народ», «свобода», «нація», «визвольна боротьба», «автономізація», «культурно-мовна самоідентифікація», «республіка», «слов'янофільство», «русофільство» та ін. За допомогою вказаних понять дослідники народовладдя репрезентували дві тенденції розуміння цього феномена. Перша – це пошук нових ідей, поглядів, уявлень, переконань у теорії держави і права європейської класичної ліберальної філософсько-правової думки, які б дали змогу спрямувати їх ціннісно-світоглядний потенціал на вибудову концептуального бачення майбутньої української національної демократичної держави. Для переважної більшості національно свідомих українців важливим було відродження правдивої історії держави і права українського народу, в якій скрізь зберігалися інститути народовладдя. Друга тенденція була більшою мірою консервативною, бо приховувала потаємні наміри московської великодержавної ідеології зберегти Україну у складі оновленої державно-правової системи Росії. Але головне спрямування української правознавчої думки XIX – XX ст. пов'язане було з тогочасною екзистенцією буття українського народу, що пробудився до національно-державницького життя.

Щодо категоріального апарату дослідження необхідно зазначити, що у науковому розумінні категорія «суспільна свідомість» була спрощена і пов'язана з категорією «суспільне буття». Ф. Енгельс писав: «Світорозуміння – це не доктрина, а метод, що дає не готові догми, а відправні пункти для подальшого дослідження і метод для цього дослідження»[20]. В його тлумаченні категорія «світорозуміння»

[20] Маркс К. Сочинения. – Изд. 2-е. Т. 39 / Маркс К., Энгельс Ф. – М. : Гос. изд-во полит. л-ры, 1966. – С. 352.

відображає найзагальніші характеристики суспільного буття і є методологічним логічним інструментом пізнання для конкретного аналізу існуючих у реальній історії подій і фактів, потребує водночас понять і термінів для поглибленого розуміння особливих причин, наслідків і одиничних явищ, фактів[21]. Тобто філософські категорії – це «умоглядні висоти»[22], з вершин яких дослідник застосовує специфічні поняття і терміни для проникнення в реальність. Сформовані філософським екзистенціалізмом герменевтичні методи пізнання дають можливість подолати однобічність умоглядного раціоналізму у тлумаченні інститутів народовладдя в історії держави і права України та отримати концептуальне бачення генези державотворення як цілісний історичний процес з націотворенням.

На відміну від картезіанського раціоналізму в кінці XIX – на початку XX ст. у теорію пізнання проникають ідеї герменевтики, які істотно вплинули на розуміння українськими дослідниками сутності понять, категорій і термінів, які в логічній формі концептуалізують бачення інститутів державної влади і норм права. В. Кузнєцов вважає, що «в методології гуманітарних наук має бути відповідне місце для нової категорії – категорії розуміння слова». На його думку, це є принцип культури. Власне тут і знаходиться центральний пункт, головна ланка герменевтичної методології гуманітарних наук[23]. Герменевтичний метод дослідження народовладдя має своєю метою системне і комплексне дослідження народовладних інститутів в їх глибокому і всебічному розумінні, оскільки вербальні означення життєвих умов функціонування держави і права тісно взаємопов’язані з функціонуванням суто буттєвих назв основоположних цінностей життєдіяльності. Так, приміром, у Київській Русі терміни «мир» і «правда» були вже в суспільній свідомості поняттями самовизначеності, основоположних цінностей держави і громадянського суспільства під

[21] Плеханов Г. В. Избранные философские произведения / Г. В. Плеханов. – М. : Госполитиздат, 1956. – Т. 2. – С. 232.
[22] Там само. – Т. 3. – С. 319.
[23] Кузнецов В. Г. Герменевтика и методология гуманитарных наук / Кузнецов В. Г. // Философия науки. – Волгоград, 2006. – С. 57.

назвою «мир», відносини між мирянами визначалися правдивістю. Звідси в Київській Русі мир – це політична назва всього народу Руських земель, а правда – нормативна база для взаємовідносин та збереження миру.

Дослідники XIX ст., заглиблюючись у минуле державної історії України, лише на раціональному рівні осмислювали сутність таких понять, як «віче», «князь», «боярська дума» та ін. (тисяцький, соцький, посадник, урядовець). Саме герменевтичний метод дозволяє усвідомити той незаперечний факт, що будь-яка назва інститутів народовладдя в державі має основні функції, які тісно пов'язані з функціонуванням інших інститутів, і лише в такий спосіб можна глибше і всебічно зрозуміти сутність цих назв та їх екзистенцію, тобто життєдайну силу.

В історіографії радянської доби формувалася традиція філософського раціоналізму в дослідженні типу державно-правового устрою за жорсткою схемою його зв'язку з формаційним розвитком економіки. В теорії держави і права дослідження народовладдя здійснювалося у філософсько-правовому теоретизуванні, розрізняючи категорії «демократія», «класократія», «аристократія», «монархія» і т. ін. У такій площині інститути державної влади розуміються значною мірою відокремлено від своєї життєдіяльності у всіх трьох історичних вимірах – минулому, теперішньому, у проекції майбутнього. Суспільство у своєму повсякденному державно-правовому житті, в плині його щогодинного теперішнього відчуває себе в певній іпостасі – члена родини, територіальної громади, політичної спільноти, віруючим певної релігійної конфесії. Відомий німецький філософ Г. Зіммель сформулював ідеї, погляди на сутність суспільного життя («філософія життя»), які мають методологічне значення для розуміння народовладдя не в його абстрактному сенсі, а конкретно-історичному плині життя людей. Він акцентував увагу на тому, що потрібно змінити парадигму пізнання від філософсько-правового теоретизування до методологічного конкретно-історичного індивідуального бачення реальності, з урахуванням емоцій. О. Філіпов вважає, що

Г. Зіммель є одним із засновників «соціології емоцій»[24]. В методології Г. Зіммеля є дуже важлива світоглядна засада – основні поняття в будь-якій галузі знань суспільного життя мають відображати історично зумовлені цілі людей, мотиви їх діяльності, спонукальні сили волі і соціальних почуттів. Насамкінець для теми цього дослідження важливим є те, що Г. Зіммель вважав головним у праці про суспільство – це відслідкувати історичну його долю та форму самоорганізації в тісному взаємозв'язку, тобто виявити глибинні смисложиттєві фактори. Г. Зіммель вважав, що в будь-якому суспільстві особа одночасно «перебуває всередині» і «перебуває ззовні», має відповідні форми самоідентифікації[25]. Одна з найбільш характерних щодо цього і найбільш чітка самовизначеність думки русів-українців зафіксована в літописах, спочатку на основі територіальної ознаки (поляни, уличі т. ін.), пізніше на основі політичного центру землі (кияни, смоляни і т. ін.), пізніше переважаючою була національно-державницька самовизначеність «мир руських земель».

Г.-В.-Ф. Гегель робить визначення держави одним із найбільш наближених до соціальної філософії. «Держава є істотна організація таких членів, які для себе суть соціальне оточення. Це уявлення розділяє тим самим громадянське і політичне життя. Власне через політику громадянського суспільства творить публічну сферу, навіть більше того, – публічну ідентичність»[26].

Отже, вирізнення себе з-поміж інших у геополітичному просторі характеризує творчу діяльність самосвідомості. Самопізнання і самоідентифікація себе і своєї держави – дві необхідні взаємозумовлені життєві сили для відкриття себе. В існуючій з XIX по XXI ст. історіографії склалася домінуюча парадигма, а саме: українська державність бере початок із племінних союзів слов'ян. Це щонайменше міфологія,

[24] Филиппов А. Георг Зиммель как классик социологии / Филиппов А. // Новое и старое в теоретической социологии. – М., 2001. – С. 43–45.
[25] Зиммель Г. Созерцание жизни / Зиммель Г. // Избранное : в 2 т. – Т. 2. – М., 1996. – С. 430.
[26] Див.: Коэн Дж. Гражданское общество и политическая теория / Дж. Коэн, Эндрю Арато. – М. : Весь мир, 2003. – С. 159.

а по суті – свідомо спрощене бачення соціокультурних коренів українського державотворення в його народоправній формі. Ф. Енгельс довів, що в родоплемінних формах самоорганізації людина усвідомлює себе не людиною взагалі, а однією з роду одиницею. В. Богданов пише, що «в давні часи діяв закон, згідно з яким перший корінь назви мав відповідати назві місцевості, отже, і річки»[27]. Уже в добу, коли Київська Русь була знана в багатьох країнах світу як держава, в міфології періоду формування Московії існувало усвідомлення родової єдності з річкою Москва. «Народ московський називають мосхи або московіти. В слові московіти, як і в слові Москва, корні ом, ск, ов, ити. Ом – це кімері – меря, ск – саки… Поєднання вит і в слові правителі… Прізвища навіть в часи Івана Грозного були в основному скіфські»[28]. Ці висновки В. Богданова спростовують створену промосковськими істориками парадигму про історичну спадкоємність Московією державно-правової культури Київської Русі.

Генетично становлення інститутів народовладдя тісно взаємопов’язане з інволюцією однотипної етнічної спільноти в націю. М. Грушевський, М. Володимирський-Буданов, Г. Вернадський, інші дослідники державно-правової культури русів-українців у своїх працях засвідчили, що уже в суспільній свідомості відносно автономних територіальних громад відбувалася політизація полян, дреговичів, сіверян і т. ін. у поняття «Руська земля». Універсалізація питання про походження інститутів народовладдя фіксується в антсько-полянську добу. Саме для того історичного періоду характерними були, по-перше, встановлення між окремими землями систематичних торгових зв’язків та їх конгломератів; по-друге, зміна неписаних звичаєвих норм і встановлення на рівні громадської співпраці договірних відносин. М. Грушевський вважав, що з розвитком торгівлі у VII, навіть VI ст. починає зароджуватися державницьке життя[29]. Через виникнення торгівельних центрів усвідомлюється необхідність норм

[27] Богданов В. В. Этническая и эволюционная история Руси... – С. 112.
[28] Там само. – С. 164.
[29] Грушевський М. С. Історія України-Руси... – Т. 1. – С. 388.

взаємовідносин крізь призму життєвих цілей та інтересів продавців товарів і покупців. Люди досягають самосвідомості, вступаючи у різні соціально-виробничі та обмінні процеси.

К. Маркс увів у теорію держави і права категорію «виробничі відносини». Ф. Енгельс чітко сформулював основні чинники виникнення держави – це «сім'я» і «приватна власність». На наш погляд, для розуміння сутності народовладдя в історії держави і права України вказані категорії в єдності з поняттями «освоєння», «привласнення» мають державно-творчу історичну визначеність. Отже, ми безпосередньо підійшли до висвітлення причинного зв'язку в життєдіяльності певної однотипної за своїм історико-культурним і мовним визначенням спільності, в якій сім'я, приватна власність, територіальна громада у своїх відношеннях поєднала спільні потреби та інтереси і навчилася контролювати й управляти своєю життєдіяльністю за допомогою особистостей, яким делегована спільна політична воля. М. Грушевський так визначив інститут народовладдя ранніх державних утворень: селом урядує староста, тобто обраний громадою її урядовець. Термін «староста» походить від скороченого сполучення двох слів «сотник» і «старший». Слово «староста» виникає у старослов'янській лексиці пізніше, ніж «сотник». В антсько-полянську добу існували тисяцький, десяцький.

За допомогою слова «староста» територіальна громада виражала довіру старшій за віком особі, яка мала практичний досвід управління сотнею воїнів. З точки зору марксистсько-ленінського розуміння влади, одна із її основних функцій – панування. Насправді, це є об'єктивна характеристика влади, яка історично існувала та існує в державно-правовій культурі, яка ігнорує політичну волю громади і включає у свій склад збережені традицією владні форми племінних вождів або держав-завойовниць, інших форм тоталітаризму. В історії становлення і розвитку влади у формі державних інституцій українського народу лексика не фіксує панівного статусу представників будь-яких державних інституцій. Якщо простежити на основі етимологічного аналізу формування слова «власть», то з'ясовуємо, що цей державни-

цький мовний термін походить від слів «власність», «власний»[30]. Доречно зіставити цей термін із старочеським і старопольським аналогами. «Vlasnost» і «wlostnost» означають власність, тобто передавати речі, предмети під контроль і в повне розпорядження того, хто має їх у власності. В церковнослов'янській мові термін «власть» означало підпорядкування своїй волі когось або щось[31].

Отже, старослов'янський термін «власть» і церковнослов'янський його аналог відкривають нам форму зв'язку між власником і власністю. Ця соціальна форма зв'язку має дві форми: «власність» сімейного дворогосподарства, в якому глава сім'ї має владу у межах своєї власності, і «власність» територіальної громади, яка має сукупну, спільну волю розпорядження цією власністю. Якщо врахувати ту обставину, що вся суто українська державно-правова термінологія формувалася на основі рефлексії предметної життєдіяльності освоєння, присвоєння, засвоєння і привласнення предметного світу, то це означає, що термін «власть» охоплює визнати освоєне, присвоєне і привласнене явище таким, що входить у світ мого, нашого у світ свого. В Київській Русі влада належала народу, вона була інтегрована в його життєдіяльність і безпосередньо залучалася до спільних громадських форм привласнення. Російсько-московська державницька термінологія фіксує зверхнє, Богом дане певній особі право володіти власністю і всією військово загарбаною землею, яка входить у державний простір. Термін «государство» означає походження від церковного «Господь» «дарує» силу влади царю, імператору. Тож «государство» в Московії мислиться у формі дарованого Богом права бути самодержцем усієї московської землі. Зв'язок між державно-правовою термінологією та парадигмою смисложиттєвих цінностей має безпосередній характер. У мові, що містить державно-правову термінологію, фіксується досягнення виробничої діяльності та форм суспільних відносин, акумулюється спільне волевиявлення народу.

[30] Німчук В. В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови / В. В. Німчук. – К. : Наук. думка, 1992. – С. 14.
[31] Словник староукраїнської мови. – К. : Наукова думка, 1971. – Т. 1. – С. 181–182.

У суто філософсько-правовому баченні народовладдя існує у двох вимірах – часовому і просторовому. Виходячи з категорії часу, дослідники оперують поняттям «історії держави і права», тобто становлення і розвиток інститутів влади і норм права в їх часовій послідовності. При цьому уникають чіткої фіксації просторового виміру існування цих структур держави. Тому в дослідженні проблеми народовладдя бере гору час, більш звичний в історичному вимірі. З боку територіально-географічного визначення меж існування державних структур більш звичні терміни, які позначають спільноту – римляни, греки, росіяни, українці і т. ін. Але звернення до державно-правової визначеності конкретно існуючої історичної форми державно-правової організації суспільного життя порівняно з часом ще не достатньо, щоб визначити рівні державно-правової ідентичності. Що мається на увазі під застосуванням поняття «державно-правовий простір»? Це, передусім, суспільство з усвідомленою привласненою та політично організованою структурою спільної життєдіяльності, яка ідентифікується цілісністю територіального світу, тобто власною екстериторіальністю. Це можна показати на історичному прикладі формування державно-правового поля Київської Русі. У «Повісті временних літ» міститься початкове визначення державно-правового простору: «Поляни жили родами, кожний рід контролював навколишню територію»[32]. В окресленому контексті парадигма державно-правового простору постає під назвою «Руська земля». В. Ключевський, досліджуючи державно-правовий устрій Київської Русі, виокремив поняття «географічні кордони національності»[33]. Він вважав, що державна територія з її адміністративним поділом, верховна державна влада, поділ суспільства і органів управління є категорія політична. «Державна територія у давні часи носила назву Русь або Руської землі». Він виокремив чотири значення: 1) етнографічне – Русь-плем'я; 2) Русь – соціальний стан; 3) географічне «Русь-область»;

[32] Повесть временных лет // Полное собрание русских летописей. – Л., 1926. – Вып. 2. – С. 12.
[33] Ключевский В. О. Сочинения : в 9 т. / Ключевский В. О. – М., 1989. – Т. 6. – С. 80.

4) політичне «Русь – державна територія». Він акцентує увагу на генетичному зв'язку географічної території, етносоціальної спільноти та її державно-адміністративної самоорганізації. Державна організація освоєної території, згідно з поглядами В. Ключевського, лежить в основі географічної складової і постає фундаментом державно-правової дійсності в геополітичному просторі. Окремо він фіксує «Русь – це географічне обмежене» і «Русь – державна територія з 912 року», оскільки, на його думку, «Руська земля в договорі з греками протиставляється землі грецькій. Це означає, що весь простір, в межах якого діє влада Київського князя, є державно-правовим».

Найпоширеніша думка, пише Б. Яценко, «нібито Руською землею називали весь державний простір Київської Русі»[34]. Вся тодішня давньоруська державницько-правова термінологія засвідчує, що «Руська земля» – це національна держава русів-українців. Н. Сумцов вважає, що «ця Русь, очевидно, виразно усвідомлювала свою національну індивідуальність»[35].

Ми свідомо акцентуємо увагу на формування і розвиток інститутів народовладдя в межах Київської Русі, оскільки з неї бере початок історія держави і права України та її народовладні інституції. Крім того, саме цей період в історії держави і права України найбільш спотворений в історіографії, особливо за радянських часів. Тому є потреба глибоко і всебічно дослідити погляди різних авторів наукових праць XIX–XX ст., щоб відділити «зерна від полови», оскільки перші історичні форми народовладдя пройшли через всю історію держави і права України до скасування Гетьманщини та руйнування Катериною II Запорізької Січі.

Важливо зазначити, що українська держава не мала можливості історично розвиватися безперервно, що спричинило зміну в українській ментальності, свідомості і мові. Нині в українській мові дуже мало державно-правових термінів, які продукувались українським

[34] Яценко Б. «Слово о полку Ігоревім» та його доба / Яценко Б. – К. : Веселка, 2000. – С. 55.
[35] Сумцов Н. Ф. О национальном сознании домонгольской Руси / Сумцов Н. Ф. – К., 1905. – С. 4.

народом в історії держави і права та асоціювалися з національно-державницькою народовладною культурою. Імперські країни, у складі яких перебували українські землі, прагнули нав'язати свої державно-правові поняття у ментальність і свідомість українського народу. Це означає, що в нинішніх умовах формування державно-правової системи ліберально-демократичного ґатунку потребує відновлення суто українських державно-правових термінів для означення різних інститутів влади для того, щоб відновити історію державницько-правової культури й усунути прогалини, які утворилися внаслідок перервaності ґенези української державності. В сучасному публічному дискурсі найбільш уживаний термін народовладної державно-правової культури лише один – «Віче». На жаль, розробники Конституції України до цього часу користуються термінами для назви державних інститутів, успадкованими від радянської влади, що не сприяє націоналізації українським громадянством власної продукованої державно-правової термінології. Приміром, назва законодавчого органу України «Верховна Рада» не містить у собі основного функціонального змісту. Тому варто, на наш погляд, у новій Конституції цю назву замінити суто українською «Законодавче Віче України».

Дивним і незрозумілим є той факт, що найбільш шанована в національній пам'яті України козацька доба не знайшла в сучасній державно-правовій термінології жодної присутності. Варто, на наш погляд, обговорити пропозицію замінити назву інституту президента українською козацьких часів – гетьман України, а функції сформулювати такими, якими вони є в європейських парламентсько-президентських державах. Це забезпечить майбутнім поколінням не лише вивчати історію держави і права України, а й здійснювати постійну рефлексію минулого на сучасне і навпаки. Цим забезпечується усвідомлення багатовікової історії держави і права України. В сучасному державно-правовому житті лише слова гімну України «ми браття козацького роду» фіксують спорідненість нинішньої держави з козацькою. В такий спосіб поглиблюється бачення коренів нашої національної державності.

Характеризуючи інститут народовладдя, слід зазначити, що народовладдя – це пряме здійснення влади народом у загальнодержавному, регіональному та місцевих масштабах, різні форми прийняття самим народом (переважно громадянами-виборцями) рішень загального та місцевого чи регіонального характеру, здійснення влади через обрані народом представницькі органи. В сучасній демократичній державі ці дві форми народовладдя покликані, насамперед, доповнювати одна одну для забезпечення демократичних форм правління і політичного режиму, а вищим безпосереднім вираженням влади народу є референдум і вільні вибори. Обидві форми здійснення влади – безпосередня і представницька – віднесені Конституцією України до основ конституційного ладу[36]. Таким чином, природному праву народу відповідає конституційне право кожного громадянина України брати участь в управлінні справами держави як безпосередньо, так і через своїх представників.

Аналізуючи філософсько-правововий аспект поняття народовладдя, звернімося до праць ідеологів Європейського Просвітництва, до їх бачення ролі народу у формуванні держави і права. Ж.-Ж. Руссо, висловлюючи розуміння ідей природного права і договірного походження держави, виокремлює народ як її творця. Тому замість деспотичної волі, яка нав'язує пасивному народу те, що деспот вважає добрим для нього, Ж.-Ж. Руссо висунув ідею загальної волі з боку самого народу як єдиного цілого, що домагається здійснення свого інтересу як єдиного цілого[37]. Тим самим філософ стверджує, що процеси державотворення тісно пов'язані із соціально-економічними та іншими життєво важливими інтересами суспільства і всіх його соціальних структур.

Маючи намір сформулювати загальнотеоретичну модель становлення і розвитку народовладдя в українській історії держави і права, знаходимо ідейне ядро цього проекту, сутність якого полягає в

[36] Конституція України : Закон України від 28.06.1996, № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
[37] Основы политологии : курс лекций / под ред. В. П. Пугачева. – М. : Знание, 1992. – С. 145.

тому, що народ сам творить свою історію держави і права. Категорія «народовладдя» передбачає низку визначень, які можуть бути застосовані у дослідженні історії держави і права України. У сучасних теоретико-правових дослідженнях категорія «народовладдя» визначається різними авторами неоднозначно. Частина з них, зокрема Ю. Пивоваров і А. Фурсов, характеризуючи народовладдя, спирається на висловлювання А. Лінкольна: «Правління народу, через народ і для народу»[38]. Конструктивна рефлексія підказує, що народовладдя, у розумінні А. Лінкольна, є похідною від волі народу («of»), реалізується цим же народом («by»), у його ж власних інтересах («for»). Д. Шапсугов уважає, що народовладдя має в собі три складники: по-перше, суверенність народу; по-друге, участь народу в реалізації владної волі; по-третє, підпорядкування і корегування з боку народу державних інститутів влади на забезпечення своїх соціальних потреб, інтересів, умов життя[39].

У юридичній науково-дослідній сфері існують різні підходи до інтерпретації категорії «безпосередня демократія». Так, у науці конституційного права безпосередня демократія розглядається як інститут прямого волевиявлення громадян при виробленні та ухваленні державних рішень на основі конкретної і безпосередньої їх участі в здійсненні влади. Крім того, даний інститут в рамках цієї галузі права може існувати або в тісному взаємозв'язку з механізмом народовладдя, або ці два поняття найчастіше виявляються тотожними. Щоб розкрити сутність інституту безпосередньої демократії в структурі народовладдя, як нам бачиться, необхідно, перш за все, розглянути саму правову категорію «демократія».

Варто звернути увагу на те, що у наукових джерелах термін «народовладдя» дуже часто ототожнюють з терміном «демократія», ґрунтуючись на тому, що слово «демократія» складається з двох дав-

[38] Лінкольн А. Геттісбергська промова / Лінкольн А. // Невичерпність демократії. – К. : Український письменник, 1994. – С. 80.

[39] Мироненко О. М. Зародження і розвиток політичної думки в Україні (X – початок XX ст.) / О. М. Мироненко // Політологія / за ред. О. В. Бабкіної, В. П. Горбатенка. – К. : Академія, 2001. – С. 17.

ньогрецьких слів – Δῆμος (народ) і κράτος (влада). Така позиція є настільки усталеною, що визнається фактично аксіомою і, відповідно, не викликає необхідності її доведення. Проте інколи у науковій літературі можна зустріти інший переклад слова «κράτος» – поряд з категорією «влада» вживаються також слова «панування», «правління». Відповідно замість терміна «народовладдя» вживається термін «народоправство»[40]. Крім того, у підручнику з історії античного суспільства зазначається, що «афінським народним зборам належала дійсна повнота влади, і вони є найяскравішим прикладом так званого «прямого народоправства»[41]. І нарешті, у давньогрецько-українському словнику, який є частиною книги «Давньогрецька мова», слово «κράτος» дійсно перекладається як «сила, влада». Однак під час перегляду цього словника постало інше питання: а хто і коли, власне кажучи, визначив і, головне, чи правильно, що в основу другої частини слова «демократія» покладено саме слово «κράτος», а не інше давньогрецьке слово – «κρατέω» (звучить як «крато» і перекладається як «мати силу, володіти, панувати, перемагати»[42]). На користь саме такого підходу свідчить і те, що наголос у давньогрецькому слові «демократія» припадає саме на літеру «і», як у слові «κρατέω», а не на літеру «а» як у слові «κράτος»[43]. Принциповість і важливість пору-

[40] Бевз Т. А. Формування системи народоправства в період діяльності Української Центральної Ради / Т. А. Бевз // Українська Центральна Рада: поступ націєтворення та державобудівництва. – К. : Українська Видавнича Спілка, 2002. – С. 260–272; Ворон В. О. Народоправство і магдебурзьке право / В. О. Ворон // Любомль в історії України і Волині : матеріали наук.-практ. конф. до 160-річчя надання Любомлю магдебурзького права і 10-річчя незалежності України. – Луцьк, 2003. – С. 10–18; Паславська Г. До питання про психологічний напрям в українській політологічній науці та ідея народоправства / Г. Паславська // Академія правових наук України. Вісник. – Х., 1997. – № 2 (9). – С. 170–174.

[41] Ковалев С. И. История античного общества. Греция / С. И. Ковалев. – Гос. соц.-экон. изд-во, 1936. – С. 208.

[42] Звонська-Денисюк Л. Л. Давньогрецька мова : підруч. для студ. відділень класичної філології та гуманіт. ф-тів вищ. закладів освіти / Л. Л. Звонська-Денисюк. – К. : Томіріс, 1997. – С. 564.

[43] Там само. – С. 555.

шених питань нехай кожен дослідник визначає для себе самостійно, але варіант ширшого (або ж навіть точнішого) тлумачення другої частини терміна «народовладдя» варто пам'ятати для подальших, концептуально важливіших наукових висновків. А поки що питання щодо того, який з двох термінів – «народовладдя» чи «народоправство» – більше відповідає історичній точності та справедливості, залишимо для інших наукових досліджень. Можна лише відзначити, що словосполучення «народ управляє», на нашу думку, точніше передає сутність категорії «народовладдя», аніж словосполучення «влада народу», «народ має владу» чи навіть «народ здійснює владу». Очевидно, можна не один десяток сторінок присвятити виключно цитуванню думок (позицій, концепцій) різних авторів (як українських, так і зарубіжних) щодо сутності, змісту, форм, видів, функцій народовладдя, проаналізувати «витоки народовладдя»[44] в історичному аспекті, дослідити розуміння цього явища в інших країнах та взаємозв'язок категорій «народовладдя», «демократія», «народний суверенітет», «конституційний лад» тощо. Але якщо ми не визначимося з першоосновою, не зрозуміємо етимологію народовладдя, тобто справжнє (істинне) значення цього терміна, то наражаємося на небезпеку говорити про одне й те саме явище «різними мовами» – кожен дослідник вкладатиме в поняття «народовладдя» свій зміст, своє розуміння.

Аналіз енциклопедичних джерел та спеціальних монографічних досліджень на окреслену тему дає підстави говорити про різноманітність поглядів і думок щодо розуміння змісту явища народовладдя, що має наслідком формування безлічі визначень цієї категорії. На цей факт звертає свою увагу і О.В. Петришин, який відзначає наявність широкого спектра досліджень різних аспектів народовладдя та великої кількості визначень цього явища[45].

---

[44] Єрмолаєв В. М. Вищі представницькі органи влади в Україні (історико-правове дослідження) : дис. … докт. юрид. наук : 12.00.01 / Єрмолаєв Віктор Миколайович. – Х., 2006. – С. 25.

[45] Петришин О. Народовладдя – основа демократичної, правової, соціальної держави / О. Петришин // Право України. – 2009. – № 6. – С. 4.

В юридичних енциклопедичних та словникових джерелах містяться, зокрема, такі визначення народовладдя: 1) «належність влади народові та її здійснення ним безпосередньо або через органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Основні принципи народовладдя: суверенітет народу… Народовладдя означає також право народу набувати владу, розпоряджатися владою, захищати, охороняти і гарантувати її…»[46]; 2) «належність усієї повноти влади в державі народу. Народовладдя закріплюється в конституціях як принцип народного суверенітету, що означає визнання народу єдиним джерелом і верховним носієм влади в державі. Належну йому владу народ здійснює як безпосередньо через референдум, вибори та інші форми прямої демократії, так і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування»; в другому значенні народовладдя ототожнюється з терміном «демократія»[47]; 3) «народовладдя в основному тотожне більш вживаному у конституційному праві поняттю народного суверенітету»[48]. Таким чином, навіть на рівні юридичних енциклопедичних та словникових видань можна побачити відсутність чіткості у визначеннях цього фундаментального для становлення Української держави явища, оскільки одні автори ототожнюють термін «народовладдя» з терміном «демократія», а інші – з терміном «народний суверенітет». Якщо ж виходити з енциклопедичних визначень терміна «демократія», то справді можна помітити певну тотожність. Так, демократія визначається як «форма державно-політичного устрою, що ґрунтується на визнанні народу єдиним джерелом і верховним носієм влади в державі та його реальній участі у її

[46] Юридична енциклопедія : У 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) [та ін.]. – К. : «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана, 1998. – Т. 1 : А–Г. – 669 с. ; Т. 2 : Д–Й. – 1999. – 741 с. ; Т. 3 : К–М. – 2001. – 792 с. ; Т. 4 : Н–П. – 2002. –720 с. ; Т. 5 : П–С. – 2003. – 733 с.; Т. 6: Т–Я. – 2004. – 768 с. – Т. 4, с. 66.

[47] Шляхтун П. П. Конституційне право : словник термінів / П. П. Шляхтун. – К. : Либідь, 2005. – С. 277.

[48] Энциклопедический юридический словарь / под общ. ред. В. Е. Крутских. – 2-е изд. – М. : ИНФРА-М, 1998. – С. 186.

здійсненні»[49]. Отже, таке розмаїття визначень свідчить про те, що, з одного боку, це питання перебуває в стадії активних наукових пошуків його сутності та змісту, а з іншого – «загальнотеоретичні питання й досі залишаються маловивченими»[50].

Сучасні юридичні словники називають народовладдя одним з основоположних «принципів» демократії, що існують нарівні з політичним плюралізмом, свободою, рівністю громадян, верховенством конституції і закону.

В інших юридичних енциклопедіях і словниках концепт «народовладдя» визначається як «народний суверенітет» і означає «належність народу всієї повноти влади в даній країні, можливість здійснення народом належної йому влади як безпосередньо, так і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування» в трьох її основних формах: державної, громадської та суспільно-державної. Таке розуміння народовладдя, на наш погляд, не є випадковим. Однією з причин такого тлумачення є те, що в багатьох європейських мовах поняття народовладдя є похідним від суміжного з ним поняття «суверенітет»: sovereignty в англійській мові, soberania в іспанській мові, souveraineté у французькій та ін. вживаються також у значенні «народовладдя».

Вдалу, на наш погляд, характеристику сучасній демократії надав А. Уайтхед. У своїх філософських трактатах він підкреслював, що «сучасна демократія є комплексами віри, яка випливає із людських прагнень, бажань, болінь і устремлінь і, водночас, силою, що живить їх»[51]. Наведена думка служить методологічним принципом у тому розумінні, що наділяє народ як творця державного життя інтересами і прагненнями, які взаємопроникають задля реалізації базових інтересів. Загальний погляд А. Уайтхеда на демократію містить досить істотну для історії народовладдя в українському державотворенні

[49] Шипілов Л. М. Народовладдя як основа демократичної держави : монографія / Л. М. Шипілов. – Х. : ФІНН, 2009. – С. 103.
[50] Там само. – С. 5.
[51] Уайтхед А. Н. Избранные работы по философии / А. Н. Уайтхед ; пер. с англ. ; общ. ред. и вступ. ст. М. А. Кисселя. – М. : Прогресс, 1990. – С. 395.

концепцію, оскільки історія державного устрою будь-якої нації змінюється, проходить певні стадії розвитку, у ході яких формуються притаманні тільки їй характерні ознаки. Тому погляди вітчизняних учених на загальну сутність та специфічні риси української народовладної традиції в державному житті нації повинні базуватися на цій доктрині.

1.2. Теоретико-методологічні засади аналізу демократичної влади

Важливою особливістю розвитку правової думки в Україні наприкінці XIX – початку XX ст. був потяг до теоретичних та філософських проблем права, наукове обґрунтування правової держави, прав і свобод особи і громадянина, конституціоналізму, етичних основ права. В цих теоріях українські правознавці творчо використовували гуманістичні здобутки соціальної науки, положення, сформульовані видатними представниками світової та вітчизняної думки. На відміну від деяких західноєвропейських, особливо німецьких авторів, у яких положення про правову державу мали певну апологетичну спрямованість, більшості українських правознавців характерний критичний виважений підхід, урахування практики реалізації ідеалів правової держави у країнах Західної Європи. Вони не обмежувалися простими запозиченнями поглядів західноєвропейських учених, а прагнули внести у свої наукові концепції нове, самобутнє, характерне для української та російської дійсності.

Українські вчені-правознавці заклали основи етико-морального розуміння держави і права, розвинули низку демократичних гуманістичних ідей і концепцій, спрямованих на «олюднення» держави і права, формування принципу верховенства права, зв’язаності держави правом. Право ними розглядалося як своєрідна складова духовної культури народу. Ці ідеї сприяли розвитку демократичної правової свідомості інтелігенції, студентської молоді, слугували теоретичною базою розвитку конституціоналізму у Росії.

У методологічному плані в опрацюванні цих проблем значне місце посіла теорія природного права як особлива юридична філософія цінностей. Слід враховувати, що на українське правознавство чинила певний вплив і еволюція цієї теорії в західноєвропейських країнах, де увага правознавців і політиків у той період зосереджувалася не стільки на природних правах людини, скільки на аналізі реально існуючого права, створеного державою у формі законів та інших нормативних актів, а також судового прецеденту та санкціонованого державою звичаю. Авторитет теорії природного права значно впав у порівнянні з епохою Просвітництва та буржуазних революцій XVIII–XIX ст. Ця лінія розвитку теорії права простежується у таких нових течіях юриспруденції, як позитивізм (К. Остін, І. Бентам та ін.), соціальні теорії права (солідаризм А. Дюгі та ін.), теорія інтересів (Р. Ієринг), соціологічна теорія права (Є. Ерліх, Ф. Жені) та ін. Юридична теорія і практика західних країн значною мірою зосередилися на аналізі саме позитивного права, підкреслюючи при цьому, що природне право позбавлене відповідної змістовності, понятійної визначеності та загальної значущості.

Загалом, проте, в українському правознавстві існував плюралізм поглядів і течій. Представники різних наукових напрямів мали свої погляди на право, вступали в дискусії з багатьох теоретико-правових проблем, що дозволяло їм збагачувати теорію права, яка є єдиною і має загальнолюдський характер. Розвиток теорії та філософії права відбувався не шляхом заміни однієї доктрини іншою, а через створення низки теорій, кожна з яких у свій спосіб трактувала загальнотеоретичні питання права, вносила специфічний доробок у загальний розвиток вітчизняної та світової юридичної науки. Отже, у середині XIX – на початку XX ст. в українському правознавстві існували складне переплетіння, взаємодія ідей різних напрямів, синтез кількох методологічних підходів до вивчення державно-правових явищ. У монографіях, посібниках, курсах лекцій, статтях, виданих у той період, містяться окремі розділи, в яких характеризуються методологічні засади дослідження, що забезпечують відшукання істини і наукову

достовірність. Розрізнялися філософський, історичний, порівняльний, догматичний, критичний, соціологічний, психологічний, систематичний, аналітико-систематичний та інші методи[521]. Існували різні підходи до визначення теоретико-методологічних засад дослідження природи державно-правових явищ, співвідношення суспільства, особи і держави, народовладдя.

Важливо підкреслити, що на межі XIX–XX ст. у Російській імперії ідея прав людини, людський вимір права перебували в глибокій суперечності із свавіллям поліцейської держави, пригніченням нею особи. Б. Кістяківський писав, що в Росії громадянська свідомість ніколи не висувала ідеалу правової особи[53].

У своїх працях Б. Кістяківський, розвиваючи ідеї Л. Дюгі та Е. Дюркгейма, наголошував, що правова держава має перетворитися в соціальну державу, у механізм реалізації спільного інтересу та принципу колективного блага. На його думку, наявність у тогочасному суспільстві та державі панівних і підпорядкованих (навіть пригноблених) соціальних елементів не дає змоги досягти певної єдності державної влади з народом. Така єдність (як цілісна соціальна організація) можлива лише в державі майбутнього. І цю державу Б. Кістяківський розглядав як ідеал, а не фактичну дійсність. Головне завдання такої держави він вбачав у заміні анархії капіталістичного виробництва організованим виробництвом, наголошуючи, що більшість законів нової держави будуть створені за аналогією із законами правової держави, а в політико-правовому житті набудуть розвитку та розширення суб'єктивні публічні права, участь народу в законодавчому процесі та управлінні країною, до категорії суб'єктивних пуб-

[52] Жилин А. А. Учебник государственного права. (Пособие к лекциям). Ч. I. Общее учение о государстве / Жилин А. А. – Петроград, 1916. – С. 18–9; Ренненкампф Н. К. Юридическая знциклопедия / Ренненкампф Н. К. – К., 1907. – С. 243–260.

[53] Кистяковский Б. А. В защиту права. (Интеллигенция и правосознание) / Б. А. Кистяковский // Вехи : сборник статей о русской интеллигенции. – М. : Правда, 1991. – С. 132.

лічних прав приєднаються загальні права, що забезпечують гідність людського існування[54].

Переваги цієї держави вбачалися в тому, що вона згладжує гострі суперечності найбільш впливових суспільних груп, внаслідок чого перестає бути знаряддям в руках будь-якого одного класу. «Сучасна держава має бути заснована на компромісі»[55]. Те саме стосується і права, оскільки пригноблені верстви населення набувають прав впливати на прийняття рішень. «Тільки той державний устрій, в якому має бути здійснена соціальна справедливість.., більше ніж устрій конституційний потребує послідовного та повного проведення у життя цих принципів. Повне проведення їх у життя тотожно з встановленням вільного державного устрою та із здійсненням соціально справедливих відносин»[56].

Значна частина українських правознавців розглядала права людини як нормативну форму взаємодії людей, упорядкування їх зв'язків, координацію їх діяльності. На їх думку, держава покликана забезпечити реалізацію принципів свободи, рівності, справедливості. Саме права людини є обмежувачами всевладдя держави, сприяють встановленню демократичної взаємодії між державною владою та індивідуумом. В основу формування концепції правової держави покладено принцип вільного розвитку особи, її захищеності державою.

Співіснували індивідуалістський та етатичний підходи до розуміння цієї проблеми. Індивідуалістський підхід акцентував увагу на автономії особи, її пріоритетності щодо державної влади. Частина прибічників такого підходу виходила з кантівського постулату: держава існує для людини, а не людина для держави. Людина ніяк не може бути засобом для досягнення яких-небудь цілей. «Людина є мета в самій собі». Визнання людської гідності абсолютною метою

[54] Кистяковский Б. А. Государство правовое и социалистическое / Кистяковский Б. А. // Вопросы философии. – 1990. – № 6; Он же: Социальные науки и право. Очерки по методологи социальных наук и общей теории права. – М. : М. и С. Сабашниковы, 1916. – С. 563–566, 609.

[55] Кистяковский Б. А. В защиту права... – С. 136.

[56] Кистяковский Б. А. Социальные науки и право... – С. 490.

складає безумовну вимогу морального обов'язку. Саме на цьому базується проголошення невід'ємних, невідчужуваних прав людини. Ці права розглядаються як у правовому просторі, так і у морально-етичному, духовно-культурному, соціально-психологічному.

Загалом українські правознавці, визнаючи необхідність взаємодії, взаєморозуміння держави та права, виходили з того, що право, з одного боку, обмежує, зв'язує, контролює державу, а з другого – упорядковує її діяльність через позитивне правове регулювання форм, в яких ця діяльність має здійснюватися.

Спадщина, яку залишили українські правознавці, є органічною частиною нашого духовного життя. Їх дослідження стали основою розвитку правової думки в Україні, не втратили в цілому своєї актуальності і в наші дні.

Водночас вивчення теоретичної спадщини українських правознавців свідчить про те, що розвиток правових учень в одній країні поза контекстом всесвітньої історії і досягнень правової думки інших країн неможливий та призводить до вузького обмеженого підходу у визначенні загальнолюдських проблем права, в т. ч. народовладдя.

Важливим теоретико-методологічним принципом дослідження категорії «народовладдя» є комплексний підхід, який враховує соціально-економічні, політичні, ідейно-світоглядні й етичні аспекти даної проблеми, та принцип єдності історичного й логічного розвитку вказаного феномена і ноумена. Ідея народовладдя як одна із форм вираження державного устрою і політичної сутності людини виникла на певній стадії розвитку людського самоорганізованого суспільства, а отже, має історичний характер. Методи теоретичного дослідження державного устрою, безумовно, були розроблені в застосуванні до його історичних форм.

У цьому контексті філософсько-правова наукова думка має два об'єкти дослідження: перший – це дійсне, історично фіксоване народовладдя як феномен, його загальні характеристики, зокрема інститути влади, сформовані за безпосередньої участі народу; другий – ідея і поняття народовладдя як ноумени, які є складовою частиною

знань про державний устрій, в якому інститути влади є безпосереднім виявом волі народу або його обраних представників. Відтак, необхідно розрізняти науку про демократичний устрій та конкретно історичні реалії, які є буттєвою нивою державознавчих досліджень.

Однією з першочергових проблем є теоретичне усвідомлення суспільством та його провідною державотворчою елітою знань з історії держави і права України, які характеризують народовладну традицію формування інституцій влади та структур громадянського суспільства. Історія державотворчої думки України свідчить про тривале фальшування об'єктивної історії держави і права на догоду інтересам держав, які значною мірою ототожнювали українську і великоросійську історію держави і права. Тому витоки формування українського національного державотворчого процесу та продукування теоретичного образу демократичної традиції України слід шукати у наукових працях вітчизняних дослідників.

Величезне значення для формування об'єктивної теорії українського державотворчого процесу мають дослідження М. Грушевського, Г. Вернадського, М. Володимирського-Буданова, Д. Дорошенка та багатьох інших, які у своїх працях відмовлялися визнавати Київську Русь монархічною державою. Своє бачення першої української держави з іменем «Руські землі» вони сформулювали в рамках сучасної концепції демократії, яка стала у сучасній теорії держави і права ключовою у поясненні Г. Вернадським і М. Грушевським державотворчого процесу в руських землях і виступає методологічною парадигмою переосмислення історичної спадщини української державності. Суттєвим для їх точки зору є те, що вони виводять інститути державної влади руських земель з історичного досвіду спільноти. Сформулювавши свою теорію, Г. Вернадський «зробив спробу довести право «слов'янського культурного типу» на самостійний розвиток», на основі «критики джерел» він висловив «своє власне тлумачення в розумінні Київської Русі»[57].

[57] Вернадский Г. В. Киевская Русь / Г. В. Вернадский. – Тверь ; М. : ЛЕАН АГРАФ, 2001. – С. 6, 9.

У значної частини сучасних дослідників історії держави і права України марксистсько-ленінські переконання через свою фатальну класову державно-правову обмеженість знайшли прояв у поглядах на сутність державного устрою Київської Русі та наступних стадій історичного розвитку української державності. Найважливішою ознакою Києворуської держави вони вважають: по-перше, феодальний уклад; по-друге, одноосібну монархію; по-третє, перетворення племінних у територіально-адміністративні спільноти; по-четверте, завоювання варягами та інституалізація нового владного компонента – князя з дружиною, що послужило приводом до формування норманської теорії, в якій німецькі історики акцентували увагу на нездатності українського народу самоорганізуватися в державну форму.

Так чи інакше, але історична реконструкція, яка тяжіє до іманентного відображення образу феодальної одноосібної монархії Київської Русі в політичній дискусії сьогодення деформує національно-державницьку самосвідомість українського народу. У цій схемі проглядається доволі явна присутність ідеї Московської централізованої держави у тлумаченні історії України та неявна ідея рефлексивного перенесення у націотворчий процес західноєвропейського елемента.

Дотримуючись наукової традиції українських дослідників історії держави і права України, автор зробив спробу спростувати окреслену вище модель і у межах національного досвіду державотворення знайти народовладні, демократичні типи інституалізації державної влади, необхідні для трансформації в сьогодення, адже усуспільнення об’єктивного знання про державний устрій української нації передбачає в першу чергу розуміння поняття народовладдя. Тому важливо, нарешті, зрозуміти, що в історії держави і права України на першому плані, при формуванні моделі демократії, завжди був і залишається народ.

Слід також проаналізувати вплив і трансформацію світових демократичних процесів і державних утворень на формування та трансформацію народовладних устоїв у державних об’єднаннях на землях України. Однією з причин нашого скрупульозного погляду на державотворчі процеси в Україні крізь призму цивілізаційного виміру є і те,

що в українській історико-правовій науці і сьогодні ряд учених дотримуються вузько-етнічного принципу при характеристиці предмету історії держави і права України, який визначає об'єктами дослідження лише ті державно-правові інститути, ґенеза і трансформація яких безпосередньо стосуються історії українського етносу. Однак сьогодні ряд вітчизняних істориків права схиляються до географічного підходу, відповідно до якого «до предмету історії держави і права України має бути віднесено вивчення всіх державно-правових інститутів, що існували в межах сучасної території нашої держави»[58].

Тому, досліджуючи народовладдя у державно-правовій думці України, характеризуючи етапи зародження та трансформації демократичних тенденцій у державних утвореннях на українських землях двох тисячоліть від Різдва Христового, варто скрупульозно вивчити вплив візантійських, античних, європейських, азіатських та інших державницьких традицій на формування національних державно-політичних структур та механізмів. Визначаючи наукову доцільність власне таких підходів, І. Усенко стверджує, що джерелом влади у державі є не окремий етнос чи нація, а народ, який історично і географічно охоплює всіх громадян України незалежно від їх національності. Тому, на думку вчених, яку ми поділяємо, у курсі державницької історії України повинні вивчатися державно-правова спадщина всіх етносів, які проживали і проживають у межах українських земель[59]. Більше того, народи світових цивілізацій, які населяли наші землі, не були варварськими, чи дикими, адже серед функціонально значимих критеріїв, притаманних цивілізації, дослідники визначають народ із наявністю писемності, міст із розподілом праці й апаратом управління у них та професійних вояків[60]. М. Драгоманов у своїх

[58] Гавриленко О. А. Античні держави північного Причорномор'я: біля витоків вітчизняного права (кінець VII ст. до н. е. – I половина VI ст. н. е. : монографія / О. А. Гавриленко. – Х. : Парус ТМ, 2006. – С. 4.

[59] Усенко І. Б. Історія держави і права України: проблеми предмета і методології досліджень / І. Б. Усенко // Правова держава. – 1999. – Вип. 10. – С. 228–239.

[60] Каманина Т. В. Происхождение государства и права / Т. В. Каманина. – М. : Юрист, 1999. – С. 162.

студіях чітко наголошував на аналогіях історичних процесів у минулому і в сучасному йому світі, вказуючи на їх відмінності лише у складності. «В історії народів новоєвропейських, – стверджував історик, – дійсно змішуються і струмінь цивілізації древніх народів, що продовжується, і течія розвитку нових народів, які, вступивши у контакт з класичними народами та зайнявши їхнє місце, самі стояли на ступені розвитку гомерівських греків і римлян епохи царів і природно повинні були проходити ті ступені розвитку, які пройшли перед тим греки і римляни»[61].

Міста-поліси з їх демократичними органами управління будувалися на українських землях і поступово трансформувалися в українські, залишаючи та передаючи традиції народовладдя місцевому населенню багатьма світовими цивілізаціями ще до нашої ери. У ході історичного розвитку, зміни умов власності, соціальної та національної стратифікації, розвитку внутрішньої та зовнішньої торгівлі сформовані у них правові звичаї поступово трансформуються в українські норми звичаєвого права та законодавства[62].

У літописах часів Київської Русі досить виразно відчувається єдність громадянськості, територіальності, національної ідентичності і державності. Звернімо увагу на оцінку Г. Вернадським і М. Володимирським-Будановим більш загального мовного каркасу щодо самовизначення держави, нації і громадянського суспільства всіх жителів Руських земель. Вони зовсім не випадково вживають терміни «земля», «народ», «князівство», «мир», «волость» і т. ін. Процес самоусвідомлення русів-українців себе як громадян Руських земель, національної ідентичності в єдності з державою здійснювався за допомогою ключових термінів, які визначали сутність народовладдя. Згідно з основними принципами пізнання у філософії екзистенціалізму, державно-правову систему слід розглядати як певну цілісність суб'єкта й об'єкта. Екзистенціалізм розуміє суспільство як переживання ним

[61] Ставнюк В. В. Роль Античних студій у формуванні поглядів Михайла Драгоманова / В. В. Ставнюк // Український історичний журнал. – 1998. – № 6. – С. 52.
[62] Бунятян К. П. Давнє населення України / К. П. Бунятян.– К. : Либідь, 1999. – С. 138.

свого «буття-в-світі». Ідея присутності суб'єкта народовладдя передбачає настійливу увагу на те, що інститути влади і правові норми державно-правового устрою – це не лише теорія, але й діяльність живих людей, в тому числі пояснення висловлювань. І. Нарський у цьому контексті пише: «Якщо визнати злиття суб'єктивного й об'єктивного в людському універсумі, а точніше кажучи, в самому корені буття всього людського, то проблема наближення суб'єкта до об'єкта – з метою оволодіти ним – зникає, все об'єктивне виявляється суб'єктивним, а суб'єктивне одвічно актуально, а не в потенції (як це було в раннього Шеллінга та в Гегеля) об'єктивним»[63]. У буквальному розумінні справжнім, явним, адекватним можливості вираження істини національного народовладдя може бути національна мова. Саме мова – генетичний код історичної пам'яті, скелет національної ментальності і хребет духовної культури. С. Кримський пише: «Серйозного філософсько-гносеологічного переоцінювання потребує розуміння фактора слова, зведеного за традицією лише до матеріальної оболонки думки. Але слово – не просто засіб чи матеріальне вираження думки, а й онтологічний принцип осмислення буття, звістка із світу створеного у світ, що творить, універсальний символ зв'язку між речами, ідеями, іменами. Слово розкриває семантичний потенціал пізнання і виступає як форма вісництва в символічній ойкумені культури, як стан життєдіяльності і свідомості людей»[64].

Головною рушійною силою процесу державотворення було в кінцевому підсумку виділення сім'ї як господарської одиниці з її власністю в межах територіальної громади, яка мала спільну власність – землю. Г. Вернадський акцентує увагу на тому, що термін «земля» вживається не в географічному сенсі. А в значенні «народ» або «держава». Термін «княжити» відноситься до форми урядування. «Термінологія «Повісті временних літ» типова для руської менталь-

[63] Narski I. S. Postmodernisme en filosofie in het moderne Rusland / Narski I. S. – Graningen, 1990–1991. – № 6. – P. 162.

[64] Крымский С. Б. Эпистемология культуры / Крымский С. Б., Парахонский Б. А., Мейзерский В. М. – К., 1993. – С. 5.

ності»[65]. Підкреслимо, що народ, який сам творить свою систему державних інститутів влади і норми права, іменує їх за допомогою певних термінів. Так, в українській мові слово «держава» включає в себе «держати». Воно має чіткий зміст привласнення народовладних інститутів та норм права. «Держава», «держати», «держак» – досить близькі за значенням терміни і вказують внутрішній зміст самореалізації людей. Порівняймо російськомовне «государство». Це слово (від «государь») виражає зовнішній механізм реалізації владної волі, що характерно для імперських націй. В Київській Русі термін «земля» означає і державу, і територію, яку народ привласнив, надавши їй своє ім'я «Руська земля». Г. Вернадський пише, що «земля» був звичний термін для означення держави впродовж всього Київського періоду[66]. Отже, вважаємо, що теоретико-методологічні засади дослідження народовладдя в юридичній науці, які реалізуються в системі філософсько-правових категорій, без аналізу мовних детермінацій конкретного історичного періоду вимальовують лише формальні контури інститутів державної влади.

Мова осягнення людиною своєї державності дає можливість пізнати глибинні смисложиттєві цінності та дію інститутів влади і норм права. У державницькій термінології народу окреслюються найважливіші самооцінки об'єднаних творчих сил «ми». З цим явищем найбільше пов'язані такі терміни, як українська назва держави. Русиукраїнці в процесі творення інститутів народовладдя використовували свою практичну життєдіяльність і пов'язували їх назви у формі проекції умоглядних уявлень у першу наближену до життя здатність зміцнення своїх сил. Спинимося, наприклад, на таких явищах, як «земля», «народ», «держава», «княжити». Г. Вернадський звернув увагу на те, що для києворуської доби ментальність була сповнена «всіх трьох термінів» – «земля», «волость» і «князювання», які використовувалися не лише в абстрактному значенні, але й для

[65] Вернадский Г. В. Киевская Русь... – С. 190.
[66] Там само.

означення даної держави та її уряду. В цьому конкретному сенсі всі три терміни майже синонімічні[67].

Перші терміни «Повісті временних літ», які були взяті для означення державності, можна поділити на дві групи: ті, що виникли одночасно із суспільно-політичним життям, і ті, що виникали вже на основі функціонуючих державних форм самоорганізації. У свідомості русів-українців назви державності набувають предметного втілення – «земля», «князівство». «Руська земля», проте, має подвійний смисл, підпадаючи під визначення держави. Останній термін має домінуючу ознаку спільного слововжитку для означення всіх знарядь праці, які характеризуються наявністю «держака». «Держати» в своїх руках інститути влади для русів-українців мало означати, передусім, досягти поставленої мети – подолати, розв'язати або усунути будь-які перепони, щоб зберегти своє благополуччя. Дієслово «держати» – частина загальної стратегії життя, зумовлене волею всього народу Руських земель і призначене забезпечити добробут, мир. Розуміння народом Руських земель своєї державності спирається на три терміни загального життєдайного процесу – «земля», «волость», «княжіння» і глобального механізму «держати» владу у своїх руках. Підкреслимо, якщо народ зосереджує свою увагу у назві держави та її правових норм й інститутів влади на основі механізмів власної самореалізації, то в його мові, культурі маємо переважно розвинуте їх привласнення. Це означає, що українське народовладдя в ґенезі виражає життєдіяльність в її самореалізації і самоідентифікації.

На противагу українському слововжитку державності, у російській мові панує слово «государство». Воно охоплює і висвітлює персоналізацію Бога «господь» і «удар». У формі загальної назви Московської державності немає самоідентифікації народу. Українські і російські терміни для означення держави виражають зовсім інші аспекти самореалізації політичної волі. У Росії спочатку держава іменувалася Московія, а її інститут центральної влади – самодержець. Ці терміни означають експанський спосіб реалізації імперської влади.

[67] Вернадский Г. В. Киевская Русь... – С. 190.

Сучасна юридична наука, яка перебуває останні два десятиліття в процесі перетворення, пов'язаного з пошуком нової методологічної парадигми, все частіше у своїх дослідженнях звертається до плюралістичного, інтегрального, когнітивного, інтерсуб'єктивного розуміння права. Пояснення юридичною наукою соціально-правових явищ за допомогою філософії та соціології права, психології та інших наук у своїй сукупності становлять міждисциплінарний, інтегративний підхід і в дослідженні народовладдя, на наш погляд, являє собою якісно новий рівень отримуваних знань.

До числа нових напрямів правової науки слід віднести герменевтичний метод як сукупність пізнавальних засобів у процесі тлумачення юридичних або таких, що містять правовий контекст, джерел. Засновником наукової герменевтики вважають німецького мислителя Ф. Шлейєрмахера, послідовниками якого були В. Дільтей, М. Гайдеггер, Х.Г. Гадамер, Е. Бетті, П. Рікер та ін. Варто зазначити, що в числі вказаних адептів герменевтичного методу лише Е. Бетті є вченим у сфері юриспруденції.

У сучасній юридичній науці сприйняття герменевтичного методу пов'язано з працями Х.-Г. Гадамера «Істина і метод: основи філософської герменевтики» і П. Рікера «Конфлікт інтерпретації. Нариси про герменевтику», а також текстів, лекцій П. Рікера «Торжество мови над насильством. Герменевтичний підхід до філософії права»[68]. Традиційна герменевтика, до числа прихильників якої належить і юрист Е. Бетті, займається інтерпретацією різних текстів: історичних, літературних, релігійних, історико-правових і т. д. Саме на цю традиційну герменевтику, вельми популярну сьогодні переважно у філософів і філологів, мають звернути увагу і юристи. У той же час філософська герменевтика, яка розглядає все людське буття як вічний, безперервний процес розуміння, головним чином, на наш погляд, придатна для досліджень у сфері філософії права. І дійсно, складність філософської герменевтики, припустимо, при формально-догматичному підході до розгляду проблем теорії права і держави, як

[68] Питання філософії. – 1996. – № 4. – С. 7–12.

видається, може мати лише опосередковане відношення. Х.Г. Гадамер та П. Рікер використовують герменевтичний підхід у правовому контексті, але тільки з точки зору загальнофілософських міркувань. У цьому сенсі в числі завдань загальної герменевтики стоять процеси еклектичного розуміння і тлумачення різноманітних текстів, а в юридичній науці ці проблеми повинні вирішуватися консолідовано, за допомогою дуалістичного розуміння і тлумачення соціально-правових концептів. У загальній теорії права протягом кількох десятиліть обговорюється проблема про можливість застосування герменевтики у форматі правознавства. Наприклад, А. Овчинников пропонує розглядати герменевтику «як введення в новий тип праворозуміння, в контексті якого природа права, його коріння розташовуються в комунікативних глибинах людського духу»[69]. У зв'язку з цим даний тип праворозуміння повинен дати найбільш цілісне уявлення про соціально-правові феномени, при цьому дотримуючись якихось умовних меж і кордонів філософських, соціологічних, історичних, юридичних та інших підходів до нього. Автор вважає, що за допомогою герменевтичних методів ми можемо «погодити одиничне і загальне, індивідуальне і соціальне, ірраціональне і раціональне, в чому і полягає призначення правового мислення»[70] при дослідженні різноманітних теоретико-правових проблем. За допомогою герменевтичного підходу зробимо спробу пояснення таких складних правових понять, як народовладдя, суверенітет у структурі фундаментальної соціогуманітарної концепції «безпосередньої демократії». Спочатку концепція безпосередньої демократії, запропонована Ж.-Ж. Руссо, представляла собою якусь ідею про загальний суверенітет, коли б воля всіх, що забезпечує приватні інтереси, підпорядковувалася загальній волі народу. У контексті теоретичної побудови Ж.-Ж. Руссо суверенітет є необхідною умовою здійснення безпосередньої демократії, який не може бути відчужений. При цьому воля народу, на його думку, не

[69] Овчинников А. И. Правовое мышление в герменевтической парадигме / А. И. Овчинников. – Ростов н/Д, 2002. – С. 5.
[70] Там само. – С. 168.

може бути представлена народними депутатами[71]. Схожої точки зору дотримувалися також Л. Дюгі, Б. Спіноза, А. де Токвіль та ін. Зокрема, Токвіль розумів під демократією такий суспільний лад, який протилежний феодальному і не знає кордонів (станових або звичаєвих) між вищими і нижчими класами суспільства, серцевиною якої є фундаментальний принцип рівності і свободи. Іншими словами, в рамках даної концепції безпосередньої демократії воля народу і державна влада, влада місцевого співтовариства повинні бути ідентичними за своєю суттю, при цьому народ повинен безпосередньо сам брати участь у здійсненні як державної, так і суспільної влади. Тому традиційно в правовій науці демократію прийнято ототожнювати з поняттями «народовладдя» і «народоправство» (Т. Гоббс, Ж.-Ж. Руссо, Ш.Л. де Монтеск'є та ін)[72]. Радянські вчені запозичили розроблену своїми знаменитими попередниками концепцію, розширили її додатковими ознаками, назвавши демократію радянського суспільства того періоду формою «соціалістичного самоврядування»[73].

Основним і єдиним провідником народовладдя є місцеве самоврядування, покликане забезпечувати населенню можливість самостійно і під свою відповідальність вирішувати питання місцевого значення, керувати своїм життям і справами на відповідній території. У той же час управлінські функції органів місцевого самоврядування належать не власне народу, а лише деяким його представникам. Таким чином, як бачиться, саме поняття «влада», закладене в основу концепції народовладдя, не повною мірою відповідає принципу рівності всіх громадян перед законом. Тут слід погодитися із соціологами, які вважають владу ознакою, що розділяє суспільство на наділених владними повноваженнями і на тих, хто підкоряється волі перших, хоча це підпорядкування, як стверджували видатні вчені

[71] Бауліна Е. І. Безпосередня демократія в системі місцевого самоврядування / Бауліна Е. І. // Вісник Челябінського держ. ун-ту. – 2008. – № 22. – С. 30.
[72] Нерсесянц В. С. История политических и правовых учений / Нерсесянц В. С. ; под общей ред. В. С. Нерсесянца. – М., 1998. – С. 209.
[73] Марченко М. Н. Демократия в СССР: факты и домыслы / Марченко М. Н., Рожко И. Н. – М. : Мысль, 1988. – С. 22.

кінця XIX ст., може встановлюватися на добровільній основі[74]. Цю точку зору поділяли і більшість теоретиків суверенітету (Ж. Боден, Т. Гоббс, Ж.-Ж. Руссо, Г. Гегель, Г. Кельзен тощо), сутність якого характеризується належністю влади якогось одного суб'єкта, який при цьому може бути колективним.

Крім того, на думку відомого французького мислителя і політичного діяча XIX ст. А. де Токвіля, класичне розуміння демократії як «правління народу» не зовсім правильне, бо в рамках античної філософії під народовладдям слід розуміти правління демосу, а не народу. На думку Токвіля, «те, що називалося «народом» у більшості демократичних республік античності, анітрохи не нагадує народ у нашому нинішньому розумінні цього слова. В Афінах усі громадяни брали участь у громадських справах, однак з більш ніж 350 тис. жителів міста права громадянства мали тільки 20 тис. осіб, всі інші були рабами і виконували більше число тих обов'язків, які в наші дні покладені на народ і навіть на середні класи»[75]. Як видається, такій концепції народовладдя частково відповідає, наприклад, демократична форма правління сучасної Німеччини, значна іммігрантська частина населення якої до сих пір не має громадянства. У той же час інший стан речей можна побачити в Бельгії, де іммігранти визнані як національні меншини, а значить, і як частина народонаселення країни, що має однакові права. У цьому сенсі останній приклад відповідає сучасному розумінню демократії, що зазнає істотних змін в умовах глобалізації, коли народ розуміється як все населення даної держави, що творить єдину соціально-економічну та політичну спільність незалежно від поділу його на які-небудь національні спільності, яка виступає як джерело і носій влади в державі. У зв'язку із значною абстрактністю змісту дефініції «народ» ставиться під сумнів можливість здійснення влади безпосередньо ним самим або ж опосередковано – через своїх представників, яка подається не менш

[74] Ільїн І. А.Теорія права і держави [Текст] / Ільїн І. А. – Вид. 2-е, доповн. / за ред. і з бібліограф. нарисом В. А. Томсінова. – М. : Зерцало, 2008. – С. 283.
[75] Токвіль А. де. Демократія в Америці / А. де Токвіль. – М. : Прогрес, 1992. – С. 352.

абстрактною, ніж саме поняття. З цієї причини не повною мірою обґрунтованою представляється ідея про безпосередню участь «усіх без винятку громадян» у здійсненні та організації державної влади, а також про «пряме волевиявлення народу при виробленні та прийнятті державних рішень», популяризована в епоху Радянської держави.

У зв'язку з цим концепція демократії того періоду на практиці представляла собою сплав двох її форм: безпосередньої, тобто коли населення (або його частина) вирішувало питання державного життя, а також представницької, коли питаннями держави займалися народні представники. Незважаючи на соціальну значимість таких інститутів прямої демократії, як вибори народних представників, накази виборців, відкликання депутатів, референдум та інші, для радянської державної системи був характерний жорсткий контроль за кожною ланкою управлінського процесу. Цей феномен, імовірно, можна було пояснювати неготовністю населення брати участь у питаннях управління державою, а також авторитарною моделлю управління суспільством того періоду. До того ж було необхідно враховувати такі фактори, як обширність території і багатонаціональність держави. Ще противники теорії Ж.-Ж. Руссо говорили, що впровадження інститутів безпосередньої демократії можливо в державах тільки з відносно невеликою територією, а також з гомогенною структурою населення. Сучасна демократія є більшою мірою представницькою, ніж безпосередньою. Це означає, що воля більшості в центрі і на місцях (у провінціях, департаментах, префектурах, громадах і т. д.) конкретно формується і безпосередньо виражається центральними (парламенти, установчі збори) та місцевими (муніципалітети) представницькими установами (США, Італія, Франція та ін).

Феномен синтезу безпосередньої і представницької форм демократії з превалюванням другої західні соціологи пояснюють розвитком інституту ліберальних принципів і прав меншості, які привели до «гіпердемократії», коли «маси діють безпосередньо, крім закону, нав'язуючи всьому суспільству свою волю і свої смаки», як писав про це іспанський філософ XX ст. Х. Ортега-і-Гассет, стверджуючи, що

бажання мас надати керівництво політичним життям «спеціальним особам» виходить більшою мірою від політичної неграмотності[76].

На наш погляд, використання герменевтичного підходу дає підставу до пояснення всіляких правових феноменів, що мають загальносоціальний характер, і відкриває можливості використання найбільш значних досягнень сучасних соціальних наук (феноменологія, синергетика, семіотика, теорія комунікацій та ін.), які у своїй сукупності є зразками інтегрального типу праворозуміння.

Виходячи зі сказаного, поняття «народовладдя» в українській історії держави і права характеризується виразною складністю. Його не можна змістовно ототожнювати з класичним теоретичним визначенням тому, що цей феномен органічно поєднується з багатьма іншими сферами суспільного життя, зокрема, з культурою, побутом, виробництвом, обміном, соціальними відносинами, і в цьому контексті воно є складовою частиною етнотворчості. Під поняттям «народовладдя» звично розуміють участь народу в державному житті, однак історія становлення та розвитку української державності – це безперервний еволюційний процес, який, у принципі, неможливо звести до якоїсь однієї форми участі народу в різних сферах державного життя чи розуміння домінантного фактору, що змінює форми урядування.

У наш час спектр знань про демократію дедалі більше уподібнюється мозаїці, в структурі якої знання про феномен і ноумен народовладдя поєднані розрізненими зв’язками з порушеною логікою, а тому є мозаїчними з рефлексією механічної асоціації. Така структура поглядів на демократію може бути досить обґрунтованою лише за допомогою критичного розгляду змісту політико-правових учень дослідників. Сучасна українська наукова думка повна таких комбінацій, однак для об’єктивного дослідження та аналізу інституту народовладдя в наукових працях українських учених, які значною мірою використовували теоретичні здобутки державознавства з метою критичного тлумачення історії держави і права української нації,

[76] Повстання мас / пер. А. М. Гелескула... – 1991. – С. 47.

важливо прийняти ті твердження, які стосуються реальних наукових здобутків. Схема, на якій традиційно базуються наукові знання про історичні концепції народовладдя будь-якої нації, будується на відношенні історичної і логічної єдності.

Концепція історії держави і права українського народу, успадкована від ідеології імперських держав, у складі яких протягом століть перебували українські землі, залишається моделлю, схемою екстраполяцій з антиукраїнським змістом. Так, сучасні знавці історії держави і права України висновують свої твердження про феодальний устрій Київської Русі не з вивчення історичних реалій, а з теоретико-методологічного арсеналу марксизму-ленінізму. Стара догма єдиного руського історичного кореня української, білоруської і російської націй та їх держав трансформується у сьогодення, й марксистсько-ленінська догма формаційного класово-антагоністичного розвитку держав є формально-логічно хибною проекцією теоретичного догматизму на події державного життя минулого. Якщо відкинути з теоретико-методологічного арсеналу знань про державу і право вказані догми, то, з точки зору цивілізаційного підходу, потрібно зіставити наукові думки про стадії розвитку народовладдя української держави з реальними фактами, подіями національно-державницького життя української спільноти, взято в його історичній цілісності й послідовності.

Проблема пізнання народовладдя в українській історії держави і права, з якою стикалися дослідники XIX–XX ст., на поверхні є проблемою втиснення іншоетнічного та іншонаціонального державницького досвіду в українську державно-правову історичну канву. Безперечно, теоретико-методологічне мислення найвиразніше охоплює сутність речі, класифікує її ознаки, характерні риси й забезпечує організацію дослідження державного устрою, його основних інститутів влади в єдності із свідомою діяльністю людей. Ф. Енгельс у праці «Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії» вказав на те, що єдиним правильним методологічним шляхом розкриття сутності суспільних законів, механізмів їх дій є обов’язкове врахування суспільної свідомості. На його переконання, «в історії суспільства

діють люди, наділені свідомістю, які чинять обмірковано чи під впливом пристрасті, прагнуть до певної цілі, мети»[77].

Концепт народовладдя в державному устрої української нації, його історичному вимірі, навіть при застосуванні арсеналу теоретико-методологічних й логічних інструментів неможливо апріорі втиснути у висновки без осмислення загальновідомих реальних історичних подій. Свідоме чи несвідоме їх ігнорування призводить до грубої фальсифікації державного устрою української нації на різних стадіях її розвитку. Навіть сучасні автори підручників з історії держави і права України виявляють свою неспроможність подолати догму про феодальний устрій Київської Русі, Галицько- Волинської і Литовсько-Руської держав. Залишаючи питання про те, що державний устрій української національної держави був досить сильно спотворений, слід вказати на те, що вже на початку XIX ст. дослідники засвідчили, що в Київській Русі всі інститути влади підпорядковувалися віче.

Фактично усі ці складники теоретичного мислення були внесені марксизмом-ленінізмом і є логічним наслідком одного концептуального каркаса – формаційного підходу до історії держави і права та її класової сутності. Для представників марксистсько-ленінської теорії з її методологічним арсеналом одним із найголовніших завдань було переорієнтувати європейську політичну й державно-правову думку на оновлений класово-партійний підхід до історії держави і права. Для московського більшовизму така теоретико-методологічна засада дослідження історії держави і права була об’єктивною необхідністю. Вожді більшовизму після захоплення влади і розбудови СРСР подбали про те, щоб учені сліпо довіряли та розвивали їх теорію походження й розвитку держави і як аксіому приймали ідею про класово-антагоністичну сутність історичних форм держав, що існували раніше і завершилися капіталізмом, у рамках якого визріли передумови для революційного переходу до народоправства через стадію соціалізму до комунізму.

[77] Енгельс Ф. Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії : твори : у 50 т. Т. 21 / Ф. Енгельс, К. Маркс. – К. : Політвидав України, 1964. – С. 305–306.

Ось чому середньовічна історія держави і права України висвітлювалася з вимогою критичної прив'язки до феодального соціально-економічного устрою й монархічної державності. Сьогодні, коли вже не існує тоталітаризму в ідеології та марксистсько-ленінської методології в науці, вчені повинні уникати теоретико-методологічних шаблонів, щоб об'єктивно з'ясувати реальні історичні факти, які допоможуть доповнити теоретичні висновки про вічевий устрій руських земель від Київської Русі до Литовсько-Руської доби та сформувати суто науковий погляд на державний народоправний лад української нації.

Зауважимо, що важливою складовою народоправної традиції українського народу було те, що держава із самого початку свого існування започаткувала «книжну освіту», яка впродовж багатьох століть формувала освічену на рівні передових європейських країн народну еліту. Так, у домонгольську добу було запроваджене «учениє книжне». Спочатку було поширене знання грецької мови, пізніше – латинської. В. Біднов писав: «Дипломатичні, як і торгівельні зв'язки України із західною Європою вимагали від наших людей і латинської мови, яка серед народів Заходу була мовою міжнародною»[78]. Важливим етапом у нарощенні інтелектуального потенціалу українського народу з його традиційними інститутами народоправства стало започаткування громадськістю своїх власних шкіл. Так, нащадок династії Київських князів Острозький організував декілька шкіл на Волині, серед них «відома Острозька академія, в якій викладалися філософія, богослов'я, математика й астрономія»[79]. В ті часи українець Ф. Скорик мав учене звання «доктор свобідних наук Краківського університету й доктор медицини Падуанського університету, яке здобув у 1512 р.»[80]. Освіта в українській державі виражала важливу якісну ознаку народоправства. В самодержавній Московії того часу вважалося, що освіта шкідлива для загального політичного міркування й може вести за собою всілякі смути.

[78] Біднов В. Школа і освіта в Україні... – С. 35.
[79] Там само. – С. 45.
[80] Там само. – С. 43.

Марксистсько-ленінські теоретико-методологічні засади, що заклали підвалини визначення загального плану історії монархічного державного устрою української нації від Київської Русі до проголошення Української Народної Республіки, апріорі нав'язують антиукраїнський погляд на сутність нашого державного життя. Після проголошення незалежності дослідники повільно повертаються до об'єктивного й неупередженого вивчення історії української національно-демократичної держави.

Попри певні відмінності у розумінні народовладдя в концепціях прогресивних дослідників XIX–XX ст. об'єднувальним є уявлення про те, що народ здатний при втраті своєї державності трансформувати у своїй самосвідомості раціонально-практичний наратив волелюбності, що часто приховує нестримний у своєму прагненні до свободи демократичний інтерес. Так, приміром, коли польська шляхта разом із католицькою церквою «розпочала натиск, – пише Д. Дорошенко, – в цей критичний час виступає на громадську арену верства українського суспільства – міщанство, енергійно бореться за рятування віри й народності»[81]. Тут, на наш погляд, треба виділити два аспекти вказаної проблеми: методологічно суб'єктивний і об'єктивний, а саме: формування національного народовладного мислення, менталітету, мови, самосвідомості. Народовладний контекст українського національного менталітету, суб'єктивного в найширшому розумінні, включає волелюбність і розвинутий індивідуалізм і є тією силою, яку майже неможливо знищити. Закріплена в мові, самосвідомості, історичній пам'яті нації, її ментальності народовладна традиція є найсильнішим національним почуттям, позаяк воно існує в суб'єктності невимовним бажанням відновити своє державне життєдайне лоно в умовах, коли нація перебуває в складі імперської держави, влада якої зневажає її національно-традиційний демократизм.

У сучасний період розвитку правової та політичної системи української державності проблема інституту народовладдя має як

[81] Дорошенко Д. І. Нарис історії України / Д. І. Дорошенко. – Л. : Світ, 1991. – С. 176.

теоретико-концептуальне, так і практичне значення, що базується на історичних традиціях державно-правової самобутності України, її правових та політичних устоях національної правосвідомості і правового менталітету. У цьому плані теоретиками держави і права та політологами скрупульозно повинні розглядатися різні варіанти організації інститутів державної влади у вітчизняному правовому та соціокультурному просторі. Замикатися на якій-небудь одній формі правління або державного устрою немає ніякого сенсу, оскільки це заздалегідь обмежує проблемне поле і не сприяє отриманню достовірних результатів.

Сучасна Україна упродовж понад двох десятиліть переживає модернізацію основних складових національної державності. Проте дискусії навколо проблеми вибору напрямку історичного руху української держави в міру «нарощування» різних змін у правовій, політичній та економічній системах тільки загострюються, підкріплюючись численними теоретичними розробками і практикою державного будівництва, законотворення, розвитку місцевого самоврядування та ін. Роки реформ переконали владні еліти в тому, що звичайне нарощування нормативного масиву, який базується найчастіше на імпортованих правових інститутах, механічне запозичення державних структур, властивих іншим політичним традиціям та способам їх формування, неминуче ведуть до кризи, численних і серйозних деформацій у вітчизняному правовому і політичному житті.

Питання цивілізаційної ідентичності пострадянської України з її характерними традиціями народовладдя не випадково знаходиться у фокусі уваги правознавців, політологів, соціологів та інших учених, об’єднаних ідеєю необхідності подолання комуністичної державно-правової моделі та створення принципово іншого, нового політичного й правового простору. Проте окремі, вже сформовані у ряду дослідників уявлення про народовладні національні традиції Української держави так і не привели до утвердження системного та зваженого підходу до розуміння нами юридичних, правокультурних, історичних та духовних особливостей українського державотворення.

Звертає на себе увагу і та обставина, що міркування багатьох юристів часто претендують на універсальність схем і залишаються осторонь від юридичної та політичної конкретики народовладних традицій, не «схоплюють» і не розкривають суті та значення метаморфоз, що відбуваються в українському державно-правовому просторі. Безпідставною, на нашу думку, є концепція не тільки зарубіжних, але й вітчизняних правознавців, філософів, політологів, згідно з якою Україна через уніфікацію і «стандартизацію» ключових правових і політичних інститутів повинна приступити до створення так званої «сучасної правової держави», яка має бути однотипною для всіх «цивілізованих країн», що буде основою для подолання якоїсь «національної обмеженості» в юридичній і політичній галузях, суспільних відносинах, «демократичної неповноцінності» вітчизняної правової культури.

У силу цього, в пострадянській вітчизняній правовій науці багато важливих проблем ще не отримали належної теоретичної, методологічної та практичної розробки. До числа таких «закритих» тем і відноситься питання правової, морально-релігійної та соціальної природи народовладдя в Україні, органічності цієї форми правління українському світу, українській правовій системі, економіці та національній ментальності.

У сучасних політико-правових дослідженнях проблема народовладдя розглядається в рамках пошуку оптимальних шляхів і механізмів взаємодії між державною владою і громадянським суспільством. Виходячи з означених завдань, слід відмітити, що це лише одна зі сторін проблеми співвідношення суверенітету народу й державного управління. Загальновідомим є положення В. Леніна про те, що там, де є демократія, немає свободи, а там, де є свобода, немає необхідності в демократії.

Дійсно, якщо вся повнота влади у державі належить народові, то чому в країні можливі бюрократизм, корупція, диктатура й інші форми, які власне заперечують суверенітет народу. І, навпаки, в історії немає прикладу, коли народ дійсно повною мірою реалізував свої владні повноваження, хоча у рамках стародавніх демократій найваж-

ливіші рішення приймалися прямим волевиявленням народу, а так звані посадові особи відігравали роль виконавця. Однак римська та грецька демократії за своїм характером були рабовласницькими і виступали антиподами народовладдя.

У сучасній юридичній науці та практиці поряд із теорією правової і соціальної держави особливо популярні ідеї демократичної політичної системи, адже сьогодні у своїх конституціях більшість країн світу трактують себе як правові, соціальні і демократичні республіки або монархії. Разом із тим, на доктринальному рівні до цих пір не розмежоване співвідношення таких категорій, як «народовладдя» і «демократія». Відповідь на це питання дозволить гармонійно узгоджувати інтереси особистості, публічної влади, громадських організацій та інших інститутів громадянського суспільства, що сприятиме встановленню стабільного, справедливого соціального миру, формуванню високого рівня правової культури населення.

З точки зору теорії держави і права, лише у демократичному устрої стимулюється політична активність громадян, формується порівняно нейтральне ставлення до партій, які представляють інтереси різних верств соціальної спільноти, для яких створюються приблизно рівні умови, допускається політична опозиція, а заходи легального, а іноді і силового впливу застосовуються лише до тих угруповань, які, порушуючи конституцію, закликають до насильницького повалення легітимних органів державної влади[82]. Автори академічного курсу «Теорії держави і права» характеризують демократичний режим як вид державного режиму, що визначає такий порядок (стан) державного життя суспільства, при якому виконуються норми конституції та законів, реалізується принцип розподілу влади, державна влада здійснюється на основі рівної участі громадян, громадських організацій, партій в управлінні державою, котра гарантує дотримання їх прав і свобод відповідно до міжнародних стандартів прав людини[83]. Тому,

[82] Овчинников А. И. Правовое мышление в герменевтической парадигме / А. И. Овчинников. – Ростов н/Д : Изд-во Рост. ун-та, 2002. – С. 41.

[83] Теорія держави і права: академічний курс : [підручник] / МОН України. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – С. 141.

на нашу думку, демократичний державний устрій існує тільки в тій державі, де влада базується на принципах підпорядкування меншості більшості, поважаються права меншості, а органи влади мають народний мандат або безпосередньо обираються народом зі строго регламентованими законом обсягом та межами їх компетенції. Сама політична система держави повинна утверджувати верховенство права, незалежне правосуддя та забезпечити захист у судовому порядку конституційних прав і свобод людини і громадянина[84].

Цікавим видається той факт, що в Конституції України визначення поняття «народовладдя» відсутнє, у той же час вказується, що носієм суверенітету й одночасно єдиним джерелом влади в Україні є народ, який здійснює свою владу як безпосередньо, так і через органи державної влади та місцевого самоврядування, виражаючи її через референдум і вільні вибори, і лише народ має право визначати і змінювати конституційний лад в Україні, і це право не може бути узурповане державою, її органами або посадовими особами[85]. У зв'язку з цим виникає питання: чи слід інтерпретувати це положення як концепцію народовладдя?

Демократичність держави й суспільства визначається, насамперед, рівнем розвитку народовладдя, тобто тим, якою мірою реально наявні процедури волевиявлення і здійснення волі народу впливають на управління державними та суспільними справами. Без сумніву, народовладдя означає: 1) належність усієї суспільної влади, у тому числі державної, народові; 2) вільне здійснення цієї влади народом відповідно до його суверенної волі в інтересах як суспільства загалом, так і кожної людини й громадянина зокрема. Залежно від форми волевиявлення народу розрізняють демократію безпосередню та представницьку. За безпосередньої демократії основні рішення приймаються безпосередньо всіма громадянами, а за представницької –

[84] Баулина Е. И. Непосредственная демократия в системе местного самоуправления / Е. И. Баулина // Вестник Челябинского государственного университета. – 2008. – № 22. – С. 30. – С. 27–33.

[85] Конституція України : закон України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

виборними установами (парламентами тощо). Тому, на нашу думку, народовладдя як основний і вирішальний принцип конституційного ладу України, закріплене у статті 5 Конституції України місткою і змістовною формулою: «Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ»[86].

Народ, як носій суверенітету і єдине джерело влади в Україні, має безумовне й пріоритетне право на її безпосереднє здійснення. Це право природне. Саме тому, в частині 1 статті 21 Загальної декларації прав людини встановлено, що кожна людина має право брати участь в управлінні своєю країною безпосередньо або через вільно обраних представників. Здійснення влади народом визначається в Конституції України як народне волевиявлення, яке за змістом стосується будь-якого аспекту життя народу: політичного, економічного, соціального, культурного тощо. Щоб безпосереднє народовладдя відповідало інтересам народу і було справжнім волевиявленням, воно має здійснюватися у певних правових формах, які попередньо визначаються й закріплюються Конституцією України та окремими законами України. У статті 69 Конституції України проголошується, що народне волевиявлення здійснюється через вибори, референдум (конституційне право зараховує їх до основних форм реалізації безпосереднього народовладдя) та інші форми безпосередньої демократії. До інших форм прямого народовладдя належать народні обговорення, плебісцити, відкликання депутатів, загальні збори населення. Пряме народовладдя, пряма демократія – це система форм безпосереднього вільного волевиявлення народу як носія суверенітету та єдиного джерела влади в Україні шляхом прямої його участі у формуванні представницьких органів державної влади, органів місцевого самоврядування і безпосередньому прийнятті владних рішень, передбачених Конституцією України та законами України.

Концепція представницької демократії дістала специфічне обґрунтування в теорії елітарної демократії. Суть її полягає в тому,

[86] Конституція України : закон України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

що в сучасній демократичній державі має діяти принцип політичного поділу праці, за яким реальна влада належить політичній еліті, а маси отримують право періодичного, головним чином електорального, контролю за її діяльністю. За елітарної демократії її розвиток пов'язаний не з розширенням прямої участі мас у політичному процесі, а зі створенням ефективного механізму рекрутування результативної, дієвої еліти, підконтрольної народові.

Головною перевагою представницької демократії є вільний суспільний лад і висока ефективність у розв'язанні суспільних завдань. Це чіткий поділ праці, висока компетентність і відповідальність осіб, які ухвалюють рішення. Серед недоліків представницької демократії зазначають фактичне усунення народу від влади у період між виборами; відчуження депутатів і чиновників від пересічних громадян; наростання в державі авторитарних тенденцій унаслідок наступного відсторонення законодавців виконавчою владою; широкі можливості політичного маніпулювання шляхом прийняття неугодних для більшості рішень за допомогою складної, багатоступеневої системи влади; головні ланки механізму репрезентативної демократії: виборець – парламент – уряд – прем'єр-міністр або президент ухвалюють рішення на свій розсуд і мають можливість до невпізнання сфальсифікувати волю народу[87]. Причиною таких «ударів» по народовладдю в Україні, на думку В. Томківа, з якою ми повністю погоджуємось, є те, що наш народ не може позбутися думки, ніби-то в нинішніх українських бідах завинила тільки влада. У демократичних суспільствах цей стереотип уже давно відійшов у забуття, а виборці уважно вивчають біографії тих, кого вони висувають і за кого будуть голосувати[88].

Водночас аполітичність, байдужість і незацікавленість громадян у формуванні представницької та законодавчої гілок влади можуть підтверджувати недостатньо високий рівень внутрішньої гідності

[87] Рудич Ф.М. Політологія : [підруч. для студ. вищ. навч. закладів] / Ф. М. Рудич. – К. : Либідь, 2009. – С. 144.
[88] Панченко О. Мала енциклопедія Лохвиччини / Олександр Панченко. – Гадяч : Гадяч, 2008. – С. 7.

людини, при цьому створювати можливість впливу на стійкість цілісного соціального організму. Тому, на наш погляд, вивчення концепції народовладдя вимагає комплексного підходу до пояснення всіляких правових феноменів, що мають загальносоціальний характер і відкривають можливості використання найбільш значних досягнень сучасних суспільних наук, які у своїй сукупності є зразками інтегрального типу праворозуміння.

Вихід із глибокої кризи, в якій сьогодні знаходиться держава, можливий тільки шляхом поглиблення демократії, яка приведе в дію матеріальний і інтелектуальний потенціал держави. Для цього народ, як суверен усієї держави, повинен мати дієві організаційні структури для реалізації власної волі. Наявність розвинутої партійної системи, сучасних форм безпосередньої і представницької демократії, офіційної опозиції створять умови незворотності демократичного процесу[89].

У кожному суспільстві новотворення є фіксацією життєважливих цінностей. Державно-правова система є важливим інструментом для регуляції та упорядкування всього спектра життя людей і є, водночас, ядром їх цілісності духу. «Сума духовних явищ, – писав Дільтей, – підпадає під поняття науки»[90]. Вже у X–XI ст. у межах державного простору Руських земель усім громадам окремішніх частин було зрозуміло, і вони це засвідчили мовно, що першооснову їх буття становить мир і правда. Втім наукова думка, орієнтована методологічно на монархічний уклад, вважала за більш важливу цінність війни. У багатьох дослідників такі підходи до розуміння державної влади практично ігнорують роль народу, що підриває основи його самотворення аж до нації. Проте переважна більшість українських учених в основному поділяє концепцію М. Грушевського про вічевий устрій. Навіть сучасні російські дослідники практично цитують думки М. Грушевського. Так, у «Нарисах історії Росії» компетенція

[89] Рудич Ф. М. Много ли власти нужно власти? : Украина в контексте трансформации политических систем в странах СНГ и Балтии, Центральной и Восточной Европы : [монография] / Ф. М. Рудич ; НАН Украины, Ин-т полит. и этнонац. исслед. им. И. Ф. Кураса. – 2-е доп. изд. – К. : Наук. думка, 2010. – С. 62.
[90] Дильтей В. Введение в науки о духе / Дильтей В. – М., 2000. – С. 114.

віче визначається так: «Це питання війни і миру, долі княжого столу і князівської адміністрації. Крім того, на віче розглядалися проблеми, пов'язані з грошовими зборами серед городян та з орудуванням міськими фінансами й земельними ресурсами»[91]. Ця характеристика інституту Віче цілком і повністю визначає народоправний державний устрій Київської Русі. Отож, і до російських дослідників дійшло усвідомлення демократії Русі-України.

Нагадаємо, що у працях Дільтея є дуже важлива думка щодо розуміння цілісності народу і держави. Він сформулював поняття «психофізіологічна життєва єдність»[92]. Не буде зайвим відзначити, що життєдайним смислотворенням народовладних інститутів держави в Київській Русі був мир, у козацьку добу – воля. При цьому воля у розумінні філософії права – це категорія свободи, в логічному тлумаченні, але не в герменевтичному і в екзистенційному. У козацьку добу воля була, по-перше, антитезою польській неволі; по-друге, мотивом захисту своєї віри, свого індивідуалізму; по-третє, звільнення українських земель з метою забезпечення внутрішньої цілісності всіх соціальних станів суспільства. Ці феномени за допомогою суто раціонального пізнання до кінця не можна осягнути без внутрішнього проникнення в структуру козацького духу. У козацькій демократії міститься не лише розумове осягнення волі, а є ще щось ірраціональне, емоційно наболіле і те, що творило емоційну специфічність на рівні співпереживання.

Оскільки зосереджуємо увагу на феномені народовладдя та його ноумені, то варто згадати філософські засади пізнання, які сформулював М. Гайдеґґер. Першою методологічною засадою є смислове розуміння категорії «життя». В межах змістовного обсягу цієї категорії, на думку М. Гайдеґґера, слід виділити «суто людське наявноіснуюче», пізнання якого дозволить ідентифікувати предмет, у нашому дослідженні – народовладні інститути і суспільну свідомість народу, яка фіксує їх смислове навантаження. Поняття «смисл існуван-

[91] Нариси історії Росії... – К., 2007. – С. 50.
[92] Дильтей В. Введение в науки о духе... – С. 123.

ня» інституту влади передбачає і смисл життєдіяльності людини-громадянина.

Імперська Росія в особі її правителів вважала і вважає нині, що надійною теоретичною основою їх патерналістського піклування про Україну є їх спадкоємне династичне походження від Рюриковичів, які в минулому започаткували нам державу і піклувалися про русів. Таким чином, за прийомами політичного мислення нинішніх керманичів Москви є в загальному і концепт походження держави В. Татищева. У своїй полеміці з ідейними поглядами на сутність держави і права України русофільських авторів у цій праці чітко висловлюється концепт, що народовладна державно-правова система у своїй сутності є інституйованим відображенням усього спектра суспільного життя народу, котрий визрів у своєму політичному волевиявленні.

Згідно з концептуальною моделлю розвитку людства в історії цивілізації Московію, на відміну від Київської Русі – початкової стадії національного державотворення України, слід віднести до типу «деспотично-мілітарного» за філософсько-правовою методологією Г. Спенсера. Можливо, варто більше уваги приділити цьому моменту, аналізуючи праці вітчизняних дослідників народовладдя. Головним методологічним принципом цивілізаційного поступу народів є їх здатність виробляти для себе відповідні інститути регулювання і контролю за діяльністю окремих індивідів і соціальних груп у суспільстві з метою його самоутвердження. Г. Спенсер виділив стадії розвитку суспільства від дикунства і варварства до цивілізації. На його переконання, на першій фазі цивілізації в межах дикунства «виникають обряди або церемоніали, соціальні інститути, які вже на стадії дикунства через систему освячених авторитетами предків норм і заборон (табу) здатні регулювати взаємини між людьми»[93]. Запропонований Г. Спенсером методологічний принцип розуміння розвитку людства до цивілізації та в межах цієї стадії є досить важливим для цього дослідження, тому що у вітчизняному теоретико-правовому

[93] Коломийцев В. Ф. Социология Герберта Спенсера / Коломийцев В. Ф. // Социологические исследования. – 2004. – № 1. – С. 37–44.

мисленні пізнання державного життя людей істотно затьмарене ідеологемами марксизму-ленінізму про класову сутність держави, про соціально-економічний базис і водночас забарвлене великоросійською філософією права. На превеликий жаль, майже вся історіографія радянської доби була пристосована до ідеології марксизму-ленінізму, до вивчення думок авторитетів. Фактично у вітчизняній теорії держави і права вся українська історія тлумачиться відповідно до методологічних засад марксизму-ленінізму та авторитетів Росії. Щоправда, є чималі докази теоретико-методологічної самостійності українських дослідників народовладдя в історії держави і права України. Тому важливим завданням є дослідження саме тих науковців історії держави і права України, які опановували розуміння нашої історії відповідно до зростання національно-політичної ідеології XIX–XX ст. У цей період виділяються науковці, які самостійно відшукують методи, що дозволяли їм вирватися за межі московського бачення української історії держави і права. У працях М. Грушевського, М. Володимирського-Буданова, Г. Вернадського, І. Крип'якевича, Д. Дорошенка та представників національно-визвольної боротьби всередині і наприкінці XIX ст. знаходимо самостійність наукової думки, яка характеризує намагання реконструювати інститути державної влади в історії України, аби спростувати російські стереотипи про монархізм та звести до мінімуму міфологеми стосовно державності українського народу, відродити авторитет народовладних інститутів Київської Русі, Галицько-Волинської, Литовсько-Руської і козацької держав.

1.3. Історіографія проблеми та джерельна база дослідження

Різні аспекти реалізації народом належної йому влади завжди були і є об'єктом особливої уваги відповідних галузей як зарубіжної, так і української історико-правової науки. Загальновідомо, що народовладдя є надзвичайно багатогранним явищем, яке з часу свого виникнення перебуває в постійному процесі пошуку нових і вдосконалення вже відомих форм, видів, засобів і способів реалізації народом належної йому влади. Сучасні глобалізаційні виклики й передові

досягнення техніки і технології також ставлять перед будь-яким народом надзвичайно важливі актуальні питання пошуку шляхів збереження народного і державного суверенітету, забезпечення розробки та прийняття правильних і ефективних управлінських рішень.

Багато філософів, правознавців протягом усієї історії розвитку людства звертались до цього питання, намагаючись його вирішити. Не даремно Платон і Арістотель висловлювались у свій час про «урегульовану демократію», яка протистоїть «охлократії» – «владі натовпу». Ще виразніше висловлюється про це відомий австрійський політолог К. Поппер: «Нам давно вже час зрозуміти питання «Хто повинен мати владу у державі?» і «Чи не багато влади зосереджено в руках тих, хто її має?» Ми повинні зрозуміти, що усі політичні проблеми мають інституційний характер, через те у політиці важливі не стільки особисті думки, скільки юридичне оформлення політичних проблем, і що прогрес на шляху до рівності можна забезпечити тільки за допомогою інституційного контролю над владою»[94].

Питання щодо висвітлення тих чи інших аспектів реалізації народом належної йому влади протягом XIX – початку XX ст. стали об'єктом дослідження значної кількості науковців. Ідея народовладдя ніколи не залишалася поза увагою вітчизняного наукового істеблішменту. Десятки монографічних досліджень і тисячі статей істориків українського права стали надбанням наукової спільноти в проблематиці реалізації принципу народовладдя. Природно, що такий масив вимагає історіографічного огляду та класифікації.

В цьому контексті не зайвим буде навести висловлювання Ю. Барабаша, який звертає увагу на те, що «майже аксіоматичним для демократичного ладу є твердження про основоположний характер принципу народовладдя. Саме народ розглядається як вихідний суб'єкт конституційного права, носій суверенних прав та всієї влади у державі. Попри зрозумілу, на перший погляд, аксіоматичність на-

[94] Поппер К. Р. Открытое общество и его враги. Т. 1 : Чары Платона / Поппер К. Р. ; пер. с англ. под ред. В. Н. Садовского. – М. : Феникс, Международный фонд «Культурная инициатива», 1992. – С. 165.

званої тези, під час детального аналізу цього принципу виникає чимало запитань, на які не можна повною мірою дати відповідь навіть за допомогою доктринальних засад, розроблених і утверджених ще у XIX ст.»[95].

Вагомим науковим багажем у зазначеній проблематиці володіють історики українського права XIX – початку XX ст., адже саме у цей період діяльності Кирило-Мефодіївського товариства та відродження української державності історики та правники приділяли значну увагу проблематиці народовладдя.

Серед тогочасних українських істориків та правників слід виділити таких: О.Ф. Кістяківський, М.Ф. Володимирський-Буданов, Ф.І. Леонтович, Д.М. Бантиш-Каменський, М.В. Довнар-Запольський, М.І. Костомаров, Г.В. Андрузький, І.А. Линничено, М.А. Максимейко, Р.І. Лащенко, С.С. Дністрянський, Д.І. Донцов, В.К. Липинський, М.М. Грушевський, В.К. Винниченко, С.В. Петлюра, К.А. Левицький, Л.О. Окиншевич, М.П. Василенко, О. О. Малиновський, М.Є. Слабченко.

З самого початку свого існування українська історико-правова наука першочергову увагу приділяла діяльності державно-правових інститутів, тобто способу, формі та процесу реалізації державної влади. Враховуючи багатий історичний досвід української державності та можливість українського народу від самих початків існування української держави впливати на прийняття державних рішень, можна беззастережно сказати про серйозний розвиток тематики народовладдя. Певною мірою вчені-правознавці успадкували цю проблематику від істориків, які, досліджуючи суспільно-політичне життя українського народу, першими звернули увагу на вагоме значення державної влади та її державно-правових інститутів у вітчизняній історії. Тому, як влучно зауважував історик права М. Слабченко, на цьому етапі розвитку української історіографії «історія була змішана з правом до такого ступеня, що іноді важко було вирішити, де закін-

[95] Барабаш Ю. Г. Установча влада Українського народу як конституційний феномен / Ю. Г. Барабаш // Право України. – 2009. – № 11. – С. 73.

чується перше і починається друге. В працях істориків траплялися такі місця, за якими можна було автора їх вважати чистим юристом, а праці юристів іноді примушували запідозрити в їх авторах чистих істориків»[96].

Представники української історико-юридичної школи почали приділяти деяку увагу (здебільшого епізодичну) досліджуваним проблемам із середини XIX ст. Найбільш серйозним здобутком історіографії є монографічні дослідження історії розвитку провідного принципу демократії – народовладдя. Зокрема, тематику народовладдя було досліджено в контексті її історичних засад становлення і розвитку, головним чином у теоретичному та організаційно-правовому аспектах.

Важливо відзначити концептуальне значення публікацій правників, які першими звернули увагу на витоки та історичну еволюцію вітчизняного народовладдя, – В.А. Смолія з його працею «Власть народа: Украинский парламентаризм: от вече Киевской Руси до Верховной Рады»[97], О.М. Мироненка з його доробком «Історія Конституції України»[98] та «Біля витоків вітчизняного парламентаризму»[99], М.В. Томенка з його статтею «Український парламентаризм у контексті історичного досвіду та сучасної практики»[100], Г.О. Федоренка з його науковим виступом на конференції «Передісторія українського народовладдя»[101], О. Мільчакової з її статтею «Представницькі

[96] Слабченко М. Е. Д. П. Миллер как историк украинского права / М. Е. Слабченко // Вестник Харьковского историко-филологического общества. Вып. 5. – Х., 1914. – С. 24–26.

[97] Смолий В. Власть народа: Украинский парламентаризм от вече Киевской Руси до Верховной Рады / Смолий В. // Украина. – 1997. – № 1–2 (3–4). – С. 7–8.

[98] Мироненко О. Історія Конституції України / О. Мироненко. – К. : Ін Юре, 1997. – 58 с.

[99] Мироненко О. М. Біля витоків вітчизняного парламентаризму / Мироненко О. М. // Правова держава. – 1997. – С. 226–232.

[100] Томенко М. Український парламентаризм у контексті історичного досвіду та сучасної практики / М. Томенко // Хроніка – 2000. – 1998. – Вип. 27–28. – С. 232–242.

[101] Федоренко Г. О. Передісторія українського народовладдя / Г. О. Федоренко // Праці науково-практичної конференції «Державно-правова реформа в Україні» .– К. : Вид-во Ін-ту законодавства ВР України, 1997. – С. 183–184.

(законодавчі) установи в історії України»[102] та інших. Адже саме ці вчені у своїх працях на сучасному етапі започаткували вітчизняну традицію дослідження народовладдя в контексті розвідок українських юристів кінця XIX – початку XX століття.

Початок дослідженням традицій народоправства Київської Русі та зародження діяльності станово-представницьких органів Литовсько-Руської держави покладено саме у XIX ст. Першопрохідцем та основоположником української історико-правової науки можна вважати професора Київського університету св. Володимира О.Ф. Кістяківського (1833–1885) – автора близько 70 наукових праць, у більшості опублікованих у виданнях «Киевская Старина» і «Киевские Университетские известия», серед яких вагома частка присвячена державно-владним відносинам Гетьманщини та способу реалізації влади народом через Козацьку Раду[103]. Ще один сподвижник української юридичної науки, професор Київського університету св. Володимира, засновник київської історико-юридичної школи М.Ф. Володимирський-Буданов (1838–1916), наукові інтереси якого було зосереджено навколо державного устрою Литовсько-Руської держави, у своїй праці «Очерки по истории Литовского государства»[104] поряд із князем та боярською радою впливовим органом влади вважає віче. Сподвижником М.Ф. Володимирського-Буданова в київській історичній школі права був професор Київського університету св. Володимира Ф.І. Леонтович (1833–1910), який також досліджував органи влади Литовсько-Руської держави. Так, у своїй статті «Веча, сеймы и сеймики в Великом княжестве Литовском» орган народного представництва – віче вважає основоположним у формуванні представницьких органів

[102] Мільчакова О. Представницькі установи в історії України / О. Мільчакова // Часопис Парламент. – 2004. – № 8. – С. 18–25.

[103] Лучицкаго И. Труды А. Ф. Кистяковского в области истории и обычного права / И. Лучицкаго // Оттискъ изъ журнала «Киевская старина». – Киевъ, 1895. – 24 с.

[104] Владимирский-Буданов М. Ф. Очерки по истории Литовского государства / Владимирский-Буданов М. Ф. – К., 1889. – 407 с.

влади[105]. Поділяв думку Ф. І. Леонтовича щодо віче як носія верховної влади в державі та прирівнював їх до народних зборів у стародавніх Афінах чи Римі професор Київського університету св. Володимира М. В. Довнар-Запольський (1867–1934) у своїй праці «Политический строй Древней Руси. Вече и князь»[106].

Віче як орган, який обмежував владу князя і поклав «виборне начало» на Русі, розглядають у своїх працях: професор Новоросійського (Одеського) університету І.А. Линниченко (1857–1926) «Вече в Киевской области»[107] та професор Харківського Імператорського університету Н.А. Максимейко (1870–1941) «Лекции по истории Русского права»[108]. Останній вважав, що в руських землях панувала тоді змішана форма правління: верховну владу здійснювали князь, боярська дума та віче.

Серед дослідників XIX ст. державний устрій Української козацької держави-Гетьманщини вивчав український та російський історик, чиновник імперської Росії, віленський губернатор Д.М. Бантиш-Каменський (1788–1850), автор цінного історичного видання «Источники Малороссийской истории»[109]. Попри те, що зазначена праця була суто історичною, у ній детально описана діяльність органу прямого народовладдя Гетьманщини – Генеральної козацької ради та Ради Генеральної козацької старшини у XVII–XVIII ст. Також у цьому виданні автор публікує правові акти гетьманів та гетьманських урядів, зокрема універсали, договірні статті, угоди, в яких ідеться про важливість та обов'язковість рішень Генеральної козацької Ради та Ради Генеральної козацької Старшини.

---

[105] Леонтович Ф. И. Веча, сеймы и сеймики в Великом княжестве Литовском / Леонтович Ф. И. // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1910. – № 3. − 51 с.

[106] Довнар-Запольский М. В. Политический строй Древней Руси. Вече и князь / М. В. Довнар-Запольский. – М., 1906. – 65 с.

[107] Линниченко И. Вече в Киевской области / И. Линниченко. – К. : Универ. типогр., 1881. – 65 с.

[108] Максимейко Н. А. Лекции по истории Русского права / Максимейко Н. А. – Харьков, 1906. – 255 с.

[109] Источники Малороссийской истории / собранные Д. Бантыш-Каменским и изданы О. Бодянским. Ч. I : 1649–1687. – М. : Изд-во Москов. ун-та, 1858. – 339 с.

До істориків-правників того часу слід також відносити членів Кирило-Мефодіївського товариства, зокрема: історика та громадського діяча М.І. Костомарова (1817–1885), який у своєму монографічному дослідженні «Северорусские народоправства во времена удельно-вечевого уклада»[110] приділив увагу народовладдю як можливості народу за допомогою представницьких органів обмежувати владу імператора; українського громадського діяча та вченого Г.Л. Андрузького (1827–1881), автора проекту конституційного правового акту – «Начерки Конституции Республики» (1850)[111].

Під впливом Т.Г. Шевченка і М.І. Гулака у товаристві сформувалося декілька проектів конституції Слов'янських Сполучених Штатів, автором яких був 20-річний студент юридичного факультету Університету св. Володимира Г.Л. Андрузький. Відомі три конституційні проекти, підготовлені Г. Л. Андрузьким. Написані вони, ймовірно, у 1846–1850 рр. У першому проекті «Досягнення можливого ступеня рівності і свободи переважно в слов'янських землях» Г.Л. Андрузький висунув ідею поступового встановлення конституційної монархії, скасування кріпацтва та станового поділу суспільства. У другому проекті «Ідеал держави» він торкнувся проблем свободи, закону, правового статусу селян. У третьому проекті «Начерки Конституції республіки» Г.Л. Андрузький відкинув монархічну форму державного правління і висунув ідею слов'янської федерації, до якої входила б і Україна. При цьому він обстоював соборність усіх українських земель – «Україна з Чорномор'ям, Галичиною та Кримом». Г.Л. Андрузький обґрунтовував принципи рівності всіх перед законом, верховенства закону. Він підкреслював, що сутність свободи полягає у тому, що «я сам ні від кого, крім Бога, закону і влади, встановленої законом, не залежу». Єдиним органом законодавчої влади у новоствореній державі мало стати всенародно обране Законодавче зібрання, а

[110] Костомаров Н. И. Исторические монографии. Исследования. Т. VIII. Ч. II : Северорусские народоправства во времена удельно-вечевого уклада. (История Новгорода, Пскова и Вятки) / Н. И. Костомаров. – СПб., 1886. – 466 с.

[111] Костомаров Н. И. «Начерки Конституции Республики» (1850) [Электронный ресурс] / Н. И. Костомаров. – Режим доступа : http://constituanta.blogspot.com.

виконавча влада зосереджувалася у Державній Раді, до складу якої входили всенародно обраний президент та президенти адміністративно-територіальних одиниць – штатних місцевостей.

Проблеми незалежності і національної розбудови України, скасування кріпацтва та припинення свавілля з боку самодержавства відстоював один із засновників і лідерів львівського товариства ім. Т. Шевченка О.Я. Конiський (1836–1900). Погляди на Київську Русь як колиску виключно українського народу відстоював П. Житецький (1837–1911). Схожі ідеї розвивали Т.Р. Рильський (1841–1902), А.П. Свидницький (1834–1871) та інші представники української інтелігенції.

Важливу роль у дослідженні проблематики народовладдя відігравали історики та правники української діаспори, виділяючи три чинники державної влади в Київській Русі XII–XVII ст., вирізняли українську державу того періоду від європейських саме за ознакою народоправства. Серед них: історик українського права Українського вільного університету в Празі – Р.І. Лащенко (1878–1929) «Лекції по історії українського права», професор Львівського університету та депутат австрійського парламенту С.С. Дністрянський (1870–1935) «Загальна наука права і політики», професор Віденського та Львівського (таємного) університетів М. Чубатий (1889–1975) «Огляд історії українського права: історія джерел та державного права»[112]. Так, Р.І. Лащенко вважав, що «віче було зверхнім народним органом влади, … в ньому відбилася верховна воля народу»[113]. С.С. Дністрянський писав: «Українська держава несе в собі довгу передісторію парламентаризму, що починається саме з існування віча княжої доби, коли функціонування останнього надавало правлінню київських князів найбільш демократичного характеру»[114]. Ще один представник

[112] Чубатий М. Огляд історії українського права: історія джерел та державного права / Чубатий М. – Мюнхен ; К. : Ноосфера, 1994. – 224 с.
[113] Лащенко Р. Лекції по історії українського права / Лащенко Р. – К. : Україна, 1998. – С. 98–99.
[114] Дністрянський С. Загальна наука права і політики / С. Дністрянський. – Прага, 1923. – С. 148–151.

української діаспори, засновник теорії «інтегрального націоналізму» та політичний діяч Д.І. Донцов (1883–1973), у своїй праці «Історія розвитку української державної ідеї»[115] вбачав у народовладді можливість нації формувати власну еліту для здійснення ефективного управління державою. На відміну від Д.І. Донцова, правник та український політичний діяч В.К. Липинський (1882–1931) відкидав інститут народовладдя як демократичний елемент управління державою на початковому етапі її формування, однак вважав, що у подальшому успішному функціонуванні держави народовладдя може стати ефективним засобом формування політичної еліти нації[116].

На противагу своїм попередникам та представникам діаспори український історик, громадсько-політичний та державний діяч М.С. Грушевський (1866–1934) висловлював свою думку стосовно народовладдя менш категорично. Так, у своїй праці «Очерк истории украинского народа» зазначав, що «в моменти поважливі віче виступало як справжній суверен»[117]. У третьому томі одинадцятитомної праці «Історія України-Руси» дослідник стверджував, що в умовах централізації влади віче виконувало роль надзвичайного органу і свою зверхність одержало лише в Новгороді, де «політична самоуправа виводить князівську владу на другий план своїх політичних функцій, а в інших землях вона й при відокремленні земель слабо й рідко показує своє життя»[118]. І лише у випадку централізації влади «знову починає прокидатися самоуправа», вважав учений.

Окрім того, головні засади історико-правової історіографії народовладдя 1917–1920 рр. були закладені публіцистичними й

---

[115] Донцов Д. Історія розвитку української державної ідеї / Донцов Д. – К. : Т-во «Знання» України, 1991. – С. 19–21.

[116] Концепція політичної еліти В. Липинського як фактор національно-державної ідентичності України // Нова політика. – 1998. – № 2. – С. 46.

[117] Грушевский М. С. Очерк истории украинского народа / М. С. Грушевский ; сост. и ист.-биогр. очерк Ф. П. Шевченко, В. А. Смолия ; примеч. В. М. Рички, А. И. Гуржия. – К. : Либідь, 1990. – С. 111.

[118] Грушевський М. С. Історія України-Руси : у 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський ; ред. кол. П. С. Сохань (голова) [та ін.]. – К. : Наук. думка, 1991. – Т. 3. – С. 210.

історичними працями визначних діячів УНР і ЗУНР – В. Винниченка (1880–1951) «Відродження нації»[119], С.В. Петлюри (1879–1926) «Статті, листи, документи»[120], К.А. Левицького (1859–1941) «Великий зрив. (До історії української державності від березня до листопада 1918 р. На підставі споминів і документів)»[121] та інших. Написані на злобу дня чи із часовою дистанцією від недавніх революційних подій, ці праці зберігають для сучасних дослідників велику історіографічну і джерельну цінність.

Новий етап досліджень народовладдя як основоположного принципу розвитку демократії пов'язаний з діяльністю Комісії для вивчення історії західноруського й українського права (далі Комісія), яка діяла у Всеукраїнській академії наук (ВУАН) упродовж 1918–1934 рр.

Комісія мала можливість у своїх пошуках базуватися на попередні дослідження вітчизняних учених (О.М. Лазаревського, Д.П. Міллера, О.Я. Єфименка, М.Ф. Володимирського-Буданова), проте завершеної цілісної картини дослідження народовладдя на той час ще не існувало, відтак системне вивчення її юридичного статусу, структури та окремих правових аспектів активізувалося.

Серед співробітників Комісії особливу увагу тематиці державного права приділив український історик права, професор Українського вільного університету Л.О. Окиншевич (1898–1980). Вже на початку своїх творчих пошуків у «Працях Комісії для вивчення історії західноруського і українського права» було опубліковано велику розвідку про Генеральну Старшину, яка згодом трансформувалася у фундаментальну монографію «Центральні установи України-Геть-

[119] Винниченко В. Відродження нації : Репринт. відтвор. вид. 1920 р. / Винниченко В. – К. : Політвидав України, 1990. – Ч. І. – 348 с.; Ч. ІІ. – 328 с.; Ч. ІІІ. – 535 с.

[120] Петлюра С. Статті, листи, документи / Петлюра С. ; Центр ком. вшанування пам'яті Симона Петлюри в Америці. – Нью-Йорк : Укр. вільна АН у США, 1956. – 480 с.

[121] Левицький К. Великий зрив. (До історії української державності від березня до листопада 1918 р. На підставі споминів і документів) / К. Левицький. – Львів : Червона калина, 1931. – 152 с.

манщини», перша частина якої присвячувалася Генеральній Раді, а друга – Раді Генеральної старшини[122]. Дослідження вченого полягали у тому, що вищим законодавчим органом Гетьманщини була Генеральна Рада, на зміну якій згодом прийшла Рада Генеральної старшини. Дане дослідження характеризувалося великою ретельністю, широким використанням документальних першоджерел, у ньому висловлено чимало свіжих думок та проблемних питань. Наприклад, автор усупереч поглядам М.Є. Слабченка та інших дослідників українського права стверджував, що Генеральна старшина не мала визначеної компетенції.

Авторству Л.О. Окиншевича належить і цікава розвідка про орган імперського управління Україною – так званий «Малоросійський приказ», який відав справами в період з 1672 р. по 1722 р.[123]. У цій праці, до речі, крім опису діяльності цього органу, містилося визначення Гетьманщини як «несувереної української держави», велася широка дискусія з В.О. Ключевським, М.І. Костомаровим та іншими авторами. Л.О. Окиншевич підготував також монографію про так зване значне військове товариство, яка однак побачила світ лише через багато років у Мюнхені[124].

Наставником Л.О. Окиншевича в Комісії та її головою був історик українського права, громадсько-політичний та державний діяч академік М.П. Василенко (1866–1935), який безпосередньо займався юридичним аналізом пам'яток права Гетьманщини. Серед численних його праць окремо слід вказати на дослідження, присвячене широко

[122] Окиншевич Л. О. Центральні установи України-Гетьманщини / Л. О. Окиншевич ; М. П. Василенко // Праці комісії для виучування історії західно-руського та вкраїнського права. – К. : Друкарня УАН, 1930. – Вип. 8. – С. 253–425.
[123] Окиншевич Л. О. Приказ «МалыеРосіи» Московської держави XVIII ст. / Л. О. Окиншевич ; М. П. Василенко // Праці комісії для виучування історії західно-руського та вкраїнського права. – К. : Друкарня УАН, 1925. – Вип. 1. – С. 108–121.
[124] Окиншевич Л. О. Значне військове товариство в Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст. / Л. О. Окиншевич // Записки наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка. – Мюнхен, 1948. – Т. 157. – 230 с.

відомій нині Конституції Пилипа Орлика[125]. На той час це було фактично перше юридичне дослідження пам'ятки, і започатковані академіком підходи стали орієнтиром для багатьох поколінь істориків права. Зокрема, вчений зробив досить влучне зауваження, що ідеї документа не могли народитися відразу, несподівано, за кордоном, а були вивезені з України, де вони виникли під впливом реальних суспільних відносин та республіканських ідей, серед яких провідне місце займала ідея про участь громади через Раду приймати найважливіші рішення державного життя.

Окрему увагу слід звернути на дослідження українського історика права, професора Одеського університету М.Є. Слабченка (1882–1952). Немало праць ученого висвітлюють тематику внутрішнього устрою Гетьманщини XVII–XVIII ст., зокрема монографія «Малоруський полк в административном отношении»[126], присвячена дослідженню козацького полку як адміністративно-територіальної одиниці. Ключовою була теза, що управління в полку здійснюється полковою старшиною, яка затверджувалася спочатку Генеральною Радою, а пізніше Радою Генеральної старшини, як свідчення можливості народу впливати на формування влади адміністративно-територіальних одиниць. Таким чином, М.Є. Слабченко продовжив започатковану Л.О. Окиншевичем традицію дослідження органів прямого та представницького народовладдя козацької доби.

Ще один співробітник Комісії для вивчення історії західноруського та українського права, голова Товариства правників Всеукраїнської академії наук професор О.О. Малиновський (1868–1932) досліджував давньоукраїнське право доби Київської Русі, Великого Князівства Литовського та українське звичаєве право. У своїй праці

[125] Василенко Н. П. Конституция Пилипа Орлика / Н. П. Василенко // Учёные записки Института истории Российской Ассоциации научно-исследовательских институтов общественных наук. – М., 1929. – Т. 3. – С. 153–171.

[126] Слабченко М. Е. Малорусский полк в административном отношении: Историко-юридический очерк / М. Е. Слабченко // Записки Императорского Новороссийского университета историко-филологического факультета. Вып. 1. – Одесса : Техник, 1909. – 436 с.

«Стародавній державний лад східних слов'ян і його пізніші зміни»[127] вважає колегіальний орган народу – віче у Київській Русі найбільш прогресивним органом влади для тогочасних державних утворень, а боярську раду, яка фактично еволюціонувала від віче, відносив до спотворених представницьких органів, який не лише не обмежував владу князя, а й потурав йому у здійснені самодержавства. Схожу позицію вчений відстоює у ще одній праці «Рада Великого княжества Литовского в связи с боярскою думою древней Руси»[128], в якій критикує аристократичний лад Великого Князівства Литовського.

Попри всю вагомість зазначених історично-правових праць, пріоритетними для Комісії все ж були дослідження державотворчих процесів Гетьманщини, насамперед процедури створення та функціонування органів влади та прийняття ними рішень. Оскільки на час заснування Комісії органи влади Гетьманщини були досліджені не в повному обсязі, то одним з перших постало завдання здійснити своєрідну «інвентаризацію» наявної політико-правової спадщини.

Слід звернути увагу на дослідження випускника Харківського університету, професора Московського університету М.М. Ковалевського (1851–1916), який обстоював концепції побудови конституційної правової держави на зразок британської. М.М. Ковалевський захищав ідею повної автономії України у складі федеративної Росії. У той же час учений, що перебував тривалий час за кордоном, критично ставився до зарубіжного конституційного досвіду. М.М. Ковалевський присвятив свої роботи дослідженню державного права зарубіжних країн та випустив фундаментальну роботу в трьох томах «От прямого народоправства к представительному и от патриархальной монархии к парламентаризму»[129]. Не менш відомими є його роботи

[127] Малиновський О. Стародавній державний лад східних слов'ян і його пізніші зміни / О. Малиновський. – Томськ, 1929. – 184 с.

[128] Малиновский О. Рада великих князей литовских в связи с боярской думой Древней России / О. Малиновский. – Томск, 1904. – 109 с.

[129] Ковалевский М. От прямого народоправства к представительному и от патриархальной монархии к парламентаризму. Рост государства и его отражение в истории политических учений. Т. I / Ковалевский М. – М. : Типография тов-ва И. Д. Сытина, 1906. – 520 с.

«Очерки по истории политических учреждений России»[130] та «Происхождение современной демократии»[131]. У цих працях М.М. Ковалевський ґрунтовно досліджує генезис основних державно-політичних інституцій у Російській імперії та аналізує проблему становлення і розвитку безпосередньої та представницької демократії у тогочасних державах світу.

Помітною подією у тогочасній українській та російській науці стала робота М.М. Ковалевського «Общее учение о государстве»[132], в якій автор здійснив глибокий науково-правовий аналіз державного ладу Російської імперії на основі його порівняння з державним ладом тогочасних зарубіжних країн.

Отже, проблема ґенези та трансформації устоїв демократії через реалізацію принципу народовладдя в історії України зайняла вагоме місце в українській державно-правовій думці XIX – початку XX ст. Упродовж свого існування українська історико-правова наука серйозну увагу приділяла способам і формі реалізації влади на тих чи інших етапах історичного розвитку української державності. Проаналізувавши історичні матеріали українських істориків та правників XIX – початку XX ст., можемо зробити висновок, що народовладдя як пряме, так і представницьке у різних формах було присутнім упродовж історичного розвитку нашої державності. Попри значний масив історико-правових розвідок із цієї проблематики в сучасній історіографії, все ж фундамент української історико-правової науки було закладено в XIX ст., і саме тому ґрунтовні праці істориків держави та права становлять значну наукову цінність.

Таким чином, дослідження української національної школи історії держави і права є, безперечно, одним із найважливіших завдань

[130] Ковалевский М. М. Очерки по истории политических учреждений России / М. М. Ковалевский. – М. : Территория будущего, 2007. – 238 с.
[131] Ковалевский М. М. Происхождение современной демократии / М. М. Ковалевский. – М. : Типография А. И. Мамонтова и К, 1895. – 352 с.
[132] Ковалевский М. М. Общее учение о государстве : Лекции проф. М. М. Ковалевского читанные в 1908–1909 г. / Издание Кассы Взаимопомощи при СПб. политех. институте. – 1909. – 215 с.

сучасної юридичної науки в Україні, що в умовах становлення демократії та народовладдя є дуже актуальним. Адже очевидно, що без дослідження та аналізу історико-правничої спадщини в цій сфері навряд чи можливе утвердження української державності та власної системи права.

На сучасному етапі розбудови української держави перед дослідниками історії українського права постає важливе завдання – дослідити й узагальнити джерелознавчі праці українських істориків і правників у сфері розвитку демократії й запропонувати українському суспільству історичну модель становлення та розвитку народовладдя в українських землях минулого з метою втілення та репрезентації цих здобутків у процесі становлення громадянського суспільства.

За весь період історичного розвитку нашої держави українська історико-правова наука отримала великий масив джерелознавчих праць у сфері становлення та розвитку принципу народовладдя. Однак беззаперечним фактом залишається те, що початок дослідження державно-правових явищ в українській історіографії було покладено у XIX ст. А тому саме в цей період було написано низку цікавих монографічних праць та розвідок, що стосувалися як державно-правових явищ загалом, так і розвитку народовладдя зокрема.

Аксіомою для сучасних істориків держави і права є те, що становлення історико-юридичної науки відбулося не одразу. З початку XIX ст. досліджувати державно-правові явища намагалися історики, як безпосередньо, так і крізь призму суспільно-економічних, політичних та правових явищ. І лише в кінці XIX ст. відбулася деяка диференціація та відокремлення історико-правової науки.

Аналіз значної кількості праць, у яких розроблена тематика народовладдя, дає нам підстави всі публікації XIX – початку XX ст. з означеної проблематики умовно поділити на декілька груп.

До першої групи можна віднести історичні, історико-правові та суспільно-публіцистичні праці українських істориків і суспільно-політичних діячів середини XIX ст. (М. Костомаров, В. Білозерський, П. Куліш, М. Гулак, В. Антонович), що були членами або прихиль-

никами Кирило-Мефодіївського товариства та Київської Громади. Перші спроби аналітичного осмислення проблеми зроблені учасниками Кирило-Мефодіївського товариства у різного роду програмних, історико-політичних, нерідко – анонімних трактатах та хроніках. Концептуальна основа зазначених творів містить принципові розбіжності, відбиваючи погляди окремих учасників організації. Програмним документом товариства – «Статут Слов'янського братства св. Кирила і Мефодія»[133], розроблений його членами М. Костомаровим, В. Білозерським та М. Гулаком, – передбачалося створення демократичної слов'янської федерації, в якій кожен народ мав би широкі й рівні права. Особливий наголос робився на політичних правах, адже існування задекларованого органу законодавчої влади парламенту забезпечувало надання громадянам активного та пасивного виборчого права. Історико-політичним трактатом, що закріплював майбутній республіканський устрій федеративної слов'янської держави з парламентом та президентом, обраними шляхом прямих виборів дієздатних громадян, була «Книга буття українського народу» М. Костомарова[134]. Ще однією розвідкою В. Білозерського «Записки»[135] закріплювалися ідеали кирило-мефодіївців, серед яких почесне місце займало народоправство як можливість народу до реалізації державної влади.

Серед періодики, яку можна віднести до історико-правових праць цієї групи, належить газета «Громада»[136] за редакцією В. Антоновича, яка хоча й вийшла лише двічі наприкінці 1861 р., однак вміщувала рукописи щодо перебудови Російської імперії на республіканський лад із представницьким двопалатним законодавчим

[133] Симоненко Р. Г. Кирило-Мефодіївське товариство / Р. Г. Симоненко // Енциклопедія історії України. – К. : Наукова думка, 2007. – Т. 4. – С. 297–298.
[134] Костомаров М. І. Закон Божий (Книга буття українського народу) / М. І. Костомаров. – К. : Либідь, 1991. – 40 с.
[135] Грушевський М. С. З ідеології кирило-мефодіївців / Грушевський М. С. // Україна : науковий трьохмісячник українознавства. – 1914. – Кн. 1. – С. 78–83.
[136] Оглоблин О. Володимир Антонович та його історична школа / О. Оглоблин // Студії з історії України : статті і джерельні матеріали. – Нью-Йорк ; К. ; Торонто, 1995. – С. 201–218.

органом й можливістю самовизначення української нації, за що, звісно ж, була заборонена. Схожої риторики статті друкувалися у періодичному видані цього періоду – щомісячному журналі «Основа»[137] за редакцією В. Білозерського, який поширювався в Україні серед громадівців м. Києва.

Таким чином, із середини XIX ст. утверджуються об'єктивні тенденції, що передбачали чітку орієнтацію дослідника на самовизначення українського народу та побудови держави з республіканською формою правління та можливістю народу брати участь в управлінні суспільними справами.

Другу групу історико-правових праць становлять наукові дослідження та розвідки кінця XIX ст., тобто періоду становлення та розвитку української історико-правової науки. Представники цієї групи: О. Лазаревський, О. Кістяківський, М. Владимирський-Буданов, І. Каманін, Д. Багалій.

Початок дослідженням традицій народоправства покладений у періодичних суспільно-політичних виданнях авторства тогочасних істориків та правників. Серед них «Український архів»[138] про участь козаків Лубенського та Стародубського полків у Генеральній Раді; «Русский архивъ»[139] про намагання наказного гетьмана Павла Полуботка обмежити владу Малоросійської колегії та зберегти давні козацькі звичаї народоправства; «Университетские известия»[140] про виступ міської общини м. Лубни щодо можливості місцевого міщанства взяти участь у засіданні Ради полкової Старшини; «Журнал

[137] Котенко А. До питання про творення українського національного простору в журналі «Основа» / А. Котенко // Український історичний журнал. – 2012. – № 2 (503). – С. 42–57.

[138] Генеральне слідство про маєтності Лубенського полку // Український архів. – К., 1931. – Т. IV. – 287 с.; К., 1929. – Т. І. – 260 с.

[139] Лазаревскій А. М. Павелъ Полуботокъ / А. М. Лазаревскій // Русский архивъ. Кн. І. – 1880. – С. 147–163; Лазаревскій А. М. Очерки изъ быта Малороссіи въ XVIII в. III. Сотники / А. М. Лазаревскій // Русский архивъ. Кн. І. – 1873. – С. 341–343.

[140] Каманин И. Материалы городской общины / И. Каманин // Университетские известия. – К., 1892. – № 278. – С. 28–40.

Министерства народного просвещения»[141] про звуження сфери застосування магдебурзького права у містах Лівобережної України.

Великий і різноманітний документальний матеріал щодо зародження традицій народоправства Київської Русі та діяльності станово-представницьких органів Литовсько-Руської держави публікувався в журналі «Киевская старина». Частина цього матеріалу подана повністю чи уривками, переважна більшість його увійшла до текстів статей.

Великий обсяг матеріалу щодо діяльності віче (колегіального органу народовладдя) у Литовсько-Руській державі знаходиться у наукових розвідках М. Володимирського-Буданова «Очерки по истории Литовского государства»[142], Ф. Леонтовича «Веча, сеймы и сеймики в Великом княжестве Литовском»[143], М. Довнар-Запольського «Политический строй Древней Руси. Вече и князь»[144]. Аналіз цих праць переконує, що віче – давній інститут прямого народовладдя, який у ході історичного розвитку був замінений станово-представницькими органами. Віче як орган, який обмежував владу князя і поклав «виборне начало» на Русі, розглянуто у працях І. Линниченка «Вече в Киевской области»[145] та М. Максимейка «Лекции по истории Русского права»[146].

Третю групу історико-правових праць становлять публіцистичні дослідження, періодичні видання початку XX ст. Представники цієї групи: М. Грушевський, В. Винниченко, С. Петлюра, К. Левицький, С. Дністрянський, Р. Лащенко, М. Чубатий, Д. Дорошенко, П. Христюк.

---

[141] Багалей Д. И. Майдебургское право в городах Левобережной Малороссии / Д. И. Багалей // Журнал Министерства народного просвещения. – 1892. – № 3. – С. 1–56.

[142] Владимирский-Буданов М. Ф. Очерки по истории Литовского государства / Владимирский-Буданов М. Ф. – К., 1889. – 407 с.

[143] Леонтович Ф. И. Веча, сеймы и сеймики в Великом княжестве Литовском / Леонтович Ф. И. // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1910. – № 3. – 51 с.

[144] Довнар-Запольский М. В. Политический строй Древней Руси. Вече и князь / Довнар-Запольский М. В. – М., 1906. – 65 с.

[145] Линниченко И. Вече в Киевской области / Линниченко И. – К. : Универ. типогр., 1881. – 65 с.

[146] Максимейко Н. А. Лекции по истории Русского права / Максимейко Н. А. – Х., 1906. – 255 с.

Поява їх праць була зумовлена бурхливими подіями суспільно-політичного життя, які зумовили державницькі погляди на історичне минуле.

Окрему групу у дослідженні проблематики народовладдя становлять праці істориків і правників української діаспори: Р. Лащенка, С. Дністрянського, М. Чубатого, Д. Донцова, В. Липинського та ін.

Періодичними статтями та публіцистикою виражена позиція діячів революційних подій 1917–1920 рр. стосовно майбутнього державного ладу української держави (В. Винниченка «Відродження нації», С. Петлюри, К. Левицького та ін.). Тодішні державні й громадські діячі поділяли соціал-демократичні погляди, відтак обстоювали позицію колегіального представницького органу законодавчої влади, формування якого реалізовувалося через виборчий процес як різновид форми народовладдя.

Особливу увагу при дослідженні тематики народовладдя слід приділити документам і матеріалам особистого походження – щоденникам, листам, мемуарам діячів української державності та їх сучасників. Деякі відомості щодо українського представництва у парламентських установах Австро-Угорщини і Російської імперії містять листи, щоденники, спогади І. Франка, М. Грушевського, Д. Дорошенка та ін. Особливо цінні відомості про особисті враження і парламентські очікування 1917–1920 рр. знаходимо у спогадах П. Скоропадського, М. Грушевського, С. Петлюри, В. Винниченка, П. Христюка, Д. Дорошенка, К. Левицького[147]. При аналізі цих праць брався

[147] Грушевський М. С. Щоденники (1888–1894 рр.) / Грушевський М. С. ; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України ; Центр. держ. істор. архів України. – К. : Ін-т укр. археографії та джерелознавства, 1997. – 261 с.; Листування Михайла Грушевського / упоряд. Г. Бурлака, – К. ; Нью-Йорк і Париж ; Львів; Торонто ; Укр. іст. т-во, 1997. – 399 с.; Грушевський М. Спомини / М. Грушевський // Київ. – 1989. – № 8–11; Скоропадський П. Спомини / Скоропадський П. ; передм. Г. В. Папакіна. – К. : Україна, 1992.–112 с.; Дорошенко Д. Мої спомини про давнє-минуле (1901–1914 рр.) / Д. Дорошенко. – Вінніпег, 1949. – 218 с.; Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1920) : в 4 ч. : Галицька Руїна. – Доба Центральної Ради. – Доба Гетьманщини. – Доба Директорії / Дорошенко Д. – 2-ге вид. – Мюнхен : Укр. вид-во, 1969. – 542 с.; Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917–1920 / Христюк П. – [Б. м. ; Б. в.], 1921. – Т. I–III. – 152 с.

до уваги не лише суб'єктивізм мемуаристів, але й дані про досвід, умови, час представництва українських політичних діячів та їх людський вимір.

Четверту групу досліджень становлять Праці Комісії для вивчення історії західноруського й українського права, яка діяла у Всеукраїнській академії наук у період з 1918 по 1934 рр. під головуванням академіка та громадсько-політичного діяча М. Василенка. В одному з академічних документів Комісії зазначалося «Комісія не могла не звернути уваги на аж надто слабо досліджене й розроблене властиво українське право, що діяло на лівому боці Дніпра. Джерел для історії цього права видано аж надто мало, до того випадково і не систематично й розкидані вони по різних виданнях»[148]. Джерелознавчі розвідки Комісії з вивчення історії західноруського й українського права стали вагомим внеском у дослідження історичних процесів реалізації народовладдя в Українській козацькій державі.

Стосовно документальних джерел з вивчення та аналізу проблем, то серед них слід виділити правові акти вищих представницьких органів державної влади, які функціонували в той чи інший період на території України, та офіційні матеріали про їхню діяльність.

Чільне місце серед документальних джерел посідають хроніки та літописи як із стародруків, так і з їх перевидань[149]. Літописні джерела – Лаврентівський, Нікіфорівський, Іпатьєвський, Псковський, Новгородський і Галицько-Волинський літописи та ін. – у контексті проблематики дослідження дозволяють по-новому висвітлити й осмислити витоки народовладдя і станово-представницьких органів Київської Русі та Литовсько-Руської держави.

---

[148] Завідомлення про діяльність Української Академії наук у Києві до 1 січня 1920 р. / [авт. тексту Л. Окиншевич]. – К. : Друкарня УАН, 1920. – С. LXIV.

[149] Повесть временных лет. По Лаврентьевской летописи 1377 г. / подготовка текста, перевод, статьи и ком. Д. С. Лихачева ; под ред. В. П. Андриановой-Перетц. – Изд. 2-е, испр. и доп. – СПб. : Наука, 1999. – 668 с.; Полное собрание русских летописей. Т. IV : Новгородские и Псковские летописи. – (IV/V) Новгородская четвертая летопись. – СПб., 1848. – 360 с.; Галицько-Волинський літопис // Галицько-Волинська держава XII–XIV ст. : зб. наук. праць : у 2 кн. / упоряд. О. С. Кучерук. Кн. 1. – Львів : Світ, 2002. – 128 с.

Відомості про представницьке народовладдя Великого князівства Литовського містяться в Литовських статутах, грамотах князів, ухвалах і ординаціях сеймів, королівських універсалах та листах. З допомогою зазначених правових актів можна проаналізувати організацію роботи, склад і компетенцію сеймів та повітових сеймиків. Ці джерела можна використовувати з стародруків, серед яких: Литовські статути[150], Литовська Метрика[151], відомчі акти адміністрації Великого князівства литовського та Речі Посполитої, які видані у XIX – на початку XX ст. Комісією для розбору давніх актів при Київському, Подільському генерал-губернаторові – Архів Південно-Західної Росії (рос. – АЮЗР)[152] збірників актових і наративних джерел[153]. Цікавим джерелом є «Дневник Люблинского сейма 1569 года»[154], який містить хронологічну послідовність сеймових нарад і королівських засідань, Сенату, послів у питаннях щодо укладення унії.

Діяльність Генеральної козацької ради та Ради Генеральної козацької старшини у XVII–XVIII ст. головним чином відображена у правотворчій діяльності гетьманських урядів та гетьманів – універсали, договірні статті, угоди. Їх опубліковано у XIX ст. в

[150] Статут Великого княжестваЛитовского 1529 года. – Минск : Изд-во АН БССР, 1960. – 253 с.; Статут Великого княжества Литовського 1566 года. Издание императорского Московского общества истории и древностей Российских. – [Б. г., г. и.]. – 240 с.

[151] Литовская Метрика. Отделы первый – второй. Ч. III : Книги публичных дел. Т. 1. – Юрьев, 1914. – 896 с.

[152] Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссиею для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Ч. II. Т. 1. : Постановления дворянских провинциальных сеймов в Юго-Западной России. – К. : 1859. – 530 с.; Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссиею для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Ч. VIII. Т. 1 : Материалы для истории местного управления в связи с историей сословной организации. Акты Барского староства XVI–XVIII вв. – К. : 1910. – 806 с.

[153] Памятники, изданные временной комиссией для разбора древних актов. – Изд. 2-е.– К. : Изд-во Киев. ун-та, 1898. – Т. 4. – 452 с.; Документы, объясняющие историю Западно-Русского края. – СПб., 1865. – 568 с.; Грамоты великих князей Литовских с 1390 по 1569 год. – К., 1868. – 163 с. (с приложением).

[154] Дневник Люблинского сейма 1569 г. – [Б. м., р. в.]. – 786 с.

«Источниках Малороссийской истории» Д. Бантиша-Каменського[155], у «Пам'ятниках», виданих Київською комісією для дослідження давніх актів та ін. Вагомий масив актових і наративних матеріалів припадає на добу Гетьманщини. Тут можна виділити такі: «Універсали Богдана Хмельницького 1648–1657» І. Крип'якевича, «Документи Богдана Хмельницького» І. Бутича[156], збірники матеріалів і документів з історії Переяславської Ради 1654 р. та українсько-російських взаємин[157], Збірник документів «Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.»[158].

Також слід звернути увагу на різноманітні нормативно-правові джерела доби австро-угорських Рейхсрату і Рейхстагу, Державної думи Російської імперії, які визначали порядок їх формування, організацію роботи, правовий статус тощо, з допомогою них можемо проаналізувати та оцінити досвід українського представницького народовладдя[159].

---

[155] Источники Малороссийской истории, собранные Д. Бантыш-Каменским и изданы О. Бодянским. Ч. I : 1649–1687. – М. : Изд-во Москов. ун-та, 1858. – 339 с.

[156] Універсали Богдана Хмельницького. 1648–1657 : Матеріали до історії української дипломатії / упор. І. Крип'якевич, І. Бутич ; ред. кол. В. Смолій та ін. – К. : Альтернативи, 1998. – 381 с.; Документы Богдана Хмельницького (1648–1657) / Ін-т сусп. наук АН УРСР ; упоряд. І. Крип'якевича та І. Бутич. – К. : Вид-во АН УРСР 1961.–739 с.

[157] Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы : в 3 т. – М. : Акад. наук СССР, 1953; З-під булави – під корону: друга половина XVIII ст. / упоряд. і автор передм. О. К. Струкевич ; ред. кол. В. А. Смолій та ін. – К. : Україна, 2002. – 384 с.

[158] Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. : збірник документів / АН України ; Ін-т української археографії ; упоряд., автор передм. та коммент. В. Й. Горобець ; відп. ред. Л. А. Дубровіна. – К. : Наук. думка, 1993. – 392 с.

[159] Современные конституции. Сборник действующих конституций. Т. 1 : Конституционные монархи / пер. под ред. и вступ. очерками В. М. Гессена и Б. Э. Нольде. – СПб., 1905. – 596 с. ; Российское законодательство X–XX веков : в 9 т. / под общ. ред. О. И. Чистякова. – М. : Юр. лит-ра, 1984. – Т. 1 : Законодательство Древней Руси. – 430 с.; Государственная дума. Законы 6 августа. Высочайший Манифест. Указ Правительствующему Сенату. Учреждение Государственной Думы. Положение о выборах в Государственную Думу : Издание неофициальное. – СПб., 1905. – 43 с.

Значну увагу в історії приділено організації, нормотворчості та становленню українського парламенту періоду національно-визвольної революції 1917–1920 рр. – Української Центральної Ради. Видання двохтомника її матеріалів і документів, серед яких особливу увагу зосереджено на правових актах та протоколах засідань, дають нам можливість ретельно проаналізувати всі аспекти діяльності Української Центральної Ради[160]. Крім того, слід виділити конституційні та інші правові акти Української Народної Республіки, Директорії, Гетьманату, які друкувалися 1917–1920 рр.: «Вісті з Української Центральної Ради», «Державний вісник», «Вісник державних законів для всіх земель УНР»[161].

Неможливо при дослідженні концепту народовладдя обійтися без звернення до архівних джерел, насамперед, з історії становлення та особливостей діяльності представницьких органів влади в Українській Народній Республіці[162]. Попри те, що більшість правових актів, матеріалів та документів Української Центральної Ради опубліковані, однак немало архівних документів про її функціонування все ще знаходиться в архівах.

У Центральному Державному архіві вищих органів влади і управління України знаходяться архівні матеріали фонду Української Центральної Ради (ф. 1115). Своєрідність зазначених архівних матеріалів полягає в тому, що тут зосереджена велика кількість протоколів, витягів з протоколів і постанов Президії, тощо.

Проведений детальний аналіз та систематизація джерел дає підстави стверджувати про необхідність дослідження концепту народовладдя не лише на підставі історико-правових праць українських

[160] Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. / Нац. АН України, Ін-т історії України, Центр. держ. архів вищих органів влади і упр. України. Т. І : 4 березня – 9 грудня 1917 р. – К. : Наук. думка, 1996. – 588 с.; Т. ІІ : 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. – К. : Наук. думка, 1997. – 422 с.

[161] Законодательные акты Украинской Державы 1918 года. Вып. I–VIII : Апрель – сентябрь. – Одесса, 1918; Вісті з Української Центральної Ради. 1917–1918 рр.; Вісник державних законів для всіх земель УНР. 1919. – Вип. 1–8.

[162] Центральний Державний архів вищих органів влади і управління України, ф. 1115, оп. 1, од. зб. 6.

правників, а й документальних першоджерел, які становлять особливу історичну цінність.

Отже, дослідження масиву історико-правових праць XIX – початку XX ст. та документальних матеріалів переконує в тому, що він є достатньо репрезентативним і насиченим, як для періоду становлення та розвитку історико-правової науки. Діяльність істориків, правників, громадсько-політичних і державних діячів XIX – початку XX ст. забезпечила як тогочасну, так і сучасну юридичну науку можливістю надалі розвиватися та прогресувати, озброївши сучасний державотворчий процес неоціненним досвідом для розбудови української держави з використанням українських традицій прямого та представницького народовладдя.

Питання щодо висвітлення тих чи інших аспектів реалізації народом належної йому влади з кожним роком стають об'єктом дослідження все більшої кількості науковців, що засвідчується кількістю підготовлених за часи незалежності України дисертацій та монографій. Нині маємо вже кілька узагальнювальних праць, численні статті щодо минулого і сучасного українського народовладдя. Проте державні органи станово-представницького характеру доби Київської Русі, польсько-литовського періоду, сеймовий досвід українства, козацькі Ради Запорізької Січі й Гетьманщини, українське представництво в парламентських установах Австро-Угорщини і Росії, плідні спроби реалізації народовладдя в 1917–1920 рр. проаналізовано ще неповно, фрагментарно і потребують поглибленого комплексного дослідження. Особливо потребують неупередженого аналізу і переосмислення спотворені радянською історіографією діяльність вищих представницьких органів державної влади доби національно-визвольних змагань 1917–1920 рр. Однак, незважаючи на збільшення кількості таких досліджень, їх системність, концептуальна структурованість, чіткість, наступність, послідовність потребують свого подальшого вдосконалення. Історіографічний огляд з досліджуваної теми дає всі підстави стверджувати, що таке завдання є назрілим, необхідним, актуальним.

Розділ ІІ
ІДЕЯ НАРОДОВЛАДДЯ У ПЕРІОД СТАНОВЛЕННЯ ТА ЗМІЦНЕННЯ УСТОЇВ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В УКРАЇНІ І ПОЛОВИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ

2.1. Народовладні погляди та концепції в Україні в період кризи інституту царської влади у І чверті ХІХ століття

Серед передової російської дворянської верстви виділяються декілька постатей, які перші усвідомили кризу інституту царської влади у І чверті ХІХ ст. і публічно виступили з її критикою. Зокрема Радищев, Пушкін, Чаадаєв звернули увагу на те, що російський деспотичний монархізм у контексті засвоєних ними ідей Європейського Просвітництва про демократію і правову державу є анахронізмом порівняно з європейськими монархічними державами, у структурі яких були важелі впливу на монархію та закріплені конституційним правом аристократичні інститути, з якими монарх поділяв свою владу. В цьому контексті Чаадаєв у листах до Пушкіна чітко висловив думку, що російське самодержавство не має своє власної державницької історії. Згідно з висновками Чаадаєва, Російській імперії бракує європейської цивілізації: «Спочатку – дике варварство, пізніше грубе невігластво, потім люте і принизливе володарювання, дух якого пізніше успадкувала наша національна влада – така невтішна історія нашої молодості».[163] В цій кризовій державно-правовій та суспільно-політичній ситуації дворянська інтелігенція, яка була знайома з ідеологією Європейського Просвітництва, почала шукати в ранній історії держави і права Росії ті елементи демократії, які, на їх думку, мали бути інкорпоровані в оновленому змісті тогочасної державно-правової системи. Усвідомивши стан державно-правової системи деспотичної Росії та безправність широких верств населення, дво-

[163] Волков Г. Три лика культуры / Волков Г. – М. : Молодая Гвардия, 1986. – С. 127.

рянська інтелігенція, маючи здебільшого європейську освіту, прагнула ознайомитися з передовими на той час державно-правовими теоріями про демократію, свободу, справедливість, права людини та суверенність національних меншин і народів, які були насильно інкорпоровані в імперську державу. Найбільший вплив на зміну правової свідомості дворянської інтелігенції мала Французька революція. В цей період виділяються з дворянського середовища фахівці з юридичною освітою і започатковують науковий творчий пошук оновлення російської державності на основі конституційного права, яке б надавало суверенності народу й особі громадянина.

Ідея народу як творця історії і держави поступово укорінювалась у свідомість передової російської інтелігенції, серед якої нащадки української козацької старшини та інтелігенції зосередили свою увагу на вивченні життя українського народу, його культури, мови, історії держави і права. Вони дійшли висновку, що розвиток людства на тому етапі сприяє виникненню у суспільстві низки проблем, пов'язаних із недосконалістю політико-правової сфери. Парадигма лібералізму в таких умовах поширює негативне ставлення до держави. У зв'язку з цим виникає питання сутності держави, її цінності та перспективних способів формування й організації влади та особливостей її взаємодії із суспільством. У цих умовах набуває поширення концепція анархізму, яка пов'язана з ідеєю зведення нанівець усякого державного втручання через інститути влади в життя суспільства і людини, як правило, передбачає ліквідацію самої держави та функціонування бездержавних форм народовладдя.

Анархізм – це ідейно-політична течія, яка проголошує своєю метою знищення держави й заміну будь-яких форм примусової влади вільною і добровільною асоціацією громадян.

Тематиці анархізму присвячено чимало праць. У зародковій формі ідеї анархізму містилися ще в працях деяких античних і середньовічних мислителів. Першою спробою теоретично обґрунтувати анархістські ідеї стала праця англійця В. Годвіна «Дослідження про по-

літичну справедливість» (1793 р.)[164], в якій він досить чітко простежив зв'язок влади і суспільства. Майбутній устрій автор розглядав як союз вільних громад, що з часом замінять державні інститути, що в подальшому сприяло становленню ідеології анархізму. Як політична течія анархізм склався в 40–70-х роках XIX ст. у Західній Європі. Одним із перших творів анархізму стала опублікована 1844 р. книга «Єдиний і його власність»[165], написана М. Штірнером. Наступним відомим представником анархо-індивідуалізму був французький публіцист, соціолог П. Прудон, який 1846 р. опублікував книгу «Система економічних суперечностей або філософія злиденності»[166]. У цей період провідниками анархізму були також М. Бакунін, Ж. Сорель, П. Кропоткін, кожен з них був родоначальником певної течії в анархізмі.

Починаючи з античності, в пошуках оптимального державного устрою політико-правова думка розглядала анархію негативно як безвладдя, безладдя. З кінця XVIII ст. формується інше ставлення до анархії, пов'язане з періодом висхідного розвитку капіталізму, коли поряд з іншими його суперечностями виявилося масове зубожіння дрібновласницьких прошарків населення. Ці прошарки виступали проти великого капіталу, який їх постійно доводив до злиднів, і його політико-правових інститутів влади. Іхній протест, виражений з позицій дрібного власника, не здатного зрозуміти справжніх причин свого лиха, привів до виникнення політичної доктрини анархізму.

Анархізм не є цілісною ідейно-політичною течією. Залежно від відмінностей у підходах його прихильників до питання про шляхи досягнення проголошених цілей у ньому розрізняють чотири основних напрями – індивідуалістичний (М. Штірнер), мютюелістичний (П. Прудон), колективістський (М. Бакунін) та комуністичний (П. Кро-

[164] Запорожець С. А. Маніфест анархічного світогляду Вільяма Годвіна / С. А. Запорожець // Вісник СевНТУ : зб. наук. пр. Вип. 112/2010. Серія : Політологія. – Севастополь, 2010. – С. 19.

[165] Штирнер М. Единственный и его собственность / М. Штирнер. – Х. : Основа, 1994. – 560 с.

[166] Історія економічних вчень : навч. посіб. / за ред. В. В. Кириленка. – Тернопіль : Економічна думка, 2007. – С. 118.

поткін)[167]. Такий поділ базується на ставленні ідеологів анархізму до майбутнього суспільного устрою.

Найпершим слід вважати анархо-індивідуалізм представника німецької політико-правової думки Макса Штірнера (справжнє ім'я Йоган Шмідт) (1806–1856 рр.).

До основних «постулатів» індивідуалістичної теорії відносять: вищість особистих інтересів людини, індивідуалізм, що переростає в егоїзм, невтручання влади у життя громадян. Вихідним положенням індивідуалістичної теорії є культ «Я» незалежної, автономної, самодостатньої особистості, яка має звільнитися від усіх обмежень. М. Штірнер називав себе «смертельним ворогом держави», яка обмежує свободу особистості. На думку М. Штірнера, у держави є тільки одна альтернатива: «вона або я»[168].

Майбутнє суспільство М. Штірнер бачив без держави, замість неї створювався «союз егоїстів». Учений вважав, що мільйони страждениих егоїстів, об'єднавшись, зметуть державу[169]. Звільнившись від обмежень, особистість починає ставити власний інтерес понад усе – так формується девіз егоїстів: «Для мене немає нічого вищого за мене!». Рушієм суспільних змін М. Штірнер вважав бунт особистостей, які визнають основним законом власне благо. Він у своїй теорії досить чітко розмежував поняття бунту та революції. На його думку, революція передбачає зміну існуючих суспільних та державних умов, тобто у своїй основі революція несе певний устрій. Бунт, на думку М. Штірнера, дає можливість задоволення власного блага: «Досягнути того, щоб не нас влаштовували, а ми самі б влаштовувались і не покладали надій на різні інститути»[170].

---

[167] Анархізм в Росії: теорія і практика. Теоретичні засади анархізму. Дефініція анархізму [Електронний ресурс]. – Режим доступу : xronograf.at.ua/history/ist003.html.

[168] Канев С. Н. Октябрьская революция и крах анархизма: (Борьба партии большевиков против анархизма 1917–1922 гг.) / С. Н. Канев. – М. : Наука, 1974. – С. 65.

[169] Канев С. Н. Революция и анархизм: Из истории борьбы революционных демократов и большевиков против анархизма (1840–1917 гг.) / С. Н. Канев. – М. : Мысль, 1987. – С. 54.

[170] Там само. – С. 62.

Теорія М. Штірнера відкидала необхідність ведення політичної боротьби та існування організованих форм народовладдя. Натомість пропонувалося ведення економічного спротиву, який мали очолити економічні організації типу «суспільних пекарень» (професійних об'єднань): «Робітникам варто лише призупинити роботу, подивитися на створені продукти як на свої і користуватися ними»[171].

Індивідуалістична теорія відкидала необхідність створення політичних партій, оскільки індивідуалізм та партійна відповідальність – несумісні. Егоїстичний «Я» повинен завжди враховувати власні інтереси, отже, потрапивши до будь-якої партії, особа повинна використовувати її у власних корисливих цілях, якщо власні інтереси та інтереси партії не збігаються, її слід полишити.

Поява книги М. Штірнера в Росії стала каталізатором для розробки проблеми звільнення особистості в революційно-демократичному русі. Так, В. Бєлінський, розмірковуючи про егоїзм, визначав його як другорядну та руйнівну складову життя людини: «Це начало, яке роз'єднує, а не поєднує…» На думку мислителя, в чистому вигляді егоїзм спонукає особистість до втрати моральних принципів. В. Бєлінський розглядав суспільство як сукупність особистостей, які мають дуалістичні інтереси: власні інтереси та інтереси суспільні[172].

М. Чернишевський, досліджуючи проблему свободи особистості, розробив теорію розумного егоїзму, в якій поєдналися два принципи: задоволення потреб власного організму та принцип взаємного блага, який є природною властивістю людської натури. Дані принципи були описані в романі «Что делать?» устами одного з героїв – Рахметова: «Ми вимагаємо для людей повної насолоди життям – взагалі». Відпо-

[171] Канев С. Н. Революция и анархизм: Из истории борьбы революционных демократов и большевиков против анархизма (1840–1917 гг.) / С. Н. Канев. – М. : Мысль, 1987. – С. 66.

[172] Канев С.Н. Октябрьская революция и крах анархизма: (Борьба партии большевиков против анархизма 1917–1922 гг.) / С. Н. Канев. – М. : Наука, 1974. – С. 56–57.

відно до цих принципів, чим більше дія окремої людини відповідає інтересам суспільства, тим більш альтруїстичний характер вона має[173].

Отже, теорія індивідуалізму збагатила історико-правову думку низкою нових підходів у визначенні потреб особистості та відповідно описала можливості їх задоволення. Вона спонукала науковців та мислителів до розробки проблем співвідношення особистих та суспільних інтересів, проблем етики та моралі. На сучасному етапі ця теорія є більшою мірою не впливовою.

Творцем мютюелістичної теорії анархізму був П'єр Жозеф Прудон (1809–1865). Саме він уводить термін анархізм та засновує мютюелістичний напрям анархізму. П. Прудон був депутатом Національних зборів Франції, але, на відміну від більшості представників соціалістичного напряму, не займався практичною революційною діяльністю, а розробляв теоретичні аспекти різних суспільних проблем.

У своїх працях П. Прудон обстоював такий суспільний лад, який базувався б на взаємній співпраці всіх членів суспільства з гарантованою свободою людської особистості та участі в управлінні загальносуспільними справами.

П. Прудон заперечував будь-яку державність як основне суспільне зло, не схвалював ідею класової та політичної боротьби. Він критикував систему парламентаризму, оскільки в його розумінні вона була осередком політичної боротьби. На його думку, парламентська система мала ряд недоліків: по-перше, представництво суперечить ідеї суверенності, оскільки рішення парламенту не є виявом цієї суверенності; по-друге, парламентська демократія є тільки математичною більшістю, оскільки не враховуються інтереси меншості та окремого індивіда.

На думку П. Прудона, треба повалити буржуазну державу, ліквідувати центризм і загальнонаціональну владу, але ліквідація держав-

[173] Канев С. Н. Революция и анархизм: Из истории борьбы революционных демократов и большевиков против анархизма (1840–1917 гг.) / С. Н. Канев. – М. : Мысль, 1987. – С. 60–61.

ного апарату не має привести до ліквідації права та свавілля. Натомість П. Прудон висунув ідею федералізму. У його розумінні федерація повинна складатись із сукупності самостійних територіальних одиниць, пов'язаних між собою взаємовигідними та рівноправними договірними відносинами. Такі територіальні одиниці можуть утворювати будь-які групи населення: раси, національності, міста тощо. По суті, федерація П. Прудона – комунальний устрій.

Організація суспільства на принципах комунального устрою повинна мати «аполітичний» характер і не передбачати поділу на володарів та підлеглих. Він так визначав статус окремої комуни: кожна комуна має право на самоврядування, адміністрацію, збір податків, розпорядження власністю та своїми податками. Вона має право мати свою поліцію, національну гвардію (армію), призначати суддів, мати газети, банки. Крім економічної самостійності, кожна комуна має право видавати свої закони і навіть мати власну релігію. Тобто, по суті, кожна комуна є практично суверенною, а її мешканці самостійно реалізовують владу.

Замість політики в управлінні комунами з'являється наукова організація суспільства, де «законодавча влада належить лише розуму, який методично визнаний та доведений», оскільки «правда і законність не залежать від нашої згоди, так само як і математична істина»[174]. Для пізнання та розуміння управління необхідні розміркування та навчання. Виконавча влада у комунах належить народу як охоронцю закону.

Саме П. Прудон був автором вислову «Анархія – мати порядку!». Порядок він розглядав як необхідність та бажання змін. «Мати» в сенсі предтеча, передумова майбутнього об'єднання вільних людей за принципом об'єднання професійних груп, родових чи мистецьких угруповань. Ці об'єднання й утворять нації за новим принципом.

Свободу мислитель розумів, з одного боку, як вроджену властивість людської природи, з іншого – як постійну мету розвитку люди-

[174] Канев С. Н. Революция и анархизм: Из истории борьбы революционных демократов и большевиков против анархизма (1840–1917 гг.)... – С. 78.

ни. Розвиток цей є постійним, оскільки людська свідомість розвивається також постійно. Дуалізм цього явища зумовлений подвійністю самої людини, яка є істотою індивідуальною і водночас суспільною, оскільки є людиною лише в суспільстві. Забезпечення свободи є тим чинником, що пов'язує особу та суспільство. Свобода у розумінні П. Прудона є інтегральною, оскільки не можна посягнути на свободу взагалі, не порушуючи свободи окремих індивідів, тобто порушуючи свободу окремих індивідів, порушується свобода взагалі. Тому, за його переконанням, анархія – це не абсолютна свобода діяльності – вона має в собі почуття нерозривного зв'язку власної свободи та свободи інших осіб. Свобода полягає у її взаємному забезпеченні та дотриманні індивідами.

На українську та російську політичну і правову думку праці П. Прудона мали грандіозний вплив, оскільки він розробив цілу концепцію перебудови суспільства. Нове суспільство у своїй основі мало «справедливий» порядок, який теоретично виключав використання людини людиною, людини державою чи владою. Такі ідеї надихали молодих революціонерів, які виросли в «поліцейсько-жандармському суспільстві» та бачили «невігластво» власного народу і хотіли змін. Ці ідеї сприяли якісному розвитку думок і теорій.

Так, О. Герцен із захопленням відреагував на вихід перших праць П. Прудона. Він навіть під час еміграції у 1847 р. входив до паризького гуртка анархістів, згодом входив до складу редакційної групи анархістської газети[175].

У 40–50-х роках XIX ст. елементи анархістських ідей простежуються в О. Герцена, петрашевців, інших представників революційно-демократичного напрямку. За наступних два десятиліття ідеологія анархізму придбала ще більше прихильників, але як масовий революційний рух анархізм оформився і почав відігравати певну роль

[175] Канев С. Н. Революция и анархизм: Из истории борьбы революционных демократов и большевиков против анархизма (1840–1917 гг.) / С. Н. Канев. – М. : Мысль, 1987. – С. 42.

тільки в системі суспільно-політичних поглядів народників у 70-х роках XIX ст. під впливом ідей М. Бакуніна.

Представник російської політично-правової думки М. О. Бакунін (1814–1876) був основоположником колективістської теорії анархізму. Визначальний вплив на формування його теорії мали філософія Г. Гегеля, згодом доктрина П. Прудона та марксизм.

М. Бакунін – основний противник К. Маркса у I Інтернаціоналі, власне їхній конфлікт став однією з причин розколу в I Інтернаціоналі. Внаслідок розколу відбулось утворення анархічного крила в Інтернаціоналі – «Міжнародного альянсу соціалістичної демократії»[176].

Мислитель на початку 60-х років XIX ст. формує власну концепцію, основним постулатом якої були абсолютна свобода особи, знищення держави, приватної власності, натомість основою суспільних змін ставала колективна форма власності, заснована на традиціях російської общини. На відміну від теорії М. Штірнера та П. Прудона, теорії М. Бакуніна притаманна революційна спрямованість ідей.

М. Бакунін намагався здійснити в Росії соціальну революцію, яка стала б каталізатором повалення держави, оскільки в його розумінні держава – джерело соціальної нерівності: «Ми вважаємо себе ворогами будь-якої урядової, державної влади... народ може бути лише тоді щасливий, вільний, коли... він сам творить своє життя»[177].

У теорії М. Бакуніна знайшли відображення принципи анархізму, а саме: заперечення державної форми організації суспільства, індивідуалізм, федералізм, заперечення парламентаризму, аполітизм. М. Бакунін вважав, що основою будь-якої політичної чи соціальної організації має стати принцип «знизу верх» – принцип федералізму, який мав утілюватися шляхом встановлення автономії особистості та общини, які за допомогою договору можуть об’єднатись і створити міжнародну федерацію.

---

[176] Канев С. Н. Революция и анархизм: Из истории борьбы революционных демократов и большевиков против анархизма (1840–1917 гг.)... – С. 117.

[177] Бакунин М. А. Философия, социология, политика / М. А. Бакунин. – М., 1989. – С. 525.

У своїй теорії М. Бакунін стверджував, що соціальна революція – це світове явище, оскільки основною причиною революції є ступінь пригноблення робітників та людей праці (селян). Революція народжується з небажання цих прошарків жити в умовах пригноблення. У теорії соціальної революції особливе місце займала проблема бунту, який він розглядав як засіб повалення старого устрою. За допомогою бунту М. Бакунін намагався вплинути на селянську общину, яка, на його думку, ще «спала»: «Головний недолік, який унеможливлює загальне народне повстання в Россії, – це замкнутість общин і селянських світів»[178].

Але М. Бакунін зазначав, що, незважаючи на замкнутість, слов'янський народ, на відміну від німецького, має більшу схильність до антиетатизму та бунту, це проявилось історично у спротиві Новгорода та Пскова проти московських царів, бунтах С. Разіна й Е. Пугачова. Мислитель намагався виділити основні причини, які спонукали людей до бунту: «У всіх цих суто народних рухах ми знаходимо ту саму ненависть до держави, те ж стремління до створення вільнообщинного селянського світу»[179]. М. Бакунін розглядав общину як розширення роду, в ній не було раба чи деспота, в ній усі були в рівних умовах. Єдиними суб'єктами, що порушували общинну гармонію, були монарх, чиновники та розбійники. Якщо монарх стоїть над общиною, то розбійник може виступити навіть проти монарха, тобто М. Бакунін визнавав С. Разіна та Е. Пугачова першими революціонерами, які змогли об'єднати селян у боротьбі за свободу. Бунт «індивида проти будь-якої божественної і людської, колективної та індивідуальної влади» мислитель розглядав як боротьбу за свободу[180].

Основною метою бунту, за М. Бакуніним, було досягнення політичної рівності за допомогою повалення авторитетів та держави. Ру-

[178] Бакунин М. А. Философия, социология, политика / М. А. Бакунин. – М., 1989. – С. 522.
[179] Там само. – С. 332.
[180] Канев С. Н. Революция и анархизм: Из истории борьбы революционных демократов и большевиков против анархизма (1840–1917 гг.) / С. Н. Канев. – М. : Мысль, 1987. – С. 129.

шійними силами всіх суспільних змін ставало селянство, яке може «розбудити» від сну розбійник-революціонер. Також для зародження народної революції М. Бакунін пропонував використати свободолюбивих козаків. Ідея свободи у творчості М. Бакуніна формується в процесі полеміки з іншим ідеологом анархізму – М. Штірнером, який протиставляв свободу власного «я» суспільству та державі. На думку М. Бакуніна, суспільство становить природне середовище буття особи, натомість її свобода порушується державою, тому досягнення повної свободи можливе шляхом ліквідації держави. У розумінні мислителя, будь-які штучні інституції чи перехідні форми держави у кінцевому підсумку завжди спричиняють порушення чи знищення свободи особи. Мислитель підкреслював принципову відмінність становища особи у суспільстві та державі: у державі панує право, засноване на примусі, у суспільстві – традиція та звичай, а взаємодія індивідів базується на солідарності. При цьому форма держави не має принципового значення, тобто за будь-якого устрою (монархія, республіка) держава веде до деспотизму та підпорядкування. М. Бакунін характеризував ідею диктатури пролетаріату як апарат керівництва привілейованої меншості. Тому, на його думку, для народу не залишається нічого іншого, як знищити державу шляхом анархістської революції.

У Росії досить багато гуртків з ентузіазмом сприйняли ідеї М. Бакуніна, а їхня діяльність стала базуватися на пропаганді ідей анархізму (гурток Долгушина). У гуртках поширювалась ідея «ходіння в народ» з метою підготовки селянських бунтів та здійснення соціальної революції.

Теорія анархо-синдикалізму близько стоїть до вчення М. Бакуніна. Це течія в робітничому русі, у якій пропагується відмова від партійно-політичної системи, а за основу у реорганізації суспільства береться профспілковий зразок організації, який переноситься на «загальнодержавний» рівень. Боротьба за політичне й економічне звільнення робітників має вестися революційними та автономними (звільненими від влади держави) синдикатами. Основні вимоги: ліквi-

дація капіталістичної економіки, держави, знищення будь-якої влади над людьми, пропаганда бунту.

Засновником цієї теорії став французький анархіст Жорж Сорель (1847–1922). Захопившись марксизмом, він поступово перейшов до його критики і сформулював політичну доктрину синдикалізму, став визнаним лідером та ідеологом однойменного руху, співпрацюючи з конфедерацією праці, заснованою у 1895 р.

Він заперечував демократію, парламентаризм, соціалізм – усе, що мало відбиток державності, вважав, що після смерті К. Маркса відбулось утвердження ліберальної демократії, а наступники К. Маркса спотворили його вчення.

Усі суспільні зміни мали відбутися за допомогою збройного повстання – бунту. Головним методом революційної боротьби вважав насильство, а засобом перманентної мобілізації робітників – страйк, бойкот, саботаж, тобто економічні методи впливу[181]. Н. Пономарьов зазначає, що на сучасному етапі багато течій в анархізмі стали надбанням історії та філософії. Сучасний анархізм він поділив на два основних напрями – анархо-комунізм та анархо-синдикалізм, які у XX ст. повною мірою розкрили сутність анархістської концепції змін[182].

Нині це одна з найчисельніших течій, заснованих на теорії безвладдя; поширена вона на території Франції (Confederation National de Travail), Італії (Італійський Синдикалістський Союз), Іспанії, Росії. На сучасному етапі популяризують власну ідею через міжнародні організації[183].

Анархо-комуністична теорія анархізму була однією з основних теорій російського анархізму, що опиралась на теорію бездержавного комунізму. Творцем цієї теорії був П.О. Кропоткін (1842–1921). Значний вплив на формування його поглядів мало ознайомлення з

[181] Рябов С. Г. Політологія: Словник термінів і понять / С. Г. Рябов ; ред. В. П. Недашківський. – К. : Тандем, 1996. – С. 9.
[182] Пономарев Н. В. Критика анархистской концепции власти и современность / Пономарев Н. В. – Казань : Изд-во Казан. ун-та. – 1978. – С. 4.
[183] Анархизм и социал-демократия. – М. : Рабочая мысль, 1906. – С. 2.

революційно-демократичною літературою та періодикою: «Современник» М. Чернишевського, «Колокол» та «Полярная звезда» О. Герцена. В Росії входив до гуртка чайковців. Був автором програмного документу гуртка – записки «Чи повинні ми займатися розглядом ідеалу майбутнього устрою?». Став активним членом гуртка, оскільки, крім теоретичної роботи, брав участь у «ходінні в народ» під псевдонімом Бородіна. У програмному документі гуртка ідеалом майбутнього устрою була анархія – союз вільних комун без централізованої державної влади, приватної власності.

Згідно з його теорією «суспільного прогресу», розвиток суспільства здійснюється у формі стрибків та еволюційних процесів, а соціальна революція – закономірний етап, який призводить до повної ліквідації держави. У своїй теорії він визначив необхідність створення анархістських груп, які будуть проводити «тиху підготовчу ідейну роботу»[184].

Анархію П. Кропоткін розглядав так: «Рівність у всьому – синонім справедливості. Це і є анархія». Такий стан базувався на світогляді, який пропагував механічне розуміння явищ суспільного життя, що визначені об'єктивними законами природи[185].

Бездержавне суспільство він уявляв у формі асоціацій – вільно об'єднаних комун і виробничих общин, в яких не повинно бути жодної форми зовнішнього примусу щодо конкретного індивіда. У такому суспільстві рішення повинні ухвалювати на підставі спільної згоди та на засадах моралі. Досягти такого стану можливо завдяки анархістській революції. П. Кропоткін заперечував не тільки приватну, але й особисту власність. На його думку, одразу ж після повалення існуючого ладу, ліквідації держави повинен бути

[184] Історична наука : термінологічний і понятійний довідник : навч. посіб. / В. М. Литвин, В. І. Гусєв, А. Г. Слюсаренко [та ін.]. – К. : Вища шк., 2002. – С. 11.

[185] Кропоткин П. А. Этика : Избранные труды / Кропоткин П. А. ; общ. ред., составл. и предисл. канд. филос. наук Ю. В. Гридчина ; ред. канд. филос. наук И. И. Жиброва. – М. : Политиздат, 1991. – С. 301.

запроваджений принцип – «кожному за здібностями, кожному за потребами»[186].

П. Кропоткін заперечував необхідність створення будь-якого революційного уряду, запровадження революційної диктатури, оскільки внаслідок запровадження диктатури (навіть народної) управління перетворюється на деспотизм та свавілля. Він розглядав державу як штучне утворення, що мало на меті тримати в покорі та примушувати індивідів працювати на себе. Підкорення відбувалося через інститути влади, які за основу взяли курс на виховання смиренності: «Священник привчає до думки про закон, щоб краще підпорядкувати божественному закону, а законник говорить про закон божественний, щоб краще підпорядкувати закону кримінальному... поволі думка наступного покоління набуває релігійного відтінку, відтінку раболіпства і владарювання»[187].

Держава та влада досягає мети за допомогою страху: «Дитячий розум слабкий, його так легко підкорити за допомогою страху». Виходячи із цих позицій, П. Кропоткін формулює такий принцип: «Не схиляйся ні перед яким авторитетом.., не приймай на віру жодного твердження, якщо воно не встановлене розумом»[188]. Тобто він постійно апелює до розуму людини, який має відкинути міфи.

Закони, які діяли в державі і регулювали суспільне життя, він вважав винятково сучасним утворенням, підкреслюючи, що людство століттями існувало без кодифікованого законодавства і відносини між людьми регулювалися лише звичаями та традиціями.

Отже, розглянувши основні ідеологічні напрями анархізму, варто зазначити, що анархістська теорія має давню та стрімку історію. Вона диференціювалася залежно від «ідеалу» майбутніх суспільних перетворень. Тобто анархізм – теорія, яка кинула виклик державницькому

[186] Біденко А. Сучасні українські реалії теорії анархізму / Біденко А. // Людина і Політика. – 2000. – № 4. – С. 2.
[187] Кропоткин П. А. Этика : Избранные труды / Кропоткин П. А. ; общ. ред., составл. и предисл. канд. филос. наук Ю. В. Гридчина ; ред. канд. филос. наук И. И. Жиброва. – М. : Политиздат, 1991. – С. 281.
[188] Там само. – С. 284.

напряму (макіавеллізму) та розкрила власну теоретичну «ідеальну» модель суспільних перетворень, які ґрунтувалися на двох основних принципах – заперечення необхідності держави як форми організації суспільства та заперечення будь-якої влади у суспільстві. Інакше кажучи, політична модель анархізму є надзвичайно близькою саме до бездержавної форми народовладдя – тобто суспільного ідеалу анархізму.

Конфлікт між анархістською й державницькою теорією ґрунтувався не на проблемах постулатів і теорій, а у функціональній, практичній площині, тобто у здатності до нормального функціонування цих теоретичних доробків.

Ураховуючи характер суспільних перетворень, в анархістській теорії простежується визначена необхідність у проведенні соціальної анархістської революції, яка має докорінно змінити основи суспільного устрою та реорганізувати суспільні відносини за новим «справедливим» принципом свободи особистості. Основною ж відмінністю між різними напрямами, які визначалися з необхідністю проведення соціальної революції, були форми та методи боротьби, які розділили анархістів на радикалів, реформістів та еволюціоністів.

У першій чверті XIX ст. для значної частини російського й українського дворянства, яке було специфічним соціальним гарантом непорушності імператорської влади, прийшло усвідомлення того, що цей інститут державності історично не спроможний далі забезпечити міжнародний статус і внутрішній спокій і розвиток. Наукова правнича думка зосередилася на пошуку альтернативних форм його реформування. Плин часу був для мислителів прискорений. Він виявив такі спрямування у реформуванні російського монархізму: 1) революційно-демократичний; 2) просвітницько-ліберальний; 3) консервативно-монархічний; 4) конституційно-консервативний. Серед революціонерів-демократів слід виділити дві течії: революційний радикалізм і революційно-реформістський. Найбільш яскравим прикладом революціонерів-радикалів були офіцери Гвардійського екіпажу О.П. Бєляєв, А.П. Арбузов та ін. Вони агітували нижчі чини армії і флоту за

кровопролитну революцію, щоб винищити всіх, хто має прізвище царської династії. Революціонери-реформатори розробили план усунення монарха від влади і запровадження конституційної системи влади й права, в якій народ стає суб'єктом державотворення.

До просвітницько-ліберальної течії правознавчої думки слід віднести М. Сперанського, який одним із перших обґрунтував ідею створення конституційної правової системи державного устрою, у структурі якого мали бути представницькі інститути влади від народу у формі дум різного рівня – від волості до Державної Думи. Своє бачення народовладдя Сперанський сформулював під впливом загальноєвропейського суспільного настрою, що заволодів ідеєю народовладдя. Він шукав зразків для реформування державно-правової системи Росії з урахуванням досвіду Французької революції. Він доводив до свідомості російського суспільства те, що насильницька революція була доволі жорстокою і кривавою, а тому вважав, що монарх Росії мав сам ініціювати реформу, яку мала забезпечити Державна рада. Водночас російська революційно-демократична думка дворян після поразки декабристів постала в іншому світлі. Їх покинула революційна наснага, і плани реставрації монархії оживлялися ліберальними ідеями, які дуже тісно були пов'язані з консерватизмом. Вони вважали, що в Росії свобода слова, свобода совісті, захист прав народу мають бути закріплені конституцією за монархом. Місцеві інститути самоврядування були взяті з Наддніпрянщини, які мали загальний характер у формі земського урядування. Отже, ми бачимо, що російська передова дворянська інтелектуальна еліта була зобов'язана своїм походженням захищати монархію. Вона психологічно була налаштована, що в Росії великі перетворення можуть здійснитися тільки зверху. Крім того, величезна маса дворянства теж не хотіла повного розриву з монархічним інститутом державної влади.

Таким чином, у наукових працях у добу кризи царського самодержавства Росії у першій половині XIX ст. були спроби реставрувати російську монархію на засадах конституціоналізму з обмеженням її самодержавної влади інститутом народного представництва.

З'ясовано, що без національно-патріотичної верстви формування державних інститутів народовладдя практично неможливе, тому що для державницької діяльності потрібні знання, досвід і національна державницька суб'єктність.

2.2. Формування та теоретико-правова апологія доктрини народовладдя у політичних поглядах декабристів

У часи суспільно-політичної та соціально-економічної кризи в державі, що передують оновленню поглядів на сутність чинного державного ладу та критичній рефлексії, що забезпечує інноваційний ідейно-світоглядний контекст життя суспільства, національно-державницький каркас відіграє особливу роль. Науково-критична раціональність, як і національна культура українського народу в першій чверті XIX ст., інкорпорованого до складу Російської імперії, з необхідністю засвоює історичні народовладні традиції, що виникають з глибин суспільної свідомості. Зародження в Україні у зазначений період нової концептуальної світоглядної філософії, в якій народ постає суб'єктом національного державотворення, було наслідком істотних зрушень у соціально-економічному житті, які репрезентували кризу імперської держави.

На початку XIX ст. в імперській Росії спостерігається досить інтенсивний процес розпаду кріпосницького ладу та деспотичного режиму. Усвідомлення безсилля свого державно-правового устрою Російська імперія набула внаслідок поразки в Кримській війні 1853–1856 рр. Ця поразка показала, що здатність вічного перебування абсолютної більшості суспільства у кріпацькому становищі породжує небезпеки існування самого статусу імперії в геополітичному просторі. Вже в час ведення військових дій передові соціальні верстви суспільства почали усвідомлювати необхідність правових реформ у Росії. Найбільш досвідчені державні і політичні особи Росії зрозуміли, що інститут кріпацтва більше не може стояти на заваді соціально-економічного й суспільно-політичного розвитку.

Політичні протести невдоволених своїм кріпацьким становищем селян Росії набували широкого розмаху. Так, за період з 1855 по 1860 рр. було зафіксовано 474 селянські повстання, за наступні п'ять років їх нараховувалося майже удвічі більше[189]. Суспільство, особливо селяни чорнозему України, страждали і поступово трансформувалися у бунтівників. К. Маркс в одному з листів писав: «На моє переконання, найпотужніші події у світі в теперішній час – це, з одного боку, американський рух рабів, що почався від смерті Брауна, і, з іншого боку, – протести рабів у Росії»[190]. Отже, на початку XIX ст. у Російській імперії вперше за багато століть у масовому масштабі суспільна свідомість селян, особливо пригноблених націй, починає звільнятися від всемогутнього політичного гіпнозу величі імперської Росії, натомість з'являється ефект стійкого, інколи неусвідомленого виверження народної сили.

Стосовно українського народу, досить сильно інтегрованого в імперсько-деспотичний простір Росії в основному за рахунок спільної релігійної віри, то в його середовищі ще були окремі соціальні верстви, які не відвернулися від козацької минувшини, бо вона для них була незрівнянно краща за російський монархізм і викликала національну гордість і гідність. У суспільно-політичній кризовій ситуації Росії спогади про козаччину нагадували вольності, народовладдя і ледь усвідомлене прагнення повернути, оживити ці інституції – у сучасному для них житті. Неприйняття монархічно-деспотичних форм державного устрою Росії у певної частини української освіченої верстви породжує у відповідь пошуки в минулій історії свого народу «золотого віку». Зауважимо, що в будь-якій пригнобленій нації у надрах її культури, мови, історичної пам'яті живуть спогади про своє минуле, яке на тлі посталої кризи незрівнянно досконаліше, відтак усвідомлюється бажаним для відновлення.

Національне самопізнання українського народу на початку XIX ст. стає передумовою критичної переоцінки ролі українсько-

[189] Ленин В. И. Сочинения... – Т. 5. – С. 26–27.
[190] Маркс К., Энгельс Ф. Избранные письма... – С. 115.

російської угоди 1654 р. Аргументація тогочасних критиків російського імперського деспотизму була відверто зневажливою і саркастичною. Приміром, напередодні повстання декабристів М. Тургенєв у своєму щоденнику записав: «Явні злодіяння, найненависніші зловживання тягнуть увесь простір Росії. Стогін народу відгукується від Петербурга до Камчатки і розчиняється в незмірному просторі»[191]. Першими відчули цей стогін пригнобленого народу декабристи. І це не випадково, адже декабристи дістали можливість побачити Францію після буржуазно-демократичної революції і зрозуміли державний устрій вищого рівня тогочасної демократії. Водночас вони глибоко пройнялися долею свого народу, особливо ті офіцери, які були нащадками києворуської князівської династії та козацької старшини.

На думку самих декабристів, їх державно-правові погляди зазнали сильного впливу через війну 1812 р., в якій вони були активною силою. М. Муравйов у цьому контексті писав: «Досвід всіх народів і всіх часів довів, що влада самодержавства однаково згубна як для правителів, так і для суспільства, адже вона не узгоджується ні з розумом і правилами святої віри нашої, ні з засадою здорового глузду»[192]. Зауважимо, що на той час у Росії вже були історичні праці Радищева і Фонвізіна, в яких утверджувалася думка, що в історичній державницькій традиції Київської Русі був «вільний громадський устрій, що ґрунтувався на началах суто демократичних», що «джерело будь-якої влади знаходилося тоді в руках народу»[193]. Звідси випливає, що в поглядах декабристів відбивалися знання історії народовладної традиції Київської Русі і комплекс державно-правових ідей європейського Просвітництва, які були реалізовані у Франції. Вони почали, по-перше, серйозно ставитися до народу, по-друге, критично оцінювати монархію Російської імперії. Виходячи з цієї точки зору, можна пересвідчитися, що декабристи реконструювали у своїй

[191] Декабристы. Поэзия, драматургия, проза, публицистика, литературная критика. – М. ; Л., 1951. – С. 461.
[192] Избранные социально-политические и философские произведения декабристов. – М. : Мысль, 1951. – С. 295.
[193] Там само. – С. 294–295.

свідомості державницько-народовладну традицію Київської Русі і козаччини.

Першим і в багатьох відношеннях найважливішим вираженням того часу була праця Радищева «Досвід про законодавства», в якій він стверджував: «Зібрання громадян іменується народом, соборна народна влада – першопочаткова, злісна владі народу дія є злочином»[194]. Отже, ця парадигмальна для розуміння народовладдя представниками декабристського руху праця була вже в публічному дискурсі російської столиці. Національно-патріотичне сумління нащадків української державності Київської Русі і козаччини допомогло їм критично осмислити сутність народовладдя. Один із найактивніших офіцерів декабристського руху – Муравйов – виявляє дивовижну політико-філософську зрілість. Він писав: «Неможливо допустити засадою урядування свавілля однієї людини, неможливо погодитися, щоб усі права знаходилися на одному боці, а всі обов'язки на іншому. Сліпе підкорення може бути ґрунтоване тільки на страхові і не гідне ні розумного повелителя, ні розумних виконавців. Ставлячи себе вище закону, державець забуває, що в такому випадку поза законом – поза людяністю»[195]. Саме ці обізнані з масштабним кріпацьким гнітом люди очолили декабристський рух за скасування деспотичної монархії в Росії задля покращення життя народу.

Зауважимо, що початок XIX ст. був для імперської держави Росії також і початком її знищення. Слід мати на увазі, що народовладні уявлення декабристів, які становили світоглядно-ідейне підґрунтя запланованого військового перевороту в грудні 1824 р., були досить плідно осмислені. Про це свідчать наступні міркування Муравйова: «Джерелом верховної влади є народ, якому належить виключне право продукувати основні настанови для самого себе»[196]. Таким чином, цей погляд на сутність держави і права на теоретичному рівні у

[194] История политических и правовых учений : хрестоматия. – Х. : Факт, 1999. – С. 392.
[195] Избранные социально-политические и философские произведения декабристов. – М. : Мысль, 1951. – С. 292.
[196] Там само. – С. 76.

роздумах декабристів про майбутнє оцінюється в контексті ідей Джона Локка.

Для тогочасної державно-правової думки проблема народовладдя постає як фактично можлива, а на рівні суб'єктивного сприйняття переживається в контексті нової моделі. Декабристи мали суб'єктивні й об'єктивні підстави говорити про потворне використання монархічної влади в Росії її самодержцями. Формування державно-правових поглядів декабристів збіглося з подіями, які характеризувалися, по-перше, публічним дискурсом наукових проектів Фонвізіна про реформування державно-правових інститутів та щойно надрукованої праці О.П. Куніцина «Енциклопедія прав»; по-друге, Олександр I, ставши царем у 1801 р., почав лібералізувати право. О. Пушкін про той час писав: «Дней Александровых прекрасное начало».

Один із плеяди декабристів Чаадаєв дійшов такого висновку про сутність російської державності: «Жодної корисної думки не народилося на безплідному ґрунті нашої батьківщини, жодної великої істини не вийшло з нашого середовища, ми не мали своєї праці, щоб щось вимислити самим, а те, що видумали інші – ми сприймали лише оманливу зовнішність і невблаганну розкіш»[197]. Такий цілком адекватний, абсолютно критичний для тогочасної передової і прогресивної суспільно-політичної думки Росії на початку XIX ст. підхід до владної держави справді дає змогу наблизити думку декабристів про російську деспотичну монархію. Основним завданням цієї філософсько-правової думки було встановити мету державно-правових реформ, мету життя для народу. Велика заслуга декабристів та їх соратників із кола творчої інтелігенції в тому, що вони змогли побачити крок уперед у розумінні волі народу до влади, надали цій волі правильного теоретичного розуміння і спрямування боротьби всіх демократичних сил Росії. Стаючи загалом на бік народу проти самодержавства Росії, декабристи водночас убачали в існуючій імперії ті владні опори, які характеризували її сутність.

[197] Волков Г. Три лика культуры / Г. Волков. – М. : Молодая Гвардия, 1986. – С. 127.

Для тогочасного державно-правового життя імперської Росії висловлювати публічно критичні думки на адресу влади було досить небезпечно, бо такі думки трансформувалися в суспільній свідомості на ідейно-світоглядне знаряддя і революціонували політичну волю народних мас. Аристократизм та раціоналізм декабристів аж ніяк не поєднується з імперською владою Росії, він, навпаки, сповнений прагнення перетворити народні маси на свідомих політичних суб'єктів, позбавити їх страждальної пасивної психології, протягнути руку своєму народу за його священне право на державно-правове самовизначення.

Отже, з першої чверті XIX ст. у межах Російської імперії, особливо на українських землях, критична думка стосовно самодержавної влади зорієнтована на розбудову громадянського суспільства з демократичним типовим державно-правовим устроєм. Декабристи, на відміну від інших політичних сил Росії, виявили політичну активність на захист інтересів народу в майбутній оновленій державі. Така ідейно-світоглядна позиція досить чітко сформована Пестелем: «Докорінні правила сучасності неодмінно вимагають зміни чинного нині державного порядку в Росії і введення натомість такого устрою, який ґрунтований на одних лише чітких і справедливих законах і настановах, не надавав би нічого особистому свавіллю і в цілком прозорому визначенні уможливлював би народ російський в тому, що він продукує облаштоване громадянське суспільство, а не є й інколи бути не може чиєю-небудь власністю чи належністю»[198].

Вельми важливим теоретичним доробком народовладних поглядів декабристів тогочасної суспільно-політичної думки було те, що народ постає у новій державно-правотворчій іпостасі. Це означає, що державно-правова культура самодержавства Росії, презентована історичною традицією, в якій цар є «помазанником Божим», та династичною традицією, яку освячує православна церква, жорстко інституалізована, визначала великоросійську самосвідомість й утворювала

[198] Избранные социально-политические и философские произведения декабристов. – М. : Мысль, 1951. – Т. ІІ. – С. 82–83.

синкретичну єдність, дала «тріщину», почала руйнуватися. Зрештою, маємо відзначити, що окреслена група мислителів духовно, соціокультурно й суспільно-політично складалась із представників традиційної української спільноти, або ж із тих, хто знаходився у складі військових формувань на території України і були активними діячами таємного гурту «Південне товариство».

Важливо враховувати таку принципову обставину: по-перше, Києво-Могилянська академія була на той час важливим інститутом освіти не лише для України, але й для Росії, Білорусі і навіть Грузії. Викладацький склад цієї академії був «активно задіяний у реформи Олександра I і перебував у особливій увазі імператора»[199]. По-друге, професор П. Лодій перейшов працювати до Петербурга – викладав філософію і право, пізніше став деканом філософсько-юридичного факультету в Петербурзькому університеті[200]. Ідеї, що їх пропагував Лодій, стосувалися теоретичного концепту, в змісті якого були погляди про природне загальне людське право в державі, що не відповідало російській великодержавницькій ідеології. Варто також зазначити, що «у 20-ті роки XIX ст. П. Редькін – вихованець Ніжинського ліцею, а згодом професор Московського і Петербурзького університетів, читав лекції з філософії права Гегеля, що сприяло зростанню правової свідомості дворянської інтелігенції Росії»[201]. Таким чином, маємо всі підстави стверджувати, що важливу роль у формуванні нових державно-правових поглядів декабристів відіграли українські навчальні заклади та їх викладачі і їх праці.

Відомо, що українська і російська дворянська верства мала у своїй свідомості сформовану ідейно-світоглядну позицію, яка завжди містила типову для того часу установку на сутність імперської держави, ключовим моментом якої було, по-перше, традиційно закріплене історією право династії бути виразом державної волі Росії; по-друге, цей образ набув святості; по-третє, цар ототожнював у своїй

[199] Федів Ю. О. Історія української філософії / Федів Ю. О., Мозгова Т. Г. – К. : Україна, 2000. – С. 260–261.
[200] Там само. – С. 263.
[201] Там само. – С. 264.

іпостасі єдність народу, християнської віри і держави-батьківщини (Отечества). Зрештою, дворянська інтелігенція мала саме вищеозначений конструкт російського державного абсолютизму.

Ці зауваження вельми важливі, адже йдеться про критично-рефлексивне заперечення найістотнішої засади державного устрою імперської Росії, ґрунтованої на багатовіковій традиції. Самодержець Російської імперії – це загал суб'єкта державної волі. Більше того, в суспільній свідомості того часу, особливо в середовищі служилого дворянства, яке було опорою самодержавства і чіткий статусно-правовий характер якого мав певні привілеї, панував конструкт святості монарха, він зберігав за собою право бути виразником народу і держави, а тому був поза будь-якою критикою. Ще одним варіантом незвичайності народовладних поглядів декабристів є те, що ця верства в межах повсякденності трансцендентувала саме монархічну абсолютистську державу. Під владою Російської імперії слід розуміти не лише царя та його адміністративних урядовців, але передусім усю сукупність правовідносин, її силу, частиною якої було дворянство.

Як бачимо, історичний розвиток суспільства на початку XIX ст. поступово змінювався під впливом європейської просвітницької ідеології. Загалом декабристи й О. Пушкін у своїх державно-правових поглядах були дітьми європейського Просвітництва, але завдяки власному критичному ставленню до інституту самодержавства та співчуттю народним масам вони у сфері політичної філософії доволі відрізнялися від свого вільнолюбного соціального оточення тим, що обґрунтували свої народоправні погляди, висунули загальну ідею – змінити монархічний режим, віддавши владну волю народу. Відзначимо, що в середовищі української творчої патріотичної інтелігенції того часу була прихильність до власного історичного державного минулого, особливо до козаччини. Таким чином, вони були схильні усвідомлювати минуле в незаплямованій чистоті. Принциповою різницею в поглядах декабристів і особливо їх соратника О. Пушкіна на історичне державницьке минуле імперської Росії було

те, що вони не добачали позитивних цінностей в історичному державотворенні.

Тогочасна дворянська інтелектуальна верства знала історію Франції, розмовляла французькою мовою у своєму соціально-культурному оточенні. Наприклад, О. Пушкін у своєму листі до П. Чаадаєва писав, що «у Франції із століття до століття мав місце послідовний прогрес у розвитку освіти і свободи. В нас із століття до століття, із царства до царства відбувався «прогрес» в утвердженні абсолютизму, закріпаченні селян, придушенні свободи. Іван Грозний, Петро I, Катерина II, насамкінець Микола I отримували цю «естафету» один від одного»[202]. Щоб збагнути сенс цієї думки, слід звернутися до конкретних історичних фактів міждержавних відносин Росії та України. Як відомо, Іван Грозний розгромив Новгородську і Псковську республіки[203], Петро I та Катерина II знищили козацьку державу. Незважаючи на те, що у війні 1769–1774 рр. «запорожці виявили багато сміливості, відваги і дістали нагороди від російського уряду. Обіцяно їм було ще більше нагород після війни», несподівано для них у 1775 р., на Зелені свята, «запорізька січ була оточена російським військом. Старшину було заарештовано і заслано. Саму січ знищено»[204].

У цьому контексті, порівнюючи агресивну щодо України політику Російської держави, В. Богданов пише: «Причини геноциду найбільш активних соціальних верств 1917, 1937 та інших років мають свою засаду: механізми суперечностей між устроями»[205]. Агресивно-руйнацький характер Російської держави до України спрямований на володарювання її в межах українських земель. Дослідники історії

[202] Волков Г. Три лика культуры / Волков Г. – М. : Молодая Гвардия, 1986. – С. 96.

[203] Богданов В. В. Этническая и эволюционная история Руси. Русь, славяне, аризанты, скифы, готы, гунны, пины, варяги / В. В. Богданов. – М. : Белые альвы, 2001. – С. 206.

[204] Оглоблин О. Наталія Дмитрівна Полонська-Василенко. З нагоди 80-річчя / О. Оглоблин // Наукові записки. – Мюнхен, 1963. – С. 102.

[205] Богданов В. В. Этническая и эволюционная история Руси. Русь, славяне, аризанты, скифы, готы, гунны, пины, варяги / В. В. Богданов. – М. : Белые альвы, 2001. – С. 207.

держави і права України дуже часто у модифікації поведінки української владної верхівки послуговуються ідеями, сформованими російськими науковцями. Важливою перевагою критичного аналізу вітчизняними дослідниками державного устрою Австрії, Польщі та Росії того часу було їх намагання і прагнення сформувати зразки для майбутньої української держави. Очевидно, що мисленнєвий образ конституційної монархії Австрії їх не приваблював, але сам факт існування конституційного права був для мислителів юридичною домінантою, яка могла слугувати взірцем для відродження в майбутньому Української держави.

Отож розглянемо основні ознаки мисленнєвого образу української держави, яка сформується внаслідок боротьби народу за свою незалежність. Пригадаймо слова В. Липинського про державницьку позицію В. Антоновича, ідеал державного устрою якого був за змістом не уподібнений Польській державі. В. Липинський зауважив, що В. Антонович «уперто, твердо і непохитно працював, щоб визволити Україну з польських державних перспектив», водночас він «словом і ділом вимагав повної національної незалежності України від Польщі»[206]. Слід зауважити, що в період національного відродження галицьких українців, які були в західноєвропейському державно-правовому просторі, певний вплив на спрямування світоглядних уявлень про можливу реконструкцію незалежної української державності справляли вже сформовані в науковій думці народовладні погляди на історію держави і права від Київської Русі до козаччини. В. Антонович виокремив три слов'янські народи і вказав на їх відмінні історичні державницькі традиції. Ці різні типи державного устрою визначають для народів провідні способи правовідносин. На глибоке переконання В. Антоновича, великороси дуже схильні й «охочі слухати авторитети, і слухати абсолютно, без застережень». Він не сприймає й польського державного устрою з пануванням аристократичного, шляхетського стану.

[206] Липинський В. Народи поневолені і народи недержавні / В. Липинський // Політика. – 1925. – Ч. 1. – 29 с.

У своїй праці «Моя сповідь»[207] В. Антонович сформулював ознаки української держави, спираючись на характерні риси української національної психології, зокрема на те, що українці впродовж усієї своєї державницької історії виявили нездатність і неспроможність до жорстко централізованого державницького життя, в межах якого існує така ж жорстка правова регламентація всіх сфер життєдіяльності людини, був противником у формуванні численних інститутів державної влади з їх бюрократичним апаратом. Він схилявся до республіканізму з наданням широких владних прав народу в різних інститутах самоврядування. В. Антонович ґрунтовно проаналізував існуючі на той час праці вітчизняних науковців, які досліджували історію держави і права України, з урахуванням тодішньої складної ситуації в житті українського народу, розділеного між Австрією і Росією. Він піддав критичному аналізу погляди М. Костомарова і дійшов висновку, що єдино можливою формою державного устрою України після звільнення від польської і російської залежності може бути лише народоправство.

Українська державницько-правова тенденція в наукових працях з історії України другої половини XIX – початку XX ст. у своєму подальшому розвитку і полемічному протистоянні офіційній польській і великоросійській історіографії поступово збагачується ідеями європейського Просвітництва, в якому концепти демократії, рівних прав, свобод і соціальної справедливості постають у раціоналістичній реконструкції історії держави і права України. Отже, українське національне відродження, важливим осередком якого були землі в складі Австрії, у своєму баченні майбутньої державно-правової системи України наближається до формування національної ідеї, у змісті якої назавжди укорінюється погляд про народовладний характер історичної державницької традиції. Саме ця ідейно-світоглядна позиція стала одним із класичних формулювань засадничого принципу модерної української національної держави.

[207] Антонович В. Б. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори / Антонович В. Б. ; упоряд. О. Тодійчук, В. Ульяновський ; вступ. ст. та коментарі В. Ульяновського. – К. : Либідь, 1995. – 816 с.

Ще одна суттєва складова наукових поглядів дослідників історії держави і права України у зв'язку із зміною геополітичної ситуації та зростання національно-визвольних рухів у Європі, що була характерна для того часу, – це їх орієнтація на майбутнє бачення української національної держави. Наукові уявлення й погляди дослідників української державницької традиції розвивалися відповідно до нових умов та правового статусу українських земель у складі Австрії і Росії. М. Костомаров, М. Драгоманов, В. Антонович, В. Липинський та інші дослідники історії українського народу вбачали державотворчою силою народ, звертаючи увагу на своєрідну деформацію національної самосвідомості в умовах перебування в складі інших держав і водночас характеризували об'єктивні і суб'єктивні правові умови австрійської державно-правової системи і великоросійської. Це був найважливіший компонент загального огляду передумов для національного визволення українського народу.

Переважна більшість дослідників реального статусу українського народу в складі імперських держав виокремлюють в Австрії зміну правовідносин на прогресивний шлях для національно-визвольної боротьби. Водночас вони фіксують посилення репресивних заходів у Росії стосовно національно-визвольного змагання. У творчості Т. Шевченка проглядається бачення, майже ідентичне поглядам О. Пушкіна і П. Чаадаєва на самодержців Росії. Знаходимо такі характеристики Петра І – «тиран, кат, людоїд», який поневолив Україну, а Катерина ІІ «доконала козацьку незалежність». Науковці української народницької інтелігенції трансформували ці художньо-образні сюжети в різноманітні державно-правові погляди.

Зазначимо, що Т. Шевченко захоплювався Вашингтоном, за згадку про якого американський Конгрес прийняв рішення ще у 1961 році спорудити пам'ятник Тарасові Шевченкові у столиці США. У формуванні народовладних традицій державно-правового устрою США та України прослідковуємо історичні паралелі. Їх суть полягає в тому, що переселенці з європейських країн, особливо північних, мали досвід у своїх країнах місцевого самоврядування і за нормами їх

«хартій» мали статус громадян, а не підданих. Досягнувши американського континенту, ці переселенці почали освоювати вільні землі в північній частині Америки та творити місцеві інститути самоврядування на основі приватної власності та існуючого досвіду. У процесі державно-правової самоорганізації вони керувалися основними принципами «Хартії привілеїв», які вже були утверджені в їхніх державах. Подальше становлення державних інститутів окремих частин американського континенту набуло юридичного статусу територіально-громадського самоврядування, що спиралось на Конституцію Англії, статті якої передбачали, що «колоністи мали всі права і привілеї, гарантовані законом метрополії. Це дозволило правосуддю колоній захищати права колоністів від тиску уряду Англії»[208]. Така ситуація спостерігалася в період розселення селян, що втікали від поміщиків, яким Потьомкін надавав право на поселення і ведення господарської діяльності в південних степах України, що спричинило конфлікт між інституцією кріпацтва в Росії та інститутами права власності на землю і незалежності від адміністрації центральної влади, іншими словами, конфлікт між консервативним мисленням представників адміністрації та новими нормами конституційного права, які стосувалися колоністів. У подальшому політична та правова інтеграція первинних осередків громад формувала асамблею, яка стала основою поділу на штати. Демократизм північних штатів дав взірець для скасування інституту рабства в південній Америці. Після переможної війни Півночі над Півднем інститути самоврядування північних штатів стали основою для об'єднання всіх штатів під юрисдикцією центральних інститутів влади. Сформувалася Палата Громад, яка стала для Вашингтона засадничою для розбудови демократії у США.

Слова Тараса Шевченка про «новий і праведний закон Вашингтона» широко відомі і часто цитовані філологами, політологами та

[208] Калашников В. М. Формування інститутів держави і права в США ранньої доби (1607–1775 рр.) : монографія / Калашников В. М., Малишко В. М. – К. : Логос, 2015. – С. 380.

юристами України та представниками української діаспори цілого світу, які чекають можливості відвідати або повернутися в Україну, де уже «врага не буде супостата»[209].

Юристів України і сьогодні турбує питання, в чому ж суть «нового і праведного закону Вашингтона» і чому Т. Шевченко взяв за зразок і приклад для України-колонії Російської та Австро-Угорської імперій далеку і мало відому в Україні того часу Америку, а не Європу.

Так, у поемі «Юродивий» поет, висловлюючи ідеал державного ладу для України, писав: «… коли

Ми діждемося Вашингтона
З новим і праведним законом?
А діждемось таки колись!»[210]

Викладаючи у поемі мрії всього українського народу, Т. Шевченко вже знав, що Д. Вашингтон визволив Північну Америку від колоніальної залежності Англії, запровадив на звільнених землях республіканський лад і, ухваливши Конституцію, став першим президентом Сполучених Штатів Америки.

Новий закон Вашингтона – це не тільки державна самостійність штатів, але й новий державно-політичний устрій, республіканська форма держави зі справедливим народним устроєм.

Американська національно-визвольна революція наприкінці XVIII ст. висунула на політичну арену багатьох здібних провідників молодої нації, яким американський народ присвоїв почесне звання – батьків-засновників республіки. Зіркою першої величини серед найбільших світить ім'я Джорджа Вашингтона. Він, звичайно, не був універсальним політиком, економістом і фінансистом Америки. Однак, як практичний військовий і політичний лідер, Д. Вашингтон переріс своїх соратників на голову, і тому не дивно, що вони

[209] Голянич М. Ю. Прогностичні ідеї Тараса Шевченка / Голянич М. Ю. // Прикарпатський вісник НТШ : «Думка». – Івано-Франківськ, 2008. – № 3. – С. 36.
[210] Шевченко Т. Г. Кобзар / Шевченко Т. Г. ; вступ, ст. та примітки Р. Полонського. – Х. ; Шевченкове : «Майдан» – «Ярина», 1996. – С. 594.

схилялися перед його авторитетом, адже навіть елементи критики на його адресу він умів використати та спрямувати у конструктивне русло. Поряд з ним виростав блискучий економіст і фінансист А. Гамільтон, політолог-аналітик з оригінальним філософським мисленням, укладач Декларації незалежності, провідний юрист і головний архітектор американської Конституції Т. Джефферсон[211].

Унікальне місце Д. Вашингтона в американській історії зумовлене його заслугами перед нацією та державою у найскладніший період її ґенези, формування та трансформації. Як головнокомандувач збройних сил він відстояв незалежність колоній від метрополії, як голова Конституційної конвенції організував та забезпечив підготовку, обговорення, ухвалення і ратифікацію Конституції, а як перший президент США довів на практиці життєздатність республіканського уряду.

Д. Вашингтон належав до історичних постатей, які змінюють курс світової історії. Перефразовуючи слова Івана Франка, з упевненістю можемо сказати, що печать його духу відбилася на історії Америки і всього людства[212].

Якими були перші кроки Д. Вашингтона у формуванні на територіях і землях колонії Великобританії нової держави? Як йому і його прихильникам удалося перебороти опір Британської королівської армії та цивільних прибічників імперії? Відповідь на ці запитання можна отримати в історії держави і права США, де розписані і хід бойових дій та напрямки походів військ Д. Вашингтона, і результати вдалих і невдалих битв. Однак, особиста участь самого провідника майбутньої держави часто не підкреслюється істориками держави через неглибоке знання біографії, історичних та політичних умов того часу, військової стратегії і тактики, психології та індивідуальних рис характеру самого Д. Вашингтона.

---

[211] Всемирная история в десяти томах / Издательство социально-экономической литературы. – М., 1958. – Т. V. – С. 521.

[212] Возняк С. М. Антропонаціоцентризм філософського світогляду І. Франка / Возняк С. М. // Прикарпатський вісник НТШ «Думка». – Івано-Франківськ, 2008. – № 3. – С. 8–9.

Проведений нами аналіз документальних джерел та літератури дозволив накреслити військово-політичний портрет лідера нації, яка звільнилася від колоніальної залежності. Такі риси характеру не зайві були б і нашим військовим і політичним керівникам України, що, як і США, веде відкриту антиколоніальну війну за самостійність і суверенність та, як ніколи, сьогодні потребує «Вашингтона».

За час своєї політичної кар'єри на початку Семилітньої війни 1756–1763 рр. Д. Вашингтон отримав звання полковника, командував військами Вірджинії, а у 1775 р. Конгрес одноголосно обрав Д. Вашингтона головнокомандувачем американської армії, яка під його керівництвом перемогла у війні за незалежність Північної Америки.

Як президент США Д. Вашингтон виступав за поступову законодавчу відміну рабства, категорично відмовився від встановлення монархії у США, заснував двопартійну систему і вперше сформулював доктрину ізоляціонізму, яка передбачала, що Сполучені Штати не повинні брати участь у військових союзах та війнах європейських країн. Важливим здобутком американської демократії став прецедент відмови Д. Вашингтона від висунення його кандидатури на третій термін перебування при владі, що і стало догмою для майбутніх президентів США – перебування у Білому Домі не більше двох термінів[213].

Сам полководець мав, за твердженнями його біографів, майже магічний вплив на своє військо, яке бачило постать свого командира – огрядну і спокійну на білому коні, що вселяло спокій і впевненість у надійній команді. Наслідуючи великих воєнних полководців – Олександра Македонського, Ганнібала, князя Святослава та інших, які своїм стилем життя не відрізнялися від воїнів, Д. Вашингтон завоював великий авторитет серед рядових вояків, а змова старшин про його заміну генералом Лі викликала велике незадоволення як в армії, так і серед широких верств населення і була швидко ліквідована.

Приймаючи стратегічні чи тактичні рішення, він довго обдумував і вивчав усі аргументи, однак, прийнявши його, послідовно і

[213] Юридична енциклопедія : в 6 т. Т. 1. : А–Г // ред. кол. Ю. С. Шемшученко та ін. – К. : Українська енциклопедія, 1998. – С. 313.

вперто доводив до логічного завершення.

Д. Вашингтон у ході війни навіть до явних ворогів, які стояли на позиціях збереження колоніальної залежності від Великобританії і були ярими противниками незалежності Америки, виявляв велику терпимість, лояльність і толерантність, чим убезпечив себе від внутрішнього фронту громадянської війни[214].

Замість традиційного гасла революціонерів «хто не з нами – той проти нас» Д. Вашингтон висунув нове – «хто не з нами – той ще може бути з нами», а за переконання, на його думку, не можна нікого карати, якщо особа не чинить реального опору. Каральні репресії він замінив активною пропагандою та переконанням, чим досягнув значних успіхів[215].

У час підготовки та обговорення нової конституції Д. Вашингтон уміло лавірував між прихильниками концепції федералізму та антифедералістами. Погоджуючись із федералістами, він не брав участі у дебатах на пленумі Конгресу, а виконував роль модератора, який заспокоював запальні дискусії і згладжував гострі кути. Д. Вашингтон діяв за кулісами, виступаючи на неформальних товариських вечірках, переконував суперників-конфедератів особисто, чим добився значних позитивних результатів.

Тому нова Конституція як результат компромісу, хоч і не відповідала повністю сподіванням та концепції федералістів, була підставою для суттєвого рішення – проголошення об'єднаної федеративної держави із сильною виконавчою владою, зосередженою в руках президента[216].

Представники більшості штатів ратифікували Конституцію, яка не допускала зловживання владою. Для реалізації устоїв Конституції Д. Вашингтону необхідно було сформувати дієздатний уряд, про що ні у

[214] Всемирная история в десяти томах / Издательство социально-экономической литературы. – М., 1958. – Т. V. – С. 535.
[215] Шульженко Ф. П. Історія політичних і правових вчень / Шульженко Ф. П., Андрусяк Т. Г. – К. : Юрінком Інтер., 1999. – С. 104–105.
[216] Глинявий В. П. Історія держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. / Глинявий В. П. – 7-ме вид. – К. : Істина, 2012. – С. 472.

законах, ні в Конституції не було жодних вказівок. Однак він не пішов шляхом найменшого опору і не створив уряд виключно зі своїх прихильників, які б слухняно виконували його вказівки та розпорядження.

Д. Вашингтон, не зважаючи навіть на протилежність поглядів та концепцій, відібрав на посади міністрів найбільш підготовлених, найбільш ерудованих фахівців у кожній галузі. Працювати з ними було нелегко, але результати були позитивні і спрямовані на далеку перспективу. Так, у першому кабінеті міністром фінансів був Александер Гамільтон, міністром закордонних справ – Томас Джефферсон, міністром оборони – Генрі Нокс, головою федерального Суду – Джон Джей, а на пост віце-президента вибрав свого ярого політичного противника, сильну індивідуальність – Джона Адамса.

Молодий уряд за сприяння та підтримки Д. Вашингтона розробив перший фінансово-економічний план і створив Банк США – приватну корпорацію під контролем уряду, що викликало опір противників створення банку, які твердили, що Конституція не передбачає творення урядом корпорацій, але А. Гамільтон у листі-записці виклав теорію іманентних прав уряду, яка розширено ставила перед урядом завдання фінансової стабільності, що зобов'язувало уряд, на думку А. Гамільтона, вжити відповідних заходів.

Стосовно зовнішньої політики молодої держави, то Д. Вашингтон твердо дотримувався політики невтручання у збройні конфлікти, що дало змогу значно зміцнити економіку США[217].

Таким чином, історія США після прийняття Конституції 1787 року – це реалізація засад, прийнятих у формотворчому періоді американської республіки. Під мудрим керівництвом Д. Вашингтона підтримані ним великі особистості – А. Гамільтон, Т. Джефферсон, брати Адамси, Б. Франклін та інші – витворили те, що Т. Шевченко назвав «новим і праведним законом», побудованим на засадах демократизму, федералізму, принципі свободи людини та рівності[218].

[217] Кузьминець О. В. Історія держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. / Кузьминець О. В., Дурнов Є. С., Сокур Ю. В. – К. : Грамна, 2012. – С. 172–173.
[218] Макаровський І. П. Політичні етюди : монографія / Макаровський І. П. – Івано-Франківськ : Тіповіт, 2003. – С. 31.

Третій президент США – юрист, філософ і дипломат, соратник, а часто і опонент, якого цінував і поважав Д. Вашингтон, ревно відстоював ідеї народного суверенітету, республіканізму, демократії, свободи, рівності й братства. Політичне кредо Т. Джефферсона вибите золотом на його меморіалі у Вашингтоні: «Я дав клятву на Божому вівтарі бути вічним ворогом будь-якої тиранії над розумом людини»[219].

Політичним ідеалом Т. Джефферсона була демократична республіка, заснована на принципах народовладдя, урівноваження і розмежування влади, вільного розвитку дрібновласницького фермерського господарства.

Демократизм суспільства і народовладдя в громадах формувалися у переселенців на континент Північної Америки із самого початку їх перебування. Перші англійські колоністи, що прибули до Америки, застали тут тільки землю та природні ресурси, які необхідно було освоювати й обробляти власною працею, що давало кожному з них рівні стартові можливості і свободу у Новому світі, якої вони шукали за океаном, утікаючи з Європи від економічних злиднів, політичних обмежень та релігійних переслідувань[220].

Така ж суспільно-економічна та політико-правова ситуація виникла у XVI–XVII ст. і в Україні, коли українське селянство, втікаючи від національного, релігійного й економічного визиску та гніву, масово почало переселятися на вільні землі Запоріжжя, формуючи народовладні устої та розвиваючи вільне фермерське господарство з вільною робочою силою.

І американські, й українські переселенці творили новий суспільний лад, що базувався не на станових привілеях, а на гідності, праці та звитязі кожного колоніста чи козака. Принципово подібним до молодої держави американських колоністів є і устрій Запорізької Січі

[219] Юридична енциклопедія : в 6 т. – Т. 2. : Д–Й // ред. кол. Ю. С. Шемшученко та ін. – К. : Українська енциклопедія, 1998. – С. 172.

[220] Історія світової цивілізації: Соціокультурний розвиток людства : навч. посіб. – Вид. 2-ге, стереотип. / Відп. ред. та автор вступ. слова С. Кримський. – К. : Либідь, 1999. – С. 347, 349.

з її демократизмом та вольницею[221]. Козацька революція – національно-визвольна війна під проводом Б. Хмельницького – висунула аналогічні до Американської революції ідеї: народовладдя і незалежності України, свободи й обмеження станових привілеїв. І лише «союз» із Росією різко припинив демократизацію українського суспільства, зруйнувавши формування вільного суспільно-політичного устрою[222].

Демократизм управління сприяв розвитку та збагаченню великих фермерських «козацьких» господарств, подібних до американських, що бентежило і дратувало російських імператорів і феодальну верхівку, яка прагнула до закріпачення українського козацького стану та знищення всіх устоїв народовладдя і демократії, які були у «первопочинах другої української держави війська Запорізького. Колиска її – Січ – це держава-«поліс» українського степового стилю. Вона, на думку М. Шлемкевича, відповідала вимогам Аристотеля: деякої господарської самовистачальности і проглядности справ»[223]. Основним типом землеволодіння був хутір, до якого належали луки, сіножаті, орна земля, ставки, пасіки. Крім землеробства і тваринництва, на хуторах займалися різноманітними промислами. Працювали на хуторах самі власники, члени їхніх сімей, а також наймані робітні люди, переважно селяни.

Приватна власність на засоби виробництва і вільнонаймана робоча сила у фермерських господарствах-хуторах, родючі ґрунти і природні багатства давали значні доходи і збагачували козаків. У петиції до вищого законодавчого органу країни курінний гетьман Станіслав Конецпольський ще на початку 1638 р. заявляв, що козаки володіють «такими багатствами і маєтностями, з яких мали б задарма служити

[221] Засипко М. Державотворчі процеси в Україні в період національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. / Засипко М. // Еврика–Х : збірник студентських наукових праць. – Івано-Франківськ : Вид-во ЦІТ ПНУ ім. В. Стефаника, 2009. – С. 82.

[222] Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть / Грушевський М. С. – К. : Т-во «Знання України», 1991. – С. 67.

[223] Шлемкевич М. Українська синтеза чи українська громадянська війна / Шлемкевич М. – Бломберг-Ліппе, 1949. – С. 20.

королю»[224]. Право на землю у запорізького козацтва ідентичне в американських колоніях і засвідчувалося переважно самим фактом володіння нею впродовж тривалого часу без документального оформлення в державних установах, тому документальних даних збереглося надзвичайно мало. Ґенеза козацького землеволодіння тісно пов'язана з трудовою колонізацією південного прикордоння, а право на володіння землею опиралося на вікові традиції і лише із часом фіксувалася юридичними актами.

Таким чином, водночас із політичною демократією в Україні бурхливо зростала господарська і культурна демократія. Господарський уклад Січової держави нагадував своєрідну кооперативну республіку, а громадські об'єднання стали новим зразком кооперативних підприємств, що у майбутньому стануть праобразом хліборобських артілей і різноманітних кооперативних організацій[225]. Виборність гетьмана, його права і повноваження, демократизм в управлінні державою були подібні до американського зразка, про що М. Шлемкевич чітко зазначає: «В американському президентові бачимо виборного провідника, який зживається в З'єдинених Державах Північної Америки з найщирішою демократією»[226].

З метою регламентувати діяльність гетьманів, які, «наслідуючи деспотичне московське управління, зухвало намагалися привласнити собі необмежену владу, не соромлячись нехтувати давніми законами і вольностями Війська Запорозького», Пилип Орлик у редагованих ним «Пактах і конституціях...» наголошує, що у нашій батьківщині першість повинна належати Генеральній старшині, а знатні представники всіх полків і паланок входять до публічної ради, без спільного рішення яких «нічого не повинно ні починатися, ні вирішуватися, ні здійснюватися»[227].

---

[224] Хрестоматія з історії держави і права України : навч. посіб. для юрид. вищ. навч. закл. і ф-тів : у 2 т. Т. 1. – К. : ІнЮре, 1997. – С. 91.
[225] Шлемкевич М. Українська синтеза чи українська громадянська війна... – С. 20.
[226] Там само. – С. 46.
[227] Історія українського козацтва. Нариси : у 2 т. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – Т. 1. – С. 193.

Таке конституювання державного управління в Україні П. Орликом було відповіддю на заграванння І. Мазепи, а згодом і деяких інших гетьманів із російським царизмом, спрямоване на збереження автономних прав України, що таїло у собі серйозну небезпеку «оксамитової» інтеграції Української держави до складу Російської імперії і перетворення її у перспективі на провінції чи колонію останньої.

Розглядаючи причини ліквідації Запорізької Січі Катериною ІІ, історики часто не називають головну, яка прихована у параграфах і артикулах Маніфесту про ліквідацію Січі, де вона змушена була визнати, що козаки завели у себе «власне хліборобство, в чому й досягли багато успіхів, бо селян, які займаються хліборобством, нараховується тепер на місцях колишнього запорізького володіння до 50.000 душ». Однак це була лише передумова до знищення Січі, а головна причина – політична можливість утворення окремої області, адже вільне землеробство «розривало саму основу залежності від царського престолу і готувало умови для створення області, цілком незалежної із своїм власним несамовитим управлінням»[228]. Так характеризується царицею народовладний устрій і демократизм управління Січі й об'єктивно названий класиком марксизму – християнською демократичною республікою, економічний базис якої ґрунтувався на вільнонайманій, при чому достатньо оплачуваній, праці козаків, що не залежала від результатів збору урожаїв.

Уже з початку XVIII ст. в українсько-російських стосунках чітко окреслилась тенденція уніфікації національних державних норм і порядків з російським зразком і насильницької інтеграції українських земель до складу імперії, що призвело до повного нівелювання української державності. Поряд з цим протиріччя між політичними вимогами старшини і соціальними вимогами народних мас виснажили сили народу і сприяли перемозі наприкінці XVIII ст. охлократичних цінностей, притаманних російському царизму, над традиційним українським демократизмом у політичній сфері, що і призвело у кінцевому підсумку Україну до трагічної розв'язки.

[228] Історія українського козацтва. Нариси : у 2 т. ... – Т. 1. – С. 215.

Сьогодні ми лише навчаємося демократії і тому мусимо увібрати в себе багато чого з духу і порядків попередніх українських держав, з яких ми і постали сьогодні. Порівнюючи нашу державу зі Сполученими Штатами Америки, мусимо визнати, що у нас, як і в них, не було династій, національної шляхти, відсутні традиції старого мілітаристського війська і нема політично визнаної церкви, як її визнавали старі держави (передусім абсолютистські, царські, теократичні), і вже тому наша оновлена Українська держава повинна бути демократичною республікою. Адже «демократія, і свобода, і навіть далеко йдуча участь усього народу у виконанні керівної власті, – наголошував духівник української нації митрополит Андрей Шептицький, – може йому забезпечити мир, добробут і щастя». Однак перебільшення свободи без поваги до основних законів, якими керується суспільство, стверджує А. Шептицький у своїй праці «Як будувати рідну хату», приведе націю до анархії, а слідом за нею прийде «невілля, нужда і руїна»[229]. Цей висновок, зроблений пастирем Української греко-католицької церкви ще у 1941 р., залишається актуальним для України та її провідників і у XXI ст.

Незаперечним фактом сьогодення є антиколоніальна, національно-визвольна війна, яку веде Україна проти Російської імперії у XXI столітті. Україна і сьогодні боронить свою національну свободу і незалежність, а стійкість українського народу в цій боротьбі є запорукою того, що пророцтво Т. Шевченка здійсниться, і Україна таки діждеться свого Вашингтона.

Отже, у другій половині XIX – на початку XX ст. завдяки активній участі української наукової еліти та її активній політичній діяльності в організації українського національно-визвольного руху були сформовані в найзагальнішому вигляді характеристики майбутньої української національної держави з урахуванням специфічних для історії держави і права народовладних тенденцій.

[229] Козовик І. Філософсько-релігійний ідеал Української держави у концепції Андрея Шептицького / Козовик І. // Спадщина митрополита Андрея Шептицького в національному й духовному відродженні України. – Івано-Франківськ : Плай, 2000. – С. 44.

2.3. Народовладдя і державний устрій в ученнях українських західників і слов'янофілів

Першим, хто при вивченні історії держави і права України звернувся до дослідження життя народу та його державних інститутів влади, був М. Костомаров. Він переорієнтовував історичну науку на дослідження народного життя, хоча загалом і не усвідомлював з усією ясністю його державотворчу роль. Науковий погляд М. Костомарова на історію народного життя ширший і глибший, ніж у його попередників. Автор «Закону Божого», розробляючи народовладдя, базує його на концепціях «український дух», «українська раціональна демократія», «братерське співжиття», «руські народності» тощо. Тож бачимо, що вже в середині XIX ст. М. Костомаров, досліджуючи історичне життя українського народу, базував наукові концепції думки на життєвих, реальних, дійсних, а не уявних підвалинах чи ідеях К. Маркса та Ф. Енгельса. Він доводить, що основні віхи історії життя українського і російського народів виокремлюють підвалини, на яких був укладений союз: «Україна пристала до Московщини і поєдналася з нею як єдиний люд слов'янський... Але скоро побачила Україна, що попалася у неволю, бо вона по своїй простоті не пізнала, що там був цар Московський, а цар Московський усе рівно було, що ідол і мучитель»[230].

М. Костомаров довів, що український народ у складі Московії відхилився від свого історично обраного в минулому шляху побудови народоправної держави і зробив висновок, що «голос України не затих. І встане Україна із своєї могили.., і не позостанеться ні царя, ні царевича, ні царівни, ні князя, ні графа, ні боярина, ні кріпака, ні холопа – ні в Московщині, ні в Польщі. Україна буде непідлеглою Річчю Посполитою. Війна за свободу, яка тільки єсть в історії, є найголовніше діло, яке можна знайти в історії»[231]. М. Костомаров не

[230] Основы политологии : курс лекций / под ред. В. П. Пугачева. – М. : Знание, 1992. – С. 26–28.

[231] Радько П. Г. Національні традиції державотворення в українській історіографії та політичній літературі XIX–XX ст.: концепції, ідеї, реалії / П. Г. Радько. – К. : Ін-т укр. археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 1999. – С. 30.

вдовольнився лише одним застереженням правителів Московії і Речі Посполитої, а пішов у своїх роздумах про історичну долю України далі, вказавши, що війна за свободу для українського народу, який був державною нацією з традиційним народовладдям, є справою святою і необхідною, щоб майбутньому піднятися за свободу, увійшовши в природне для нього рівноправне існування в геополітичному просторі Європи.

П. Радько вважає, що серед вітчизняних дослідників українського народного життя М. Костомаров мав той особливий різновид думки, яка глибше й ширше визначає українську політичну й державницьку культуру: «Вчений дуже добре знав і українське, і російське народне життя.., вже в давні часи позначилася велика різниця між обома народами в сфері політичного і громадського життя, релігії, культурного побуту. Уже в перших століттях свого існування плем'я українське мало своєю визначальною прикметою перевагу свободи особистості, а великоруське – перевагу громади»[232]. Усі виявлені М. Костомаровим різновиди народного життя українців і росіян, попри те, що вони слов'янські народності, свідчать про різні вдачі до державного життя: українці – до звеличення свободи й особи, а росіяни – до звеличення держави й общини. Він дотримувався думки, що український народ здібний до праці, прихильний до поезії, не поділяє в політиці і державному житті жорстокості, одноосібної влади.

М. Костомаров чітко й однозначно намагався збагнути державний устрій Галицько-Волинської держави, тісно пов'язаний з тодішньою тенденцією обрання князя вічем стольних міст. Він писав, що, по-перше, «становище Галицької землі відносно політичної самостійності було дуже небезпечне: два сусіди кожночасно готові були накласти руки на Червону Русь, – поляки, і угорці вже давно то володіли нею, то втрачали її. Вочевидь, що для підтримки самобутності Галицька Русь мала своїм обов'язком вступати у тісніші стосунки із

[232] Радько П. Г. Національні традиції державотворення в українській історіографії та політичній літературі XIX–XX ст.: концепції, ідеї, реалії... – С. 226–227.

рештою Південної Русі, щоб взаємними силами зберегти себе»; по-друге, «життя народу піддавалося небезпеці рівнозначно з політичною самобутністю»; по-третє, «єдиновладний принцип був на той час дуже слабким. Князь галицький був цілком і повністю князем згідно старослов'янської ідеї. Князі, які урядували Галичем, були обрані і залежали від віче»[233].

Тут слід відзначити, що поняття традиційної народовладної держави, яке стало основоположним у дослідженні М. Костомарова та є критерієм прогресу української держави, базувалося, в першу чергу, на народній свободі, розвиток якої «мав продукувати підвищення одних над іншими й утворення сильного класу». Таким чином, М. Костомаров логічно доводить, що народовладдя є водночас послідовним розвитком свободи та закріплення волі народу у «Руській Правді». «Право, – стверджує М. Костомаров, – було одне – воля маси, інколи вона співчутливо приймала, що їй давалось, але все ж таки принципу іншого не було, окрім згоди на протидію маси»[234]. Отже, М. Костомаров як один із перших дослідників історії українського народу розвиває думку про народовладдя Галицько-Волинської держави, яке реалізувалося через складний механізм різних проявів свободи мас.

Вивчаючи Галицько-Волинську державу після татаро-монгольського нападу, М. Костомаров зауважив, що «міста не були спалені, і взагалі руйнація, спричинена мешканцям Червоної Русі, охопила меншу масу населення, ніж в інших землях Русі, тому що тисяцький Данила, Дмитро, домовився з татарами в Києві, спонукав їх пришвидшити вихід в Угорщину»[235]. Незадоволена такими діями тисяцького, угорська королівська влада того часу підбурювала галицьких бояр змінити народовладний державний устрій Галицько-Волинського князівства, усунути від влади міщан та обмежити владу князя задля розширення повноважень боярської верстви. Виходячи з геополі-

[233] Костомаров Н. И. Исторические произведения / Н. И. Костомаров. – К. : Изд-во КГУ, 1989. – С. 92–93.
[234] Там само. – С. 95, 102.
[235] Там само. – С. 100–101.

тичного становища Галицько-Волинської держави, М. Костомаров визначав роль Угорської і Польської держав та Католицької церкви як факторів дестабілізації народовладної системи, яку сусіди воліли замінити, опираючись на галицьких бояр.

Характерним для науковців, які досліджували історію української держави і права в XIX ст., було те, що вони на той час дивилися з більшою чи меншою акцентуацією етнографічної складової українського народу. Найбільш плідним періодом був той, у межах якого сформувалася плеяда українських дослідників, а саме: М. Костомаров, М. Максимович, П. Куліш, В. Антонович, М. Драгоманов, М. Багалій та ін. Вони започаткували наукове дослідження української історії й утвердили думку, яка не була для Великоросійської імперії конструктивною тому, що ідейно вона формувала концепт народовладдя в державній і правовій культурі.

Г. Кониський мав намір створити цілковито нове бачення теми народовладдя, тому його праця з історії українського народу за своєю побудовою повністю відрізняється від тих, що були вже відомі широкому загалу й утверджували в суспільній свідомості ідею монархізму у формі самодержавства Московії. Ця концептуальна модель державного устрою Московії розгорнула міркування і суспільне бачення Київської Русі. Монархічна державотворча роль князів Московії протягом багатьох століть панувала і в українському суспільстві. Отже, минуле української народовладної державно-правової системи в московській історіографії було вихолощене, і зразковим концептуальним конструктом став міф про князів-монархів, які завоювали народ Руських земель, творили мілітарну державно-правову систему. Творіння московської історіографії – це не дослідження, а легенди у формі влади монарха, сила якого сперта на військову силу його дружини. Приймалося само собою зрозумілим, що князь-монарх, діючи у власних інтересах із своїми дружинниками, творили державну систему, утверджуючи себе у формі самодержця величезної території.

Головна заслуга Г. Кониського полягала в тому, що він чітко сформулював ідею народовладдя в ґенезі української національної

державності: «…народ руський із своїми козаками був попереду народом самодержавним, себто від самого себе залежним, під правлінням князів своїх або самодержців, злучився потім з Литвою і Польщею, що спротивилися з ним татарам, які їх руйнували… зовсім інший історичний шлях Московщини»[236]. Наукова праця Г. Конись-кого переорієнтовує державно-правову думку українського суспільства на дослідження реальної народовладної традиції в історії держави і права України. Розвиваючи цей напрямок наукової дискусії в середовищі тодішнього великоросійського суспільства, наукова думка виробила розрізнення між державно-правовою культурою української нації та московської деспотичної монархії. О. Оглоблін, інтерпретуючи текст «Історії Русів» Г. Конiського, писав: «“Історія Русів” – як Декларація прав української нації, залишається вічною книгою України»[237]. Г. Конiський зробив істотно важливий крок до нової теоретичної дискусії, доводячи, що концептуальна модель української національно-державницької системи як народовладної, в якій народ сам обирає собі князів і правителів, обмежує їх права і формує їхні обов’язки щодо захисту територіальної цілісності і суверенітету своєї землі, культури, мови, релігії, звичаїв, традицій. Він показав неспроможність московської наукової думки осягнути із своїх монархічно-самодержавницьких традицій та зрозуміти сутність української національної народовладної традиції в ґенезі історії держави і права.

Г. Конiський стверджує, що насправді український і білоруський народи мають спільні народовладні традиції у своїй історії державницького життя. Він зміг чи не вперше диференціювати форму безпосередньої демократії та представницької. «Князі, – писав він, – або найвищі начальники обрані були од народу»[238]. Зауважимо, що московська історіографія висвітлює військово-політичний союз Руських

[236] Исторія Русовъ или Малой Россіи: Сочиненіе Георгія Конискаго, Архіепископа Бѣло-рускаго. – К., 1991. – С. XXIII.
[237] Оглоблін О. Вступна стаття / Оглоблін О. // Історія Русів / пер. В. Давиденка. – Нью-Йорк, 1956. – С. XXV.
[238] Исторія Русовъ или Малой Россіи: Сочиненіе Георгія Конискаго, Архіепископа Бѣло-рускаго. – К., 1991. – С. 9.

земель з Литвою плутано і суперечливо, в суто завойовницькому ракурсі. Г. Кониський показав приклад, що потрібно чітко продумувати тодішню атмосферу на землях русів і литовців. Насправді походження Литовсько-Руської держави було за обопільною згодою князів і народів, і вона мала революційне значення, бо зміцнила обидва народи, які спільно боронили свої землі, а пізніше звільнили їх від татаро-монгол. «Гедимін, – згідно з висновками Г. Кониського, – поновив правління руське під начальство обраних од народу осіб.., запровадив у своїй землі враз із письменами або грамотою руською корінне право руське, він з'єднувався і домовлявся, як вільний і свобідний, а ніяк не завойовник»[239]. Цей союз став історичним вираженням усвідомлення співпраці вільних народів – такої співпраці, яка стала історичною державною одиницею, здатною звільнитися самотужки від татаро-монгольських завойовників. Саме в цій державі народи України і Литви зберегли інститути самоврядування та збільшили спільними силами обшир своєї державницької території, прогнавши окупантів. Історія держави і права України й Литви на той час означала неперервність народовладної традиції. Водночас зросло ціле покоління, яке залишило у своїй історичній пам'яті знання про народовладдя та дбайливо зберегло до наших часів.

Абсолютно справедливо й те, що Г. Кониський зробив з історії формування національно-державницької верстви українського, литовського і польського народів висновок, рівнозначний визнанню нового інституту народовладдя, котрий формувався з національно-політичної верстви – «шляхетство, за прикладом усіх народів та держав, у природний спосіб складалося із заслужених і визначних у землі родів, і воно в Русі іменувалося лицарством, що обіймало собою боярів, що походили з князівських фамілій, урядників по виборах і простих воїнів, званих козаками в народі»[240]. Це досить виразно формує думку, що «лицарський» соціальний фактор визнається за демо-

[239] Історія Русовъ или Малой Россіи: Сочиненіе Георгія Конискаго, Архіепископа Бѣло-рускаго. – К., 1991. – С. 13–14.
[240] Там само. – С. 15.

кратичну інституцію державної влади. На цій стадії формування аристократичні національні інститути державної влади за своїм змістом і функціями державного управління є обраними народом або визнані легально такими. Отож теоретичні висновки Г. Конiського стосовно історії державних інститутів влади України були виразом того світогляду, який сформувався в теорії держави і права Європейського Просвітництва.

Теоретична спадщина Г. Конiського в розумінні феномена народовладдя, на наше переконання, є значним внеском у концептуальне розуміння самої ідеї народовладдя. Глибокі знання державного устрою козацької доби Г. Конiського дають підставу для розуміння реформ, які здійснив Євстахій Ружинський. Відомо, що самодіяльність козацької спільноти характеризувалася творенням самоврядних інститутів державного управління. На початковій стадії формування козаччини «війська тії за стародавнім звичаєм рахувалися в оселях своїх по околицях з одного селища і по куренях з кількох селищ зложених… Курені та околиці управлялися обраних в них отаманами і товаришами»[241]. Оскільки козаки присвячували своє життя боротьбі з ворогами, котрі оточували козацькі землі, то окремі ватажки вважали себе правителями, які на свій розсуд мали право розпочати військові дії з уявними ворогами: «Нападали на Туреччину, Молдовію та Крим, начебто щоб визволити бранців з неволі, а насправді задля здобичі, через що багато з тим народом заводилося сварок і навіть воєн»[242]. Окремі козацькі провідники, зокрема і гетьман Ружинський, усвідомлювали, що свавільні дії окремих козацьких куренів загрожують існуванню держави і воліли вивчити передовий досвід державно-правового управління в Німеччині та Франції. Першим заходом Ружинського, вважав Г. Конiський, «було провести в Малоросії реформу, військом і урядженням їх в інший від колишнього спосіб»[243]. Він був набагато тямущим гетьманом за всіх тих, хто

[241] Исторія Русовъ или Малой Россіи: Сочиненіе Георгія Конискаго, Архіепископа Бѣло-рускаго. – К., 1991. – С. 25.
[242] Там само. – С. 26.
[243] Там само. – С. 25.

дотримувався курінної моделі державного самоврядування козацького суспільства. Вивчаючи досвід Німеччини і Франції, він укріпився в думці, що потрібні реформи в державному управлінні Козаччини. Гетьман Ружинський зрозумів, що у кращу пору свого існування військова старшина козацтва була правлячою верствою і військовим станом. Але на заході із цієї військової служби виросли державні управлінці, що мали свій статус національної державницької еліти, яка за родом своєї суспільної служби може бути безпосереднім провідним політичним класом. У міру того, як розвивалися соціально-економічні відносини у козацькому суспільстві, виникали нові потреби, їх задоволення могло бути на основі нових засад самоврядування та формування нових механізмів організації інститутів державної влади. Тому гетьман Ружинський, «поборюючи свавільство та безладдя, захищав у Малоросії двадцять сталих козацьких полків, на дві тисячі кожний, давши їм назви найзначніших міст: Київський, Чернігівський, Сіверський, Переяславський, Канівський, Черкаський, Чигиринський, Туманевський, Корсунський, Брацлавський, Калнецький, Кропивнянський, Острянський, Миргородський, Полтавський, Гадяцький, Ніжинський, Лубенський, Прилуцький та Вінницький»[244].

Зазначимо, щ, проповідуючи імперську великодержавницьку ідеологію Московії, апологети з наукового середовища різко засуджували історичне прагнення українського народу до незалежності та формування своєї національної народовладної системи державно-правового устрою. У своїй величезній більшості ідеологи великоросійської державності були проти незалежності української нації.

Отже, західники і слов'янофіли, поділяючи в основному ідеї демократії європейського класичного лібералізму та коригуючи свої погляди з реальною дійсністю в Росії, вважали, що основним гальмом розвитку держави і права народів Росії є монархічна влада та відсутність структурованої національної буржуазії, яка могла б очолити боротьбу за національне визволення та революційну перебудову всіх

[244] Исторія Русовъ или Малой Россіи: Сочиненіе Георгія Конискаго, Архіепископа Бѣло-рускаго. – К., 1991. – С. 26.

інститутів державної влади. Водночас слов'янофіли прагнули сконцентрувати свої сили для того, щоб виробити конструктивну модель народної демократії всіх слов'янських народів, які були в складі Росії, в рамках їх етнічного культурного світу, надавши кожному максимальну автономію в межах єдиної федерації слов'янських народів. Поступово слов'янофільський рух розділився на відверто москвофілів і полонофілів та україножилів, які протиставили себе і першим, і другим та інволюційно трансформувалися в національно-демократичну силу. Русофіли покладали особливу місію на російський народ, який став би ядром нової влади з інститутом народоправства. Полонофіли поступово у своїх поглядах дійшли крайнього прояву зневаги до українського народу та стали пропагувати польський державницький месіанізм на західноукраїнські землі. Після такої деформації слов'янофілів усі ці групи розмежувалися і стали нав'язувати суспільству власні вузькополітичні цінності, орієнтири та правила гри у боротьбі за незалежність слов'янських держав. На першому етапі формування цих суспільно-політичних сил з їхніми демократичними орієнтаціями на майбутнє суттєво ускладнювалося виокремленням українських національно-визвольних сил з полону цінніших орієнтацій слов'янофільства. Перед Першою світовою війною русофільство в українському суспільстві обґрунтовувало свою політичну опозиційність до самостійників і тих, хто підтримував автономію у складі Австро-Угорщини (австрофілів).

2.4. Утвердження ідей народовладдя в умовах формування устоїв капіталізму та кризи кріпосного права в Україні

М. Драгоманов у ряді своїх досліджень відзначав вузькість джерельної бази древньої історії, яка майже до XIX ст. обмежувалася винятково даними з творів грецьких, римських і частково європейських істориків. Виступаючи явним прихильником послідовного розвитку історичної науки, він неодноразово наголошував, що її представники у ході накопичення фактичного матеріалу не повинні відкидати чи

ігнорувати попередні наукові досягнення, а органічно вмонтовувати їх у пізнавально-історичний процес, розвиваючи ідею про поступовість і послідовність історичного пізнання, при якому новітні наукові дослідження повинні базуватися на всіх попередніх наукових здобутках.

Значне місце у науковій діяльності М. Драгоманова займала історія держави і права України в її цивілізаційному вимірі, причому значну увагу він приділив безпосереднім зв'язкам України із сусідніми державами. Історичні статті М. Драгоманова відіграли важливу роль у державно-правовій науці в умовах, коли, як зауважував Б. Грінченко, українська історична наука була пригнічена, а замість неї панувала офіційна імперська історіографія, що пропагувала ідеї «єдиної, неділимої Росії» та заперечувала існування українського народу як окремої національної спільноти. Цілком слушно педагог і публіцист наголошував на низькій історичній свідомості українців, які не знали своєї справжньої історії, тому що українські історики не спромоглися її створити, а усні перекази у формі пісень, дум та легенд усе більше зникали і вже були не в змозі відтворити все її багатство та особливості. Дискусія між Б. Грінченком і М. Драгомановим із цього приводу демонструє погляди двох громадсько-політичних діячів на різні аспекти вітчизняної історії, їхню занепокоєність незадовільним станом історичної науки в Україні та недостатню її роль у формуванні національної свідомості українців[245].

М. Драгоманов відстоював власну позицію щодо багатовікової історії українського народу як окремого етносу, який займав важливе місце серед інших народів Європи. Розглядаючи Україну як державу із чітко означеною територією, М. Драгоманов твердив про те, що земля, де тепер живуть люди, «здавна звалась Русь, а потім Україна,

[245] Журба М. Етнополітична концепція М. Драгоманова у контексті українського національного відродження / М. Журба // Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова. Сер. № 6 : Історичні науки. – 2010. – Вип. 6 : Ювілейний випуск до 175-річчя Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова. – С. 10–27.

або Мала Русь, бо Великою Руссю тепер зовуть Московщину»[246]. М. Драгоманов як історик став попередником теорії М. Грушевського про окремішність української історії від російської, а давніх українців він бачив людьми європейського світу, чому сприяло їх геополітичне розташування та легкість морського і річкового сполучення з Європою, що було на той час основним способом пересування. Крім того, на думку вченого, українці запозичували кращі матеріальні та духовні надбання Греції та Риму, чиї колоністи селилися над Чорним морем. Саме у відмінності осілого землеробського способу життя українців і давніх степових племен М. Драгоманов убачає причину нападів останніх на давнє українське населення. Така концепція автора вказує на те, що вчений добре знав «Повість временних літ», де вперше згадується про «Україну» та, напевне, й інші українські літописи, а твердження про те, що тодішні українці жили там, де сучасний «український город», дає змогу вважати М. Драгоманова засновником теорії безперервного етногенезу українців із прадавніх часів.

Новий етап в історії українських земель учений пов'язував – до речі, як і сучасні історики, за невеликим винятком, – з навалою татар. Усупереч політиці російського уряду другої половини XIX ст., спрямованої на невизнання української нації та її історії, М. Драгоманов висловив думку, що «Південна руська земля» – це не що інше, як «Україна». Одночасно теза стала яскравим підтвердженням ідеї безперервності етногенезу українців, яка у своїй основі була пізніше підтверджена прикладом існування української мови та інших головних етнічних ознак народу А. Кримським, М. Грушевським, Ф. Вовком, С. Шелухіним, сучасними вченими Г. Півтораком, Л. Залізняком, В. Балушком та іншими авторами[247]. Ідеї про автономність

[246] Драгоманов М. П. Про українських козаків, татар та турків / М. П. Драгоманов // Вибране. – К. : Либідь, 1991. – С. 175–203.

[247] Півторак Г. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов: міфи та правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски» / Г. Півторак. – 2-ге вид., доп. – К. : Арістей, 2004. – 180 с. ; Залізняк Л. Л. Від склавинів до української нації / Л. Л. Залізняк. – К. : Бібліотека українця, 1997. – 256 с.; Ісаєвич Я. Д. Україна давня і нова: народ, релігія, культура / Я. Д. Ісаєвич. –

українців, розроблені вченими, концентруються і в монографіях, навчальних посібниках для студентів вищих навчальних закладів[248].

Концепція М. Драгоманова про етнічну тяглість українців набагато випередила свій час і стала співзвучною нашій епосі. Відзначаючи закономірність історичної необхідності захисту козаками своєї Вітчизни від ворогів, їх боротьбу за широкі політичні, соціально-економічні та культурні права, М. Драгоманов задається питанням про зміну державно-правового та соціально-політичного устрою в Україні після її об'єднання з Росією, що призвело до занепаду державності та народовладдя України. Вчений, спираючись на досвід західноєвропейських країн з їх передовим на той час суспільним ладом, кардинально відмінним від російського, стверджував: «Не знайдеш тепер такого європейця – котрий би не думав, що без волі народу, а при царській самоволі, не може добре жити ніяка земля, що народ не може правитись самими чиновниками, котрих згори наставляє самовільний цар»[249]. Уже з цих слів ученого видно, що одна з причин занепаду України, на його думку, полягає у відсталості державної системи царської Росії, яка, по суті, зруйнувала ті елементи народовладдя, що існували в Україні за часів Київської Русі та Богдана Хмельницького. М. Драгоманов підкреслював, що прогресивні елементи суспільного устрою України, зафіксовані у Березневих статтях 1654 р., полягали у забороні «стороннім людям» втручатись у внутрішні справи України, виборності органів управління, існуванні власної судової системи тощо. Відзначаючи недосконалість статей,

---

Львів : [Б. в.], 1996. – 335 с.; Балушок В. Г. Українська етнічна спільнота: етногенез, історія, етнонімія / В. Г. Балушок; Ін-т мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України. – Біла Церква : О. В. Пшонківський, 2008. – 304 с.

[248] Борисенко В. Й. Еволюція українсько-російських відносин у другій половині XVII ст. : монографія / В. Й. Борисенко, А. Г. Бульвінський, С. О. Візер. – К. : Старий світ, 2006. – 256 с.; Яковлєва Т. Руїна Гетьманщини від Переяславської ради до Андрусівської угоди (1659–1667 рр.) / Т. Яковлєва ; пер. з рос. Л. Білик. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2003. – 644 с.

[249] Драгоманов М. Пропащий час. Українці під Московським царством (1654–1876) / М. Драгоманов // Вибране. – К. : Либідь, 1991. – С. 48.

учений разом з тим наголошував на їх близькості до англійської Хартії про Вольності 1215 р., з якої і почалось удосконалення державної системи Англії, що вивела її до найпередовіших держав Європи. Березневі статті одночасно передбачали той шлях розвитку України, яким пішли вже новітні європейські держави, устрій у яких кардинально відрізнявся від московських порядків. М. Драгоманов наголошував, що ліквідація тих демократичних порядків, які існували в Україні перед її приєднанням до Росії, стала можливим тільки завдяки впливовості застарілих «порядків Московського царства»[250].

Підводячи підсумок свого аналізу проблеми, М. Драгоманов відзначав, що «за ті часи, як Україна пристала до Московського царства, з його самовільним царем, з кріпацтвом, жившого без науки, – то царська самоволя заїла вольності українські»[251]. Тільки застосовуючи порівняльний метод дослідження, апробований ним ще у статті «Положение и задачи науки древней истории…», М. Драгоманов зміг пояснити, «наскільки натуральним було те, що Польща взяла гору над Литвою й Руссю»[252]. Піддавши критиці погляди П. Куліша на історію українського козацтва, М. Драгоманов прийшов до загального висновку про те, що не можна оцінювати історію «нашої України» з погляду становища одного стану та ще й окремого його періоду. Учений пропонував дослідити історію державності України протягом усього її існування: «княжо-городську, феодально-литовську, пансько-польску, козацьку, царсько-російську (з виділом цісарського й конституційно-австрійського) – і в усяку з цих діб звернути увагу на зріст чи упадок людності, господарства, порядку і думок громадських і державних, освіту, пряму чи косу участь українців усяких класів чи культур в історії й культурі європейській»[253].

Фактично вчений накреслив програму висвітлення історії нашої держави в усій її внутрішній повноті та безпосередньому зв'язку з

[250] Драгоманов М. Пропащий час. Українці під Московським царством (1654–1876)... – С. 49.
[251] Там само.
[252] Там само. – С. 58.
[253] Там само. – С. 93.

історією сусідніх країн. Тільки при порівнянні внутрішніх процесів в Україні з відповідними процесами в інших країнах і можливо, наголошував М. Драгоманов, дати їм справжню оцінку. Він закликав сучасних йому істориків не замикатися у своїх дослідженнях вузькими національними рамками, дивитися й оцінювати історію України з позиції загальноєвропейського поступу. Ідеї М. Драгоманова про європейськість історії України, методи її наукового дослідження не втратили актуальності й у сучасних умовах, коли відбувається нове історіософське осмислення вітчизняної минувшини на багатющій спадщині одного з найвизначніших мислителів світового рівня другої половини XIX ст.

На думку багатьох сучасних дослідників, ученого важко віднести до однієї визначеної ідейно-політичної течії. Так, М. Михальченко зазначає, що М. Драгоманов розробляв синтетичну політичну доктрину, намагаючись узяти краще і від народництва, і від соціалізму, і від анархізму, і від українського націоналізму. Окремі частини такої доктрини були досить послідовними й аргументованими, у зв'язку з чим драгоманівський ідеал української самостійності є одним із найрозробленіших[254]. В. Потульницький пише, що на ранньому етапі М. Драгоманов як мислитель являє собою синтез консервативно-гетьманських, ліберально-демократичних і навіть ряду соціалістичних ідей, що базувались на спільній філософській основі позитивізму[255]. А. Круглашов стверджує, що через широкий спектр політичних акцій та різнопланових ідей неможливо ідентифікувати погляди М. Драгоманова з одним ідеологічним чи партійно-політичним напрямом[256].

[254] Матеріали перших Міжнародних драгоманівських читань: 30 вересня – 2 жовтня 2003 р. / М-во освіти і науки України ; АПН України ; НПУ ім. М. П. Драгоманова ; відп. ред. В. П. Андрущенко ; уклад. Г. Волинка, В. Сергієнко, Л. Макаренко. – К. : [б. в.], 2003. – Вип. 1. – С. 59.

[255] Потульницький В. І. Проблема регіоналізму в українській політичній та історичній думці другої половини XIX – першої половини XX ст. (на прикладі образу Галичини) / В. І. Потульницький // Вісник Львівського університету. Сер. історична. – 2000. – Вип. 35–36. – С. 154.

[256] Круглашов А. М. Політичні ідеї Михайла Драгоманова : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра політ. наук : 23.00.01 / А. М. Круглашов ; Ін-т політ. і етнонац. дослідж. НАН України. – К., 2002. – 39 с.

Разом з іншими відомими діячами XIX ст. М. Драгоманову належить особлива заслуга вивчення та перенесення європейських ідеалів демократії у вітчизняне творче й інтелектуальне середовище. Учений послідовно відстоював євроцентричне бачення цивілізаційної еволюції політичної системи як засобу проведення широких політичних реформ. Знаковою в цьому відношенні є заборонена царським режимом стаття М. Драгоманова «Лібералізм і земство в Росії»[257]. Характеризуючи форму правління в державі, науковець визначав її відповідно до того, кому належала влада – окремим особам чи групам осіб. Працюючи разом з відомим українським мислителем М. Костомаровим на Археологічному з'їзді в Києві (серпень 1874 р.), М. Драгоманов виступив з ідеями народоправства федерації і, на відміну від інших українських учених, які «тільки збирають матеріали, а не творять системи», він першим в історії політичної думки Росії та України підійшов до федералізму з практично-політичних позицій, із чіткістю і категоричністю поставивши питання про створення розгалуженої системи місцевого самоврядування за принципом «самостійність місць» стосовно центру. На відміну від класичних західноєвропейських концепцій народного суверенітету Ж.-Ж. Руссо, М. Драгоманов наголошував на диференційованості складових елементів суверенітету, намагався дати його визначення через ступінь забезпеченості демократичного процесу в державі, доповнивши ці концепції уявленнями про ефективну систему управління державою.

На думку вченого, створені на землях Російської імперії земства репрезентували традицію козацького самоврядування. Чимало членів нелегального «Земського союзу» належали до чернігівського, полтавського, харківського земств, що й сприяло зближенню вченого із цією організацією, в якій він прагнув створити масову опозицію, яка б боролася за утворення демократичної держави із широким забезпеченням національних свобод, особистих і громадянських прав.

[257] Драгоманов М. Либерализм и земство в России / М. Драгоманов // Собрание политических сочинений : в 2 т. – Париж, 1906. – Т. 2. – С. 720–873.

Запропонована М. Драгомановим система політичного реформування суспільства найповніше викладена й обґрунтована у творах «Историческая Польша и великорусская демократия» і конституційному проекті «Вольный Союз – Вільна Спілка». У цих працях він спирається на позитивний досвід людської історії і демократичні досягнення тогочасних народів, які, по суті, сформували першу в Російській імперії послідовну народовладну систему, засновану на принципах широкого демократизму й народного самоврядування. І хоч систему суспільно-політичного реформування М. Драгоманов пропагував, опираючись на практично-політичні міркування, для всієї Російської імперії, він чітко окреслив коло проблем і основних принципів створення майбутньої моделі суспільно-політичного впорядкування України. Дослідник українського народовладдя, за словами Богдана Кістяківського, став першим «послідовником-конституціоналістом» у межах Російської імперії. Оригінальність драгоманівського тлумачення конституціоналізму полягає, по-перше, в доповненні його поняттям «політична свобода», яку він розумів широко і всебічно, включаючи завдання держави слугувати засобом оборони великої колективної спільноти[258]. Політичну свободу він сприймав як загальнодемократичні свободи для особистості, так і свободу слова, совісті, національності, як сукупність особистих прав, не відчужуваних ніким при волевиявленні народу, як істинне народовладдя, що розвивається у середовищі самого народу.

Друга важлива особливість конституціоналізму М. Драгоманова полягає в тому, що політична свобода в його розумінні має значення лише тоді, коли передбачає свободу особистості як необхідну умову поваги до гідності людини, можливу лише у конституційно-правових державах.

Політична децентралізація й широке місцеве самоврядування як засіб подолання конфлікту між державою і суспільством розглядалася

[258] Тимошенко В. І. Розвиток теорії держави в політико-правовій думці України і Росії (кінець XIX – початок XX ст.) : монографія / В. І. Тимошенко. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2004. – С. 60.

вченим на противагу централізації, за якої державне управління здійснюється лише зверху по вертикалі. М. Драгоманов запропонував децентралізовану модель, у якій місцеве самоврядування є найкращим засобом подолання «динамітно-анархічної епідемії», невід'ємними ознаками якої були тероризм, якобінство і революціонаризм. На прикладах із політичного життя європейських держав він доводив, що «динамітно-анархічна епідемія» поширюється, найперше, у країнах, де відсутні правовий порядок і самоврядування, що є приводом до різних безладів і заворушень. Так, осередками «динамітної зарази» він вважав Ірландію і Росію, а рецептами проти неї мали бути, на його думку, не поліцейські репресії, які лиш посилювали її, а виважені реформи.

У праці «Историческая Польша и великорусская демократия» М. Драгоманов висловлює найважливіші, з його погляду, принципи побудови системи місцевого самоврядування: врахування національних особливостей кожної країни; самоуправління громад і областей у побудованій «знизу вгору» політично вільній державі; свобода всіх «живих складових частин народу», взаємозалежність політичної свободи і місцевого самоврядування. Якщо у вказаній праці він підійшов до проблеми створення системи місцевого самоврядування в загальнодемократичному плані, то в проекті «Вільної Спілки» він детально обґрунтовує ідею політичної децентралізації, основою якої мало стати запровадження «самоуправи» громад, волостей, повітів, земель, кожна з яких «має свою внутрішню самостійність і незалежність стосовно інших самоуправ незалежно вищого чи нижчого типу». Характерно, що в обох працях М. Драгоманов майже не приділяє уваги організації центральної влади, вважаючи цю справу другорядною організації самоврядування та надання народу можливості безпосереднього впливу на державно-владні структури. Держава в його концепції «виступає як «вільна спілка» локальних самоуправ, кожна з яких зокрема і всі разом становлять основу державного життя, а центральна влада – це тільки доповнення до самоуправної влади»[259].

[259] Відомий-невідомий Михайло Драгоманов : наук. зб. до 170-річчя від дня народження М. П. Драгоманова / упоряд.: В. Погребенник, С. Шевчук, Н. Осьмак ;

У політичній програмі М. Драгоманова, надрукованій в №1 женевської газети «Вільне слово» (1881 р.), значна увага звертається на місцеве самоврядування, підкреслюється його значення як «природного розсадника політичної свободи» для звільнення особистості і розвитку суспільних сил, скутих самодержавством. У праці «Великорусский интернационал и польсько-украинский вопрос» М. Драгоманов доводив, що політична свобода – це феномен, який розвивається в народі «знизу» і розповсюджується «знизу вгору», від народу до його організації і далі – до держави. У разі ж, коли держава буде розбудовуватися «згори вниз», від представників «волі народу» – до народу, тоді у великих державах подібне волевиявлення «більшості представників від більшості народу» йтиме врозріз з інтересами значної частини населення, з найбільш суттєвими правами осіб, груп, областей і навіть націй. М. Драгоманов однозначно стояв на позиціях народовладдя української держави, стверджуючи, що побудова держави «знизу вгору» – «єдино правильний шлях зведення вільної, демократичної держави, де основою державного управління буде політична свобода»[260].

Основоположним у розмежуванні і збалансуванні органів місцевого самоврядування, на думку М. Драгоманова, має стати принцип, згідно з яким вирішення усіх справ на підлеглій місцевому органу території належить виключно його установам. І якщо на рівні центральних органів влади М. Драгоманов передбачав розподіл законодавчих і виконавчих органів, то місцеві виборні органи бачились йому не тільки органами місцевого самоуправління, а й органами здійснення влади. Розподіл влади за зразком центральної, на його думку, має бути лише на обласному рівні, а вирішення спірних питань між органами центрального уряду і місцевого самоврядування, у разі їхнього виникнення, повинно бути виключною прерогативою судових органів.

Мін-во освіти, науки, молоді та спорту України ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. – С. 195.

[260] Там само.

Отже, на початку XIX ст. в українській державознавчій думці розпочався широкомасштабний процес вивчення минулого державно-правового устрою та ідей Європейського Просвітництва, які охоплювалися поняттями «демократія», «народ», «нація», «республіка», «освічена монархія», «самодержавна монархія» тощо. На початковій стадії формування Європейського Просвітництва його філософсько-правову думку розуміють як «ту рішучу спробу, таку характерну для XVIII ст., секуляризувати всяку галузь людського життя й думки. Це був бунт не стільки проти влади інституційної релігії, але й проти релігії як такої»[261]. Для тодішнього юридичного статусу українського народу в складі імперської Росії, визначеного поняттям Малоросія, та статусу громадян «підданими самодержця» важко було писати про вільну в минулому Україну. Імперська Москва вперто відстоювала свою міфологему про те, що вона є нащадком Київської Русі, що український народ є молодшим братом російського, що єдиним світоглядом цих народів, як і білоруського, є православно-християнські вірування. Самодержавність Московії ґрунтується на ідеологемі народності, православ'ї і самодержавстві. Сучасні історики російської державності вважають, що «коріння того, що відбувалося, слід шукати в особливостях російської релігійності, у тому духовно-релігійному напруженні, яке виникло після Смути. Саме це напруження – прямий наслідок тих месіанських ідей, які потрапили до російського суспільства наприкінці XV ст. Московське царство як останнє православне царство, законний спадкоємець Першого і Другого Риму і московський государ як єдиний охоронець «великого православ'я» – усі ці ідеї важким тягарем лягли на плечі правителів»[262]. Цей концепт бачення сучасної Росії значною мірою формує світогляд тих найманців та генералів ГРУ російських збройних сил, які захопили Крим та воюють у Донбасі під прапором не лише «руського міра», але й православної віри.

Тож повертаючись у сферу правничої думки початку XIX ст., зазначимо, що філософською теорією держави і права, на якій значною

[261] Колінгвуд Р. Дж. Ідея історії... – С. 134.
[262] Нариси історії Росії... – С. 359.

мірою засновувався український національно-визвольний рух, були ідеї демократії, реалізовані в національній державі у формі республіки. Водночас в Європейському Просвітництві домінувала правознавча думка про відмирання інституту релігії в будь-якій формі державного устрою та про історичну приреченість імперій. У тому загальному просвітницькому русі представники української патріотичної інтелігенції знаходили ідеї, які спонукали їх по-новому побачити історію держави і права України та її майбутнє. Д. Дорошенко досить чітко означив обрії розвитку української національної державознавчої і гуманітарної в цілому науки. Він писав: «Саме тоді, коли руки російського уряду доруйнували останню української державності на Лівобережній, козацькій Україні, на Слобожанщині, Запоріжжі й на Гетьманщині; саме тоді, коли завмирало українське культурне життя в широких своїх формах, якраз тоді серед освічених представників українського громадянства, як антитеза до упадку старого життя, зароджується новий духовний процес: пробудження інтересу до свого власного минулого, змагання зберегти національно-історичну традицію, разом з впливом нових ідей, що приходили до нас із Заходу, ідей народності й демократизму – все це утворює інтелектуально-розумовий рух, який має в історії назву українського національного відродження»[263]. Тож Д. Дорошенко осмислює означений рух та його філософію в трьох площинах: 1) освоїти ідеї демократичної держави, що вже викристалізувалися в ідеології лібералізму; 2) усвідомити для самих себе свою національно-культурну ідентичність та історію держави і права; 3) виробити стратегію і тактику боротьби проти російського імперського самодержавства. На початку українські дослідники сфокусувалися на проблемі української духовної культури й поступово перейшли до вивчення історії української держави і права, добачали в її глибинах федеративно-вічевий та демократичний принципи державотворення. Зазначимо в цьому контексті, що великоімперська офіційна ідеологія сформувала світоглядний

[263] Дорошенко Д. Розвиток науки українства в 19 і на початку 20 ст. / Дорошенко Д. // Українська культура / Д. Антонович. – Мюнхен, 1988. – С. 23.

образ українського простору як Малоросії, як не значимої для цивілізації периферії. Додамо, що в середині XIX ст., згідно з висновками М. Драгоманова, «значення Малоросії в російській історії і житті ще не було чітко виявлене в загальній свідомості»[264].

М. Драгоманов був одним із перших мислителів другої половини XIX ст., який зумів добачити проблему національно-державницького пробудження не лише українського, але й білоруського народу. Вивчаючи існуючі на той час у Росії статті з історії етнографії українського і російського народів, він дійшов висновку, що етнокультурні національні риси білоруського народу в Росії не досліджуються, лише польська наукова думка виокремила білоруський народ як частину слов'янського світу і дала характеристику його відмінних від великоруського народу рис. Він писав: «Ми бачимо, що до 1863 р. етнографічні праці про Білорусію належать майже всі полякам, за виключенням однієї статті опису Гроднецької губернії паном Бобровським»[265]. Це засвідчує про те, що в російській суспільно-політичній думці другої половини XIX ст. проблема білоруського народу була в світоглядному тумані. При цьому переважна більшість науковців Великоросії дотримувалася концептуальної схеми, що й українці, і білоруси – це слов'янський світ, котрий має спорідненість із Великоросією і водночас із західним слов'янством[266].

Отже, в середовищі українського народу, досить сильно інтегрованого в імперсько-деспотичний простір Росії в основному за рахунок спільної релігійної віри, були окремі соціальні верстви, які не відвернулися від козацької минувшини, бо вона для них була незрівнянно краща за російський монархізм і викликала національну гордість і гідність. У суспільно-політичній кризовій ситуації Росії спогади про козаччину нагадували вольності, народовладдя і ледь усвідомлене прагнення повернути, оживити ці інституції – у сучасному для них житті. Неприйняття монархічно-деспотичних форм

[264] Драгоманов М. П. Вибране... – С. 5.
[265] Там само. – С. 257.
[266] Там само. – С. 255.

державного устрою Росії у частини української освіченої верстви, провідним ідеологом якої став Т. Шевченко, породжує у відповідь пошуки в минулій історії свого народу «золотого віку». Національне самопізнання українського народу на початку XIX ст. стає передумовою критичної переоцінки ролі українсько-російської угоди 1654 р. Українські дослідники М. Костомаров, М. Максимович, П. Куліш, В. Антонович, М. Драгоманов, М. Багалій та ін. започаткували наукове дослідження української історії й утвердили думку, яка не була для Великоросійської імперії конструктивною, оскільки ідейно формувала концепт народовладдя в державній і правовій культурі.

Значна частина дослідників народовладдя була знайома з наслідками Французької революції та негативними тенденціями тогочасного капіталізму, відтак вважала за потрібне оминути капіталістичний шлях розвитку до демократії на основі відродження козацьких вольностей і рівних прав громадян у господарському, соціальному, політичному, культурному житті та побудувати нову Україну, модернізувавши козацькі принципи самоврядування.

Таким чином, перед нами постав концепт народовладдя в історії держави і права України на основі методологічної реконструкції поглядів вітчизняних дослідників XIX–XX ст. Важливим виявився той факт, що за допомогою контекстуалізації проблемного поля дослідження народовладдя здійснено, по-перше, рефлексивно-критичний аналіз існуючої в XIX–XX ст. марксистсько-ленінської методології; по-друге, виявлено, що в історіографії розгортання ґенези української держави і права здійснювалося поглибленим тяжінням поглядів до російської великодержавницької ідеології, що й призвело до поглинання та переформатування народовладних традицій українського народу на догоду російському монархізму; по-третє, здійснена реконструкція поглядів на сутність української державно-правової культури, яка переконливо засвідчує, що народовладдя впродовж усієї не залежної від Росії історії України існувало неперервно, включало в організаційні структури кращі здобутки романо-германських правових норм.

.

Розділ ІІІ
НАРОДОВЛАДДЯ У ПРОЕКТАХ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ ІІ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

3.1. Трансформація ідей народовладдя в епоху «Великих реформ» та модернізації імператорської влади в Росії

У своїх працях дослідники народовладдя виходили з того реального державно-правового статусу Росії, який вже свідомо піддався критичному розгляду. Більше того, окремі мислителі, зокрема Радищев, вважали, що існування в Росії абсолютного монархізму становить загрозу для майбутнього російського народу, для його цивілізаційного поступу. Ці докори були дуже важливим елементом, що пришвидшив проникнення в суспільну свідомість ідей демократії та конституціоналізму, збільшив у середовищі дворянської інтелігенції прихильників європейської просвітницької ідеології та її світоглядної серцевини – майбутніх народоправних держав у національних кордонах. Проте російське дворянство поділилося у своїх поглядах на сутність народовладдя. Найбільш радикальними були революційні демократи, які висловлювали думку про скасування інституту монархії в Росії. Зауважимо, що «російське просвітництво» – поняття дуже широке. Просвітницька думка в Росії пройшла тривалий шлях розвитку і в 60-ті роки XIX ст., у добу революційної ситуації, у діяльності М. Добролюбова і М. Чернишевського досягла вершин революційно-демократичної теорії[267]. Зрозуміло, що ідею народовладдя російські революційні демократи, особливо Чернишевський, вважали природженою російському общинному укладу. У тодішній російській теоретико-правовій думці, що далеко відставала від Європейського Просвітництва на шляху розуміння сутності демократії, парадигма «общинного» укладу зустрічала найбільшу прихильність у проекції

[267] Орлов В. Русские просветители 1790–1800 годов / В. Орлов. – М. : Политиздат, 1959. – С. 5.

російського народоправного державотворення. Як висловлювався свого часу В. Ленін стосовно суспільно-політичної ситуації в Росії, коли Радищев, будучи палким ненависником російського монархічного деспотизму, висунув ідею насильного його повалення, вона характеризувалася тим, що монархи то загравали з лібералізмом, то були катами Радищева.[268] Отже, осмисливши основні праці російських дослідників народовладдя, які були оприлюднені у першій половині XIX ст., доходимо висновку, що, по-перше, ідеологеми світоглядного змісту розуміння смислу демократії в російському суспільстві правильніше було б називати психологічним містицизмом на ґрунті загостреного незадоволення кріпацьким статусом селян та відсутністю правових норм для розвитку промислового капіталізму; по-друге, ідея народовладдя розумілася у російському суспільстві крізь призму їх традиційного сімейно-общинного життя. Провідні теоретики народовладдя до початку революційних подій у Росії не усвідомлювали наявних у російської соціал-демократії і більшовиків мотивацій і спокус залишити Україну в межах нової Російської державності. У ментальності російської політичної верстви, яка розробляла плани революційної зміни державного устрою, глибоко на рівні підсвідомості були імперські настрої і амбіції. Вони здебільшого не мислили Російської держави без українських земель. Тож було безглуздим наполягати на тому, що російський пролетаріат та його вожді у момент революційних змін відмовляться від посягань на території України. Довіра з боку української провідної верстви до російської революційної демократії – це хиба, бо у свідомості і ментальності російської повідної верстви ідея єдності Росії та України коріниться упродовж усієї трьохсотрічної історії.

Основне завдання теоретико-правової думки другої половини XIX ст. – на початку XX ст. полягало в тому, щоб на ідейно-світоглядному рівні відвоювати українство від Московії та утвердити глибоке переконання, що лише політична й ідеологічна ізольованість від Росії дасть можливість українському народові повернути собі де-

[268] Ленин В. И. Сочинения... – Т. 5. – С. 28.

мократію через тісний союз із демократичними партіями Західної Європи. Цю думку висловив відомий громадсько-політичний діяч, учений-юрист, наймолодший член Кирило-Мефодіївського братства Г. Андрузький: «Щоб створити Україну, необхідно зруйнувати Росію»[269].

Новий погляд на долю Росії та України, Білорусі, інших слов'янських народів був вироблений за допомогою тих самих прийомів мислення, які були властиві й українським демократам. Російський панславізм, як і інші націоналістичні рухи, слов'янофіли шукали широкої бази для своєї ідеології. Слов'янофіли вірили, що порятунок світу – це призначення Росії[270]. Після всього викладеного немає потреби доводити, що ідеологічно-світоглядне розірвання між російським та українським менталітетом є необхідною передумовою розбудови української національної демократичної держави. У ментальності переважної більшості російського суспільства існує живе дихання імперської волі стосовно України. Це означає, що не може бути ніякої вільної демократичної України.

Ще одне зауваження: вітчизняні дослідники народовладдя в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. дуже поверхово знали сутність російського імперіалізму з урахуванням соціально-психологічного і ментального стану його населення, яке у своїх прагненнях до демократії не втратило одну з найважливіших для їх мислення ідею – бути якщо не дуже, то все одно великою державою, якої без України не буде. Отже, українські провідники на початку ХХ ст. припустилися великої помилки, недооцінюючи імперську складову російської соціал-демократії і більшовизму. Трагедія росіян у тому, що ними заволоділо, знайшло вираження у свідомості і політичних почуттях новоявлене бажання своєї державної величі тільки разом з Україною. Вони зробилися своєрідними імперсько звеличуваними свою державу містиками, скоряючись брехливій ідеї про спорідненість Москви і Київської Русі. Тому будь-яка спроба українського народу розбудувати свою

[269] Білецька О. А., Мирошніченко В. І. Нова історія Полтавщини... – С. 94.
[270] Гунчак Т. Російський імперіалізм... – С. 85–86.

національну, суверенну, не залежну від Росії державу викликає у росіян одну із ціннісно-світоглядних реакцій у будь-який спосіб покінчити з українофільством. Реакція нинішнього політичного керівництва Росії проти прагнень України повернутися в лоно європейської цивілізації, звідки нас Росія насильно вилучила, є фактом, що підтверджує сказане вище. Отже, в числі основних питань, що висувалися в середині XIX – на початку XX ст. на порядок денний для дослідників народовладдя найгострішим було – послідовне, науково обґрунтоване критичне спростування міфу про спорідненість Київської Русі і Московії, про братність народів та про ідентичність державно-правових устроїв Руських земель і Московії. Не вдаючись у багатослівні розмірковування із цього приводу, зауважимо, що, на відміну від Московії, в Київській Русі був народовладний тип державно-правового устрою, що Руські землі сформувалися на основі однотипного слов'янського землеробського етносу, а Московія – на основі різноманітних груп частково угро-фінського типу, а більшою мірою інших, відмінних від слов'янського типу етнічних груп, які належать до ісламу, буддизму тощо.

Вся суспільно-політична свідомість і соціальна психологія росіян укорінила в собі ідеологеми на ґрунті привласнення московськими царями чужого імені, запозиченого з Русі-України. З цього боку привласнення чужого політичного імені Московською державою показує небезпеку. Особливо повчальним є приклад заздалегідь іменувати східні і південні області України Малоросією, як це зробив В. Путін. Така уподібненість привласнювати імена або накидати їх на чужі території сприяє реалізації імперської політики Москви. Імперсько-величний погляд геополітичного статусу Московії та її майбутнього був вироблений за допомогою тих політичних форм мислення, які ідентифікуються історичним минулим. Так, приміром, проголосивши Москву «третім Римом», її правителі почали здійснювати завоювання чужих територій. Один із відомих істориків В. Ключевський писав, що в 1462 р. Московська держава контролювала лише 39 тисяч км^2, а після почала розширювати свою територію, що є свідченням військової

імперської експансії. Вона збільшувала в середньому на 130 км^2 щодня протягом чотирьохсот років, створивши найбільшу територіальну одиницю[271]. В 1914 р. вона займала 22429000 км^2. Ми тільки тоді зрозуміємо сутність Російської імперії, коли станемо розглядати її як створення військового табору та адекватного йому побуту. Г. Вернадський писав, що Московія в XIV ст. стала військовим табором. Справа не лише в тому, що Московія як держава створилася у формі самодержавного абсолютизму, а ще й у тому, що завойовані нею народи та правляча верства не знали інших правових норм.

Після руйнування татаро-монголами Київоруської держави традиції народовладдя генетично успадкували два державні центри – Галицько-Волинська держава і Новгородська республіка. При цьому в Галицько-Волинському князівстві боярська верства під впливом угорської і польської аристократії прагнула усунути інститути народовладдя – міське віче й інститут князя і стати єдиною владною державною силою. Ця спроба узурпувати владу боярством закінчилася поразкою. Міські громади стали активніше підтримувати владу князя та спільно творити економічний і соціально-політичний потенціал для зміцнення держави й народовладних інститутів. У Новгороді ж боярська верства в силу обмежень її прав на користування у приватній власності земельними ділянками не мала вагомих підстав для усунення від влади князя і міського віча, тому саме Новгород найбільш послідовно репрезентував тенденцію розвитку інститутів народовладдя до їх юридично-правового статусу. Так, приміром, у Новгороді віче стало юридично оформленим інститутом влади, мало свої державні символи (печатку, герб). Віче утвердило інститут найвищої виконавчої влади – «посадник». Останнім державним діячем виконавчої влади Новгородської республіки була Марфа Борецька, або «Марфа-посадниця». Саме вона категорично відмовила московському царю добровільно приєднатися до Московії, заявляючи, що «ми вільні люди і завдяки цьому благоденствуем». З огляду на небезпеку від Московської держави віче й Марфа-посадниця започаткували

[271] Субтельний О. Україна : історія / О. Субтельний. – К., 1992. – С. 159.

процедуру входження до тодішньої Литовсько-Польської держави, щоб зберегти свої автономні народовладні інститути, права і свободи. Московська держава не воліла бачити своїм сусідом демократичні республіки Новгорода і Пскова, а тому військовою силою зруйнувала їх і саме цим покінчила з народовладдям колишніх руських північно-східних земель.

Дуже важливо, з нашого погляду, визнати, врешті-решт, що Московія, захопивши території колишніх Руських земель, стала державою в історії і виокремилася в геополітичному просторі не лише своєю мілітарною силою, але величезним територіальним ресурсом. Здається дуже природно припускати, що українські землі та їх народ у своєму історичному державно-правовому просторі перебували більшою частиною у складі Російської імперії. Це означає, що українська національна ментальність, самосвідомість, соціальна психологія, значною мірою духовна культура, мова, побутові традиції, правова культура перебували в найтіснішому зв'язку з великоросійським інституційно-державним і суспільно-політичним середовищем. Цей фактор істотно вплинув на те, що національно-визвольний рух європейських народів середини XIX ст., в якому український народ у своїй політичній боротьбі за незалежність був досить сильним і помітним, зазнав поразки. Суть впливу російського імперського фактору, на жаль, не був усвідомлений ні науковцями, які розробляли ідейно-світоглядні засади національно-визвольної боротьби, ні політичними діячами. Вже на початку формування Московії Іван III поставив перед своїми освіченими прихильниками завдання написати історію Московської держави, в якій були численні засади для розбудови імперії. Захоплення ідеєю розбудови Москви – «третього Риму» відноситься до тих часів, коли намітилися істотні розбіжності в державно-правовому устрої Київської Русі та Суздальському князівстві.

Відомий російський історик М. Карамзін був досить глибоко освіченою людиною і вже на той час усвідомив, що в північних землях не було слов'ян, територію населяли перм'яки, чудь, єрзя, меря та ін.., які ще не вийшли з племінної общинної форми життя. Тому він у

своїй «Історії держави російської» писав, що, «на жаль, літописці не згадують про дуже цікаві для нас нині ті засади, які вони або ж не змогли передбачити, що містечко, ледь помітне у віддаленій землі Суздальській, буде з часом главою найбільшої монархії у світі. Москва появилася в літописах в 1147 р. Князь Георгій був її будівничий… Він приїхав на берег Москви-ріки в село знатного боярина Кучки Степана Івановича. Князь велів умертвити його і, зачарований красою місця, започаткував там град, а сина свого Андрія, князя в Суздальському Володимирі, примусив одружитися на дочці страченого боярина»[272].

Доречно зауважити, що сам термін Москва означає фінською мовою річку під цим іменем, що в перекладі означає каламутна вода. Тут, на наш погляд, потрібно детальніше ознайомити читача, як Москва стала тим, чим вона є нині, та висвітлити історію її державотворення, що дав життя одній із найжорстокіших монархій світу, яка вибудувала свою державність мілітарною силою, захоплюючи чужі народи з їх територіями, формуючи водночас імперську духовну культуру, що й нині живить імперський дух росіян. Українським дослідникам народовладдя XIX–XX ст. не спало на думку розкрити утаємничену російською історіографією історію стольного міста Москва.

М. Карамзін зробив дуже важливий висновок стосовно історії Руських земель та їх державного устрою за часів князювання Андрія Боголюбського у Володимирі і Суздалі. «Внутрішній державний порядок змінився: все, що мало вид свободи і давніх громадянських прав, звузилося та зникло»[273]. «Місто втратило право обирати тисяцьких, які вважалися світлом свого народного сану, збуджували заздрість не лише у княжих чиновників, але і в князів»[274]. «Коли Москва почала посилюватися, приєднуючи до себе міста і землі, коли число володарів-князів зменшилося, а влада самодержця зробилася

[272] Карамзин Н. М. И что была тогда Россия? / Карамзин Н. М. – Х. : Прапор, 1990. – С. 122–123.
[273] Там само. – С. 255.
[274] Там само.

необмеженою стосовно народу, тоді і гідність бояр втратила свою давню значимість»[275]. Після цього, пише Карамзін, «потрібно було або служити самодержцю, або бути зрадником, бунтівником; не було середини і ніякого законного способу протистояти князю, – одним словом, народжувалося самодержавство»[276]. «Москва, будучи одним із найбідніших уділів Володимирська, зробила перші кроки до знаменитості. Москва зобов'язана своєю величчю ханам»[277].

«История государства Российского» М. Карамзіна містила окремі свідчення про народоправний характер Руських земель. Приміром, Карамзін писав: «Громадяни стольного міста користувалися вічем, нерідко зупиняючи князя в справах важливих, даючи йому поради, вимоги, інколи вирішували власну долю його, як вищий законодавець»[278]. Ця цитата чітко і недвозначно стверджує думку, що Віче було в Київській Русі інститутом народовладдя, який контролював і князя. В іншому місці Карамзін розповідає про міжнародний торгівельний союз міст Руських земель з містами Німеччини того часу: «Впродовж XIII ст. вільні міста Німеччини Любен, Бремен та інші, близько семи десяти, вступили у спільний тісний союз, славний в історії під іменем Гінзи, затверджений на правилах взаємної дружби і взаємодопомоги, потрібних для їх безпеки і свободи для центрів торгівлі»[279]. Цей союз руських і німецьких міст засвідчує, що саме віче міста мало вирішальну роль для укладання міждержавних договорів. Найважливіше те, що Карамзін визначив істотну характеристику історичної спадкоємності Москви від династичної, монархічної і водночас імперської державності монгол: «Татари воліють виконати заповіт Чингізхана і підкорити всю землю; для цього Гаюк іменував себе Государем мира, добавляючи: Бог на небесах, я на землі»[280]. В подібний спосіб іменували себе московські царі: Государ всея Русі. Вже

[275] Карамзин Н. М. И что была тогда Россия... – С. 256.
[276] Там само.
[277] Там само. – С. 258.
[278] Там само. – С. 140.
[279] Там само. – С. 141.
[280] Там само. – С. 164.

перші московські правителі докладали всіх зусиль для того, щоб усунути головний династичний свій недолік – скіфське походження, і вигадали собі ім'я руських для загарбання всіх Руських земель, які були в складі Київської Русі, народ якої вважав своїм обов'язком зберегти свої народовладні інституції і приватні права «Руської Правди». У Московській державі XVI ст. уже не було й сліду від народовладних інститутів Руських земель, які Московія завоювала. Карамзін висловив зауваження, дуже повчальне для розуміння сутності монархічного абсолютизму Москви, яка успадкувала монголо-татарську державницьку культуру: «Чингізхан повсюди знаходив батьківщину, де могло пастися його стадо»[281]. Московські правителі утверджували свої історичні права на чужі землі лише на тій підставі, що там мешкають російськомовні громадяни.

У XIX ст. дослідники історії держави і права почали спростовувати концепцію династичної спорідненості московських князів і київоруських. І треба віддати належне М. Карамзіну за те, що він знайшов за потрібне сказати правду про походження роду московського царя Бориса Годунова. Ось як виглядає розповідь про цей факт: «Із Орди виїхав у Москву татарський мурза Чет, названий під час хрещення Захарією, від якого народився цар Борис Федорович Годунов»[282]. Проте міф про походження московських царів від династії Рюриковичу в той час так глибоко проник у суспільну свідомість, що навіть розповідь Карамзіна про татарське походження Годунова не змінила сформованого раніше стереотипу.

На відміну від московських дослідників історії держави і права, зокрема С. Соловйова, який сформував думку про визначальну роль колонізаційних процесів у формуванні Російської державності, В. Ключевський акцентував увагу на економічних факторах, виділивши місто як осередок концентрації капіталу, в якому окремим соціальним верствам визначаються різні права й обов'язки при спільній зацікавленості у кооперації й організації адекватних владних державних

[281] Карамзин Н. М. И что была тогда Россия... – С. 158.
[282] Там само. – С. 190.

органів. Він вважав, що на першій історичній стадії формування Російської державності в Київській Русі міста були осередком «промислового класу та військово-торгівельної аристократії»[283], економічної та військової могутності всі держави, які існували до формування централізованого Московського царства, не були сконсолідовані, не мали необхідної для самоутвердження сили. Партикуляризм окремих князівств набув небезпечних форм сепаратизму «служилий клас яких (князівська дружина, міське віче і «боярська дума») – не були об'єднані в державі єдиним органом влади, у зв'язку з чим, «розподілена політично, Київська Русь почала руйнуватися». Московська держава стала «народним табором», який боровся на три фронти (східний, південний і західний), а московський князь, «керуючи народною обороною із своєї кремлівської ставки, діяв як головний воєвода»[284].

Звідси зрозуміло, що такий методологічний підхід В. Ключевського композиційно приховує мілітарний, колоніальний характер Московської держави, яка, на відміну від Київської Русі, має «виключну значущість для всіх народів колишньої Русі». Посилаючись на військову складову московського державотворчого процесу, В. Ключевський логічно обґрунтовує історичну потребу кріпацтва, джерелом якого став «вільний договір» між селянином, який орендував землю, і землевласником у формі держави. Правове закріплення селян на певних ділянках державної території було, згідно з висновками В. Ключевського, рівнодіючим володарюванням, селянського і державного інтересів, а «неперервність обов'язкової праці й особистої залежності по волі кріпака зміцнювали його особистість, підтримували господарську й податкову самостійність та закріплювали їх до державного історичного процесу взагалі»[285].

Ця схема співзвучна ідеї суспільного договору Ж.-Ж. Руссо. Але тут потрібно зробити одне зауваження стосовно визначення В. Ключевським ролі та місця земського собору як органу держави, котрий

[283] Ключевский В. О. Боярская Дума Древней Руси / В. О. Ключевский. – 5-е изд. – Петроград : Лит.-изд. отд. Нар. Комиссариата по Просвещению, 1919. – С. 52.
[284] Там само. – С. 521–522.
[285] Там само. – С. 299.

був не стільки законодавчою радою влади з народом, скільки адміністративно-розпорядчим договором уряду зі своїми інституціями[286]. Тут власне і були приховані тенденції державного тоталітаризму, які в радянські часи набули особливо небезпечної форми в організації та функціонуванні колгоспного ладу. При цьому В. Ключевський, усвідомлюючи новизну своєї теорії, у державно-правовій конструкції Московської імперії визначав місце не стільки як владних володарів окремішніх земель, скільки «господарів сільських общин». Він вважав, що історична традиція общинно-народного життя відіграла домінуючу роль у зміцненні монархії, при якій цар організовував оборону земель і селян, а «із поєднання влади такого воєводи з урядовими поняттями і звичками господаря-вотчинника вийшов своєрідний політичний авторитет московських государів»[287].

Така концептуальна схема ґенези давньоруської держави від Києва до Москви виключала Галицько-Волинську державу з історичного процесу. Впродовж усього XIX ст. дослідники історії держави і права Московії робили спробу відокремити Галицько-Волинську державу від безпосередніх зв'язків з Київською Руссю. Концепція В. Ключевського про Московську державу як спадкоємця Київської Русі стала початком рішучих кроків у фальсифікації закономірностей утворення української нації та її народоправної держави. Його погляди на сутність Московії при повному ігноруванні народовладних традицій Київської Русі концептуально загострювали проблему українського державотворення і націогенезу, замовчували справжній масштаб її наукового вивчення. У результаті побудови такої логічної схеми народовладна культурна державницька традиція української нації була забута і вилучена з наукового обігу, а поступово, і національної самосвідомості та історичної пам'яті.

Концептуально українська філософсько-правова думка на переломі XIX–XX ст. у розумінні категорії «народовладдя» розвивалася у двох напрямках. Перший визначався тим, що ідейною серцевиною

[286] Ключевский В. О. Боярская Дума Древней Руси... – С. 110.
[287] Там само. – С. 521–522.

концептуального бачення народовладдя в майбутній Україні була національна ідея, оскільки суспільно-політична ситуація на той час істотно змінилася. На всьому європейському просторі широко пропагувалася ідея К. Маркса про диктатуру пролетаріату як необхідної історичної стадії переходу від буржуазно-національної держави до суто народної. Особливо важливими були ідеї К. Маркса на тлі незадоволення робітничого класу своїм економічним і політичним статусом в Англії, Німеччині, які вже були національними державами. Він вважав, що історичний прогрес – це зміна панування одного класу іншим, хоча й визначався передовим в історичному вимірі. Рабовласники змінилися феодалами, останні буржуазією, але класовий антагонізм – сутність держави. Зростання капіталістичного виробництва тягне за собою концентрацію фінансового і промислового капіталу в руках невеликої соціальної верстви і водночас інтенсивно нарощує пролетаріат, який усвідомлює себе єдиним на цій стадії розвитку держави і права суб'єктом, що зруйнує експлуатаційну сутність існуючої в історії держави та розбудує на першій стадії демократію у формі диктатури пролетаріату, яку змінить суцільне народовладдя на комуністичній стадії соціально-економічного базису. Отже, національна демократична думка почала критикуватися у теоретико-правовому полі, в якому ідея пролетарської диктатури і пролетарської революції стала домінантною у баченні майбутньої демократії в Україні.

Таким чином, на основі двох різних методологічних ідейно-світоглядних підходів у теорії держави і права української спільноти на рубежі XIX–XX ст. визначимо два напрямки концептуалізації ідей народовладдя. Національна ідея українського народовладдя сприяла виробленню історичного підходу в розумінні українських інституцій народовладдя та форм їх вияву, що розширювали і зміцнювали усвідомлення нашої ідентичності, відмінної від російської. Марксистське розуміння демократії в українській філософсько-правовій думці істотно вплинуло на світоглядне бачення майбутнього державного устрою України в контексті пролетарської революції в Росії. Так,

М. Грушевський і частково М. Драгоманов змінили своє концептуальне бачення української національної демократії на користь ідеї «політичної перебудови всієї Європи та її перетворення в Європейську Федерацію»[288]. Доречно зауважити, що і вождь російського пролетаріату В. Ленін дотримувався певний час ідеї розбудови Сполучених штатів Європи. Саме ця ідея, найімовірніше, сприяла формуванню усвідомлення М. Грушевським відмінної від української націоналістичної ідеї розбудови народовладдя в майбутньому устрої України. Він схильний був узяти на політичне озброєння ідею федералізму.

Таким чином, концептуально українська філософсько-правова думка на переломі ХІХ–ХХ ст. у розумінні категорії «народовладдя» розвивалася у двох напрямках. Перший визначався тим, що ідейною серцевиною концептуального бачення народовладдя в майбутній Україні була національна ідея, яка сприяла виробленню історичного підходу в розумінні українських інституцій народовладдя та форм їх вияву, що розширювали і зміцнювали усвідомлення української ідентичності, відмінної від російської. Другий пов'язаний з ідеями К. Маркса про диктатуру пролетаріату як необхідної історичної стадії переходу від буржуазно-національної держави до суто народної. Марксистське розуміння демократії в українській філософсько-правовій думці істотно вплинуло на світоглядне бачення майбутнього державного устрою України в контексті пролетарської революції в Росії. Найбільш далекоглядні представники наукової думки усвідомлювали, що будь-яка революція в Росії, що зруйнує інститути монархічної влади в центрі, спричинить державно-правовий нігілізм в окраїнах та спровокує анархію, свавілля і безвладність у всіх сферах суспільного життя, оскільки різні народи стримувалися від активного набуття своєї суверенності могутнім тиском мілітарної влади.

[288] Грушевський М. С. Якої ми хочемо автономії / Грушевський М. С. // Хто такі українці і чого вони хочуть. – К., 1991. – С. 133.

3.2. Ідея народовладдя як фактор стабільності національної правової та політичної системи у державно-правових концепціях початку XX століття

Після революції 1905 р. коло проблем, що стали об'єктом правових досліджень, розширилося. Набуло особливої актуальності питання народного представництва та його співвідношення з верховною самодержавною владою. Після створення Державної Думи проблеми парламентаризму, формування виборчої системи та конституційного обмеження монархії стали наріжним каменем у роботах таких науковців, у т. ч. й українських, як А.А. Алексєєв, Б. Вєліхов, В.М. Гессен, М.М. Ковалевський, Ф.Ф. Кокошкін, М.І. Лазаревський, С.Г. Лозінський, П.Г. Міжуєв, Н.О. Рожков, К.Н. Соколов, Л.А. Шалланд та інших. Учені досліджували питання оптимальної для Російської імперії моделі парламенту, способів його формування, структури, повноважень і статусу російського парламентарія. Дослідження здійснювалися шляхом історико-правового порівняння з проблемами парламентів і парламентаризму у зарубіжних державах. При цьому у ряді питань вітчизняні правознавці були попереду своїх західних колег. Зокрема, професор М.І. Лазаревський (1868–1921) у своїй двотомній праці поряд із проблемами парламентаризму, місцевого самоврядування задовго до Г. Кельзена теоретично обґрунтував ідею спеціального судового органу для охорони конституції[289]. Дослідником охарактеризовані всі спроби правового обмеження самодержавства й у XVIII ст., і за доби Олександра I, і за часів Олександра II, і за інших імператорів, глибоко аналізовані процеси обмеження влади монарха та його нові повноваження (як виключні, так і почесні) у галузі законодавства, судочинства, адміністративного управління на підставі Основних законів Російської імперії 1906 р. Останні вчений вважав Конституцією Росії, а день набрання ними чинності (27 квітня 1906 р.) – російським днем взяття Бастилії.

[289] Лазаревский Н. И. Лекции по государственному праву / Н. И. Лазаревский. – СПб., 1908. – Т. I : Конституционное право; Т. II: Административное право. – СПб., 1910.

Для формування українського національно-державницького світорозуміння, світобачення та світовідчуття слід знати, якими шляхами та через які стадії прийшла до нас концепція народовладдя та якою мірою вона поєднана з європейськими ідеями демократії. Тому, аналізуючи погляди на логіку демократичних традицій у наукових школах дослідників історії держави і права, цілком зрозуміло, що чітко викристалізувати концептуальні погляди Г. Вернадського на сутність народовладдя Київської Русі було досить важко, оскільки його праця «Київська Русь» опублікована англійською мовою в 1948 р. під патронатом Уельського університету в Лондоні, перекладена і надрукована в Росії (Тверь, Москва) лише у 1996 р., коли вже всім стало зрозуміло – СРСР не буде реставрований.

Оригінальне методологічне тлумачення концепції народовладдя Київської Русі Г. Вернадським дарма що було досить аргументоване історичними фактами та подіями і становило інтерес для української наукової думки, однак не вкладалося в схему марксистсько-ленінської методології та комуністичної класово-партійної ідеології.

Теоретична аргументація Г. Вернадським демократичного устрою Київської Русі виходила за межі марксистсько-ленінського розуміння історичного розвитку держави і не підтверджувала формаційного принципу цієї ідеології – від рабовласницької до феодальної, далі буржуазної і соціалістичної держави. У зв’язку з цим робота вченого протягом півстоліття так і не була перекладена українською чи бодай російською мовами.

Попри свої, в основному проросійські, погляди на історію Київської Русі, Г. Вернадський зробив великий внесок до української державно-правової думки. Він, перебуваючи за межами Радянської держави, виробив незалежний від компартійної ідеології спосіб мислення і надав систематизоване тлумачення демократичних засад української держави і права IX–XIII ст., у той час коли в Радянській Україні дослідники, які мали відмінний від офіційної ідеології погляд на сутність української держави – Київської Русі, були позбавлені такої можливості. П. Радько акцентує увагу на те, що національно-

історична наука мала б значно більші досягнення, якби не зазнала згубного впливу й тиску ідеологічного тоталітаризму, моральних та фізичних репресій, які з кінця 20-х років і аж до останнього часу нівечили науковців, знищуючи найздібніших, найталановитіших з них, або збивали їх на манівці кон'юктурних засад. Далеко за неповними даними, тільки в період із 1920 до 1941 рр. історична наука України втратила 185 талановитих учених, серед яких істориків – 80, істориків права – 20[290].

Із наведених цифр ясно, що українські дослідники народовладдя у галузі держави і права України під тиском репресій змушені були поділяти концепцію великодержавності Московської імперії, у якій домінуючою була думка, що українська спільнота не спроможна була без Московії утвердити себе великою, суверенною державною нацією. Інтерес до проблеми державного устрою Київської Русі був викликаний тим, що впродовж тривалого часу в європейській науковій думці точилася дискусія про юридично-правовий і геополітичний консенсус Росії. Один із найвідоміших дослідників історії державно-правового устрою Росії Дж. Маріот вважав, що Росія відноситься до Азії не лише геополітично, але й за формою державно-правового ладу, вона не є і ніколи не була членом європейської сім'ї[291].

Окреслюючи хронологічні рамки свого дослідження та осмислюючи ґенезу і становлення державно-політичного розвитку України, Г. Вернадський указав, що Київська Русь існувала як середньовічна європейська держава в період від приходу варягів до монгольського вторгнення. Водночас він підкреслював, що міжнародне визнання Київської Русі як осібної держави тривало від 878 до 1237 рр.[292]. Щоб зрозуміти цю думку Г. Вернадського, слід зауважити, що вказаний

[290] Радько П. Г. Національні традиції державотворення в українській історіографії та політичній літературі XIX–XX століть : концепції, ідеї, реалії / П. Г. Радько ; відп. ред. П. С. Сохань ; НАН України, Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 1999. – С. 16.

[291] Исаев И. А. История государства и права России : учебник / И. А. Исаев. – М. : Юристъ, 1999. – С. 9.

[292] Вернадский Г. В. Киевская Русь / Г. В. Вернадский. – Тверь ; М. : ЛЕАН ; Аграф, 2001. – С. 5, 12.

період являє собою усталену форму державного устрою й влади та сталу систему конвенційних норм і форм життя, домінування сталого суспільно-політичного порядку в Київській Русі, у якій, на його думку, мало бути щось таке, яке змушувало людей боронити її від постійного вторгнення степових кочівників з півдня та сходу, які не давали спокою населенню. Це «щось» було духом свободи – індивідуальної, політичної й економічної, – який домінував в Русі того періоду, і стосовно якого московський принцип цілковитого підпорядкування індивіда державі репрезентує разючий контраст[293]. Найголовніше те, що конструктивно-продуктивна роль контексту «духу свободи» не була його завершеним рефлексивним динамічним спрямуванням у суто одній фазі суспільного життя, а виміром суб'єкта в самоорганізації побуту, виробництва, обміну й самоврядування. Цей процес може бути простежений у Київській Русі в межах указаного періоду. Свободу в концептуальному осмисленні Г. Вернадським державного устрою і права Київської Русі можна визначити як суб'єктивний, екзистенційний етап об'єктивної реальності, що виявляється сюжетною лінією саморозвитку.

Вивчаючи теоретичні й історичні джерела генези та трансформації Київської Русі, він поділяє періоди державного розвитку та протиставляє їх у порівняльному цивілізаційному сенсі. «На противагу Московській, Литовській державам, – пише Г. Вернадський, – Київська Русь була країною вільних політичних інститутів і вільної гри соціальних та економічних сил»[294].

Виклавши попередні зауваження, автор «Київської Русі» підходить до аналізу вибудованої структури державних інститутів влади руських земель і розглядає їх з позиції об'єктивної реальності, викристалізовуючи конструкції народовладдя Київської Русі з типу існуючих свобод, що є цінним надбанням нації і силою життя її вільного «духу». Г. Вернадський акцентував увагу на тому, що православна християнська церква Київської Русі була відокремлена від

[293] Вернадский Г. В. Киевская Русь... – С. 26.
[294] Там само.

держави і являла собою важливий інститут «мирян», у сучасному розумінні громадян Русі. Вона духовно зміцнила національну єдність Руських земель і в такий спосіб сформувала духовну християнську спільноту, яка мала народовладні інститути держави і права, ідентифікувала себе руською нацією. Християнська церква на той час діяла за канонічною нормою «симфонії влад», сформульованою раніше: «Найвеличніші дарунки Божі, що надані людям вищим людинолюбством – це священство і царство. Перше служить справам Божим, друге дбає про справи людські. Обидва походять з одного джерела і прикрашають людське життя. Тому, якщо перше є воістину безпорочним і прикрашене вірністю Богу, а інше прикрашене правильним і порядним державним устроєм, між ними буде добра симфонія, з якими вона на користь людського роду пропонується»[295].

Праця Г. Вернадського стала зразком правдивої історії держави і права українського народу на початковій стадії його націогенезу. Г. Вернадський указує, що «в Київській Русі як і у Візантії монетарна економіка переважала над натуральним господарством», однак в Київській Русі устрій «торгового капіталізму» був головним фактором економічної і соціальної еволюції країни»[296]. Ніхто до цього не робив спроби розглядати так виразно, неупереджено й аргументовано державний устрій і право руських земель IX–XIII ст., адже із часів існування офіційної імперської російської історіографії Київська Русь, відповідно до взірця Московського царства та продукованої концепції монархічного устрою з феодальними економічними й політичними відносинами, розглядалася як перша стадія державного життя Великоросії. Більше того, давня Русь, на думку істориків у дусі В. Пашуто, Л. Черепніна, Б. Грекова та інших, стала історичною колискою трьох братніх народів – великоросійського, українського і білоруського. Цей спадок мав суто формаційний характер із притаманними раннім стадіям феодалізму ознаками. Тому концепт

[295] Онищук С. В. Вплив церкви на процеси державотворення в Україні: історико-методологічний аналіз : монографія / Онищук С. В. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2014. – С. 54.
[296] Вернадский Г. В. Киевская Русь... – С. 16.

феодалізму був потрібен московській історіографії і став винятковою концепцією сутності державного устрою і права Київської Русі, не зважаючи на те, що народи Київської Русі і Московського царства належали до різних етнічно-культурних груп, говорили різними мовами і між ними не було жодної схожості. Слов'яни Руських земель сформувалися як етнос сталих територіальних громад, що склався внаслідок природного розвитку, освоєння чорноземної смуги Подніпров'я-Подністров'я та адаптації сільськогосподарського й ремісничого виробництва до географічних умов із чіткою самоідентифікацією, а також спільністю соціокультурного походження з єдиною мовою і міфологією, що простежує своє хліборобське коріння з виокремленим індивідуальним, сімейним господарством. Це власне й стало феноменом нації з народовладною домінантою, на відміну від європейських країн і Московії, де різноетнічні народи не змогли самоорганізуватися в державну єдність шляхом формування спільних народовладних інститутів. «Оскільки європейські країни одна за іншою – Іспанія, Португалія, Голландія, Великобританія, Франція, трохи пізніше Німеччина – кожна створювала свою колоніальну імперію», то появилося декілька світових, на думку Г. Вернадського, держав, де спільних культурних основ і традицій не було[297]. Константою способу життя, психології й етнокультурної традиції Великоросії були політичні здобутки монголо-татар, а «з плином часу Росія, звільнившись від монгольського іга, зробила успіх в об'єднанні під своєю владою більшості території, де раніше правили монголи»[298].

В історії держави і права українського й російського народів нині чітко означені спільні риси та відмінності виникнення у них державної організації. В. Богданов пише, що поєднанням династичної традиції в монархії та деспотизму централізованої влади вміло скористалися князі Московські, «коли Іван ІІІ розбив новгородців за допомогою татар»[299].

---

[297] Вернадский Г. В. Киевская Русь... – С. 10.

[298] Там само. – С. 21.

[299] Богданов В. В. Этническая и эволюционная история Руси. Русь, славяне, аризанты, скифы, готы, гунны, пины, варяги / В. В. Богданов. – М. : Белые альвы, 2001. – С. 205.

Аналіз державної організації «руських земель» київської доби Г. Вернадський здійснив у порівняльній площині з країнами Західної Європи й Євразії. Хронологічно, як відомо, київська доба включає десяте, одинадцяте й дванадцяте століття. Ці три століття бачили сходження і розквіт феодальних інститутів у Західній і Центральній Європі: вони репрезентують те, що можна назвати феодальним періодом. Цілком закономірним є прагнення ряду істориків розмістити Київську Русь в ту ж схему та характеризувати її соціально-політичний режим як феодальний. У самій феодальній системі соціально-економічних і суспільно-політичних відносин закладені чинники державотворення, які зафіксовані в назві – монархія. В «Історії держави і права Росії» І. Ісаєва є найбільш поширений і найменш індивідуалізований серед багатьох підручників для правознавців тип визначення державного устрою Київської Русі. «Державний устрій Київської Русі, – пише І. Ісаєв, – можна визначити як ранньофеодальну монархію. Відношення сюзеренітету-васалітету ставило всіх підлеглих князю феодалів у відносини служивих людей»[300]. Характерною особливістю досліджень вітчизняних науковців, які вивчали державний устрій і право Київської Русі, було визнання феодальної концепції, яку сформували промосковські дослідники адекватно до устрою Російської держави із часів Московського князівства. Концепція феодального устрою Київської Русі була розроблена цілеспрямовано й продумано, щоб подати у такий спосіб історичну спадкоємність Московського князівства, пов’язати попередню модель державно-правової системи «руських земель» у вигляді варіативно-повторюваних і неперервно модифікованих змін, укорінених у культурних системах українців і росіян та білорусів. У своїх дослідженнях державного устрою і правовідносин Київської Русі промосковськи орієнтовані автори ряду праць стверджують, що, по-перше, «Давня Русь стала історичною колискою трьох братніх народів – великоруського, українського і білоруського»; по-друге, «Давньоруська держава

[300] Исаев И. А. История государства и права России : учебник / И. А. Исаев. – М., 1999. – С. 16–17.

мала важливе історичне значення для розвитку Росії, України і Білорусі після нищівного руйнування Давньої Русі ордами монголо-татарського ханства»[301]. Ідеологічна концепція феодального устрою Київської Русі уявляє історію Московської держави і права без українського народу, яка відповідала стабільності і загальній вимозі централізації влади на шляху до її зміцнення і розвитку. Показовою щодо цього є проста послідовність думок вітчизняних дослідників державного устрою Київської Русі, які кристалізуються у навчальних підручниках сучасної України та наукових працях із проблем державного устрою українського народу. Сформульований сучасними українськими дослідниками процес українського державотворення на його ранній стадії має таку однобічну схему: «Розвиток феодальних елементів у суспільно-економічному ладі, а також переростання органів племінного управління в державні органи влади сприяли перетворенню союзів племен у «княжіння» й «землі» державного типу»[302].

Корінь помилки в обох випадках – один і той самий. Державність Київської Русі розглядається з марксистсько-ленінської позиції феодального соціально-економічного укладу. Проаналізувавши марксистську концепцію взаємозв'язку базису і надбудови, Дж. Колінгвуд довів, що «історичний матеріалізм Маркса та його колег не має безпосереднього впливу на історичну практику, а є реальною історією безпідставних спекуляцій»[303]. Саме в цьому криється помилка К. Маркса, який узяв за основу суспільно-політичного укладу формаційний підхід, виокремив лише економічну складову, на якій, на його думку, ґрунтується каркас усіх сфер життя суспільства, а головною рушійною силою розвитку суспільства є класова боротьба. Його формаційна модель розвитку держави є однією гігантською помилкою, що

[301] Пашуто В. Т. Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства / В. Т. Пашуто, Б. Н. Флоря, А. Л. Хорошкевич. – М., 1982. – С. 5.
[302] Пащенко В.О. Національні традиції державотворення в нарисах з історії політичної та релігійної думки : навч. посіб. для студ. вузів / В. О. Пащенко, П. В. Киридон, П. Г. Радько. – Полтава **:** АСМІ, 2000. – С. 14.
[303] Колінгвуд Дж. Ідея історії / Дж. Колінгвуд. – К. : Основа, 1996. – С. 189.

стала базовою для його російських послідовників теорії розбудови соціалізму й призвела до занепаду держави, її економіки та культури.

Поняття «феодалізм» з його монархічними тенденціями не може відображати всю багатоманітність існуючих етапів суспільного життя державного устрою і права Київської Русі. У теоретичному баченні Г. Вернадського, сформованому під впливом нової картини світу у системі цивілізаційного розвитку, державність Київської Русі постає як цілком і повністю народовладна. «Руські демократичні інститути київської доби відносяться до класичних – грецького типу – до типу безпосередньої демократії. Передбачалася участь усіх громадян на зборах»[304]. Він досить детально, системно та комплексно витлумачив у своїй концепції народовладдя всі чинні на той час інститути державного управління, які з необхідністю співвідношення між собою логічно поєднані та становлять ланцюг генези і трансформації єдиної держави. Г. Вернадський виокремлює основні інститути державної влади, які співіснують відносно автономно, але й репрезентують віче, яке єднає всі суспільно-політичні інституції життя, систематизуючи звичаєві норми. «Міські збори, – на думку дослідника, – були загальним інститутом у давній Русі, як у великих містах, так і в сільській місцевості. В цьому розумінні у кожного давньоруського міста було своє власне віче. Але зібрання у столиці землі репрезентувало собою віче в соціальному сенсі цього терміна, тобто як цілком розвинутий політичний інститут віче мало свій голос у вирішенні питання престолонаслідування, підтримувало або ж виступало проти кандидата з позиції інтересів міста, і, в певних випадках, навіть вимагало зречення князя, котрий знаходився у владі»[305].

Отже, символом народовладдя Київської Русі та процесу державницької самоорганізації суспільства окремих руських земель, на думку Г. Вернадського, з якою погоджується й автор, стало віче столичного міста. Стольне місто з його демократією, безперечно, справ-

[304] Вернадский Г. В. Киевская Русь / Г. В. Вернадский. – Тверь ; М. : ЛЕАН ; Аграф, 2001. – С. 204.
[305] Там само. – С. 204–205.

ляє найпотужніший владно-розпорядчий вплив на всі сторони суспільно-політичного, соціально-економічного й сімейно-побутового життя, на його життєдайну динаміку, виконує функцію наочної інтегральної мотивації до миру й співпраці.

Вочевидь, що міра історично необхідної спонтанності процесу державної самоорганізації у царині взаємодії стольного міста з іншими територіальними громадами пригородів і сільських поселень постійно зростала в міру утвердження і розвитку монетарної економіки Руських земель, «…в Київській Русі, як у Візантії монетарна економіка домінувала над натуральним господарством. І, на відміну від Заходу, не феодальне помістя, а місто було головним фактором економічної і соціальної еволюції країни»[306].

Сьогодні важко віддиференціювати суто український досвід державотворення в VI–VIII ст. від досвіду інших європейських країн, і в першу чергу Візантійської та Римської імперії. «Візантія з її розвинутою торгівлею і прибутковими ремеслами вигідно виділялася на тлі аграрної і феодальної Європи». Не «натуральне господарство», а «монетарна економіка», на думку Г. Вернадського, панувала у Візантійській імперії[307].

Монетарна економіка вимагала від представників сільськогосподарського виробництва, ремісників і купців вживання у ситуацію, передбачення можливих наслідків у процесі обміну товарною продукцією, прийняття рішень, які б дали бажаний результат, передовсім взаємну вигоду. Монетарна культура виявлялася практично в усьому – у звичаях, традиціях, суспільно-політичній поведінці, думці, в оформленні життєвого простору, власного сімейного й суспільного життя, у методах ведення сімейного господарства і спілкування. Монетаризм, як складова життєдіяльності, формував психологію, яка відповідала конвенційним угодам і нормам. Конвенційні угоди і норми як супутники комерції у межах монетарної економіки являли собою конструктивну співдружність необхідних взаємокоригуючих станів су-

[306] Вернадский Г. В. Киевская Русь... – С. 16.
[307] Там само. – С. 115.

спільства. «У своєму найбільш значимому розумінні комерція означає будь-який вид обміну, здійснюваний людьми за допомогою взаємного переконання», що, за твердженням Г. Вернадського, об'єктивними є економічні передумови народовладдя[308]. Головні тези його концепції демократичного устрою Київської Русі чітко визначені у роботі автора. Базисним він вважає те, що сільське господарство було таким же важливим елементом руської економіки, як і торгівля, оскільки ці дві сфери діяльності на Русі були тісно взаємопов'язані, особливо у формі інтенсивної торгівлі зерном[309].

Характеризуючи роль та місце варязького елемента в українському державотворенні, Г. Вернадський стверджував, що потенційні можливості варязької дружини з князем уживалися у продуковане монетарною економікою суспільство, що було досить сприятливим для піднесення та зміцнення держави. Варяги на початковій стадії були запрошені Новгородом, пізніше Києвом для організації торгівлі та охорони торгових шляхів. Г. Вернадський зазначає, що «не всі варяги, які приходили до русів, були втягнуті у військові авантюри: більшість з них були залучені та об'єднані комерційними інтересами, адже процвітання Новгорода ґрунтувалося на торгових відносинах із прибалтами, а в одинадцятому і на початку дванадцятого сторіччя варяги були особливо зацікавлені в цих торгівельних відносинах»[310]. Якщо у світлі комерційних інтересів ми помічаємо співпрацю між слов'янськими купецькими факторіями та варягами, то історичний погляд у застосуванні до їх державницьких традицій дає підставу стверджувати про їх народовладну подібність. Г. Вернадський стверджує, що «селяни в Скандинавії залишалися вільними в Київську добу і впродовж усіх середніх віків. Політично на відміну від Заходу, важливою особливістю вважалося зібрання сільських людей (Тінг), яке виконувало адміністративні і судові функції у скандинавських країнах десь до дванадцятого століття»[311]. На думку вченого, з якою ми цілком

[308] Вернадский Г. В. Киевская Русь... – С. 465.
[309] Там само. – С. 16.
[310] Там само. – С. 356–357.
[311] Там само. – С. 354.

погоджуємось, перелічені процеси, факти і події являють собою не що інше, як типи, зразки народовладних інституцій русів і скандинавів. Саме домінування народовладної політичної культури варяг і русів сприяло взаємній політичній адаптації державницьких традицій русів і варяг, взаєморозумінню і співпраці у державних інститутах влади.

Через інститут князя в Київській Русі передається скандинавська традиція народовладдя та самоусвідомлення князем своєї ролі в державному управлінні. Тут Г. Вернадський акцентує увагу на тому, що «правосуддя і військова оборона були тими галузями, в яких народ мав потребу в князі, кожний Київський князь у цю добу мав обов'язок знаходити згоду з вічем. Обидві сторони потім «цілували хрест», обіцяючи оберігати умови угоди»[312].

Історія держави і права Київської Русі, що «живе» у масовій свідомості українського суспільства, має міфологізовану форму. Міф про феодальний устрій і монархізм князя Київської Русі для національної державницько-патріотичної пам'яті сучасників формує велич Великоросії і занепад Київської держави. Нове бачення історії держави і права Київської Русі сформовано на противагу новим традиціям монархізму, деспотизму, культу владної особи й державного тоталітаризму і надає можливість по-новому розставити акценти та звільнити міфологізований образ української ранньодемократичної держави від ідеологічних антиукраїнських нашарувань.

Істинність історії держави і права Київської Русі є певність того, що наявні у тогочасних літописних свідченнях указують на одну конкретну відповідь – «земля» у розумінні народ та «волость» у розумінні влада виступають у своїй актуальності й повноті в єдності зі «князівством». Отже, відокремити «волость» від влади народу та «землю» від князівства неможливо, бо вони дають можливість пізнати різницю між владою князя, яка йому дається народом і владою самого народу. Коли брати ці терміни загалом, то вони є певною мірою абстракціями і, водночас, класифікацією державних структур та їх інституцій влади.

[312] Вернадский Г. В. Киевская Русь... – С. 196–197.

Об'єктивно, на нашу думку, історична істина полягає в тому, що народ кожної Руської землі був сувереном своєї держави завдяки тому, що саме його військо з призначеним тисяцьким задовольняло й суверенітет землі, а князівська гілка влади мала організований комплекс мілітарних сил для боротьби з зовнішнім ворогом. «Руська армія в київський період, – стверджував Г. Вернадський, – складалася із двох окремих частин: дружини князів та головних бояр і ліченого ополчення»[313].

У загальному плані легко збагнути, що концептуальна модель державного устрою і права Київської Русі, розроблена Г. Вернадським є, по-перше, глибоко значуща в плані розуміння її народовладного характеру; по-друге, в його моделі державна мова, зокрема терміни – «земля», «волость», «князівство», «мир», «правда», «Руська земля», «Руська правда» визначають відкриту думку тодішнього українського суспільства. Плідною є ідея Г. Вернадського стосовно політичної назви кожної руської землі – «мир». «Місцева громада («мир») була основною ланкою у системі давньоруського урядування й адміністрації, як у місті, так і в сільських районах»[314].

Науково-теоретична модель держави і права Київської Русі, обґрунтована Г. Вернадським, базується на достовірних джерелах і є реконструкцією картини минулого державницького життя русів та спробою звільнити його від фальсифікацій різного роду, особливо від ярлика феодального устрою і монархічної влади князя. Народовладні традиції логічно підводять до висновку, що свобода, доброчинність, мир, правда і гідність людини роблять її будівничим і логічно зобов'язують творити своє життя на ідеях миру і правди.

Кінець XIX – початок XX ст. позначений могутнім піднесенням вітчизняної наукової думки з історії держави і права України. В цій плеяді на суспільно-політичній арені життя українського народу і в науково-дослідницькій сфері у всій величі постало ім'я М. Грушевського. Він разом з іншими політиками і вченими впродовж багатьох

[313] Вернадский Г. В. Киевская Русь... – С. 211.
[314] Там само. – С. 221.

років був одним із засновників українського національно-визвольного руху в Галичині, пізніше в Києві. Сила його дослідницької творчості в тому, що він не вибрав суто наукову сферу у своєму житті, а долучився до суспільно-політичної діяльності. Вивчення М. Грушевським історії українського народу мало в собі національно-патріотичний рефрен, відчуття живого національно-визвольного змагання. Тут він мав рацію, адже історична наука, яка має свій об'єкт – певну національну спільноту з її державно-правовою культурою і традицією, живиться інтересами народу, які є вираженням державного життя. Відмітна характеристика наукових досягнень мислителя у вивченні історії українського народу, його державності, права, духовної культури, соціально-економічної сфери полягає в тому, що висновки досліджень не лише стосувалися знання про минуле народу, а й набували науково-приписувальної тези до практичного національного визволення.

Науково-теоретична спадщина М. Грушевського стосовно державного устрою і правовідносин козацької доби в українській історії держави і права, попри всілякі критичні кон'юнктурні аберації промосковської історіографії, постійно привертала до себе пильну увагу вітчизняних дослідників. Ідея козацьких вольностей та міркування М. Грушевського стосовно долучення козацької спільноти до західноєвропейських цінностей місцевого самоврядування у формі Магдебурзького права як основоположного відчуття людиною особистої свободи і громадянськості склали концептуальну основу визначення козацької держави спадкоємцем народовладної традиції Київської Русі та найвизначнішої доби в українському національному державотворенні. Викликає зацікавленість передусім оцінка М. Грушевським Б. Хмельницького з позицій українського державотворення. По-перше, порівнюючи його постать з іншими видатними діячами на ниві державного будівництва, М. Грушевський акцентує увагу на тому, що в тодішню добу «велике потрясіння, викликане Хмельниччиною, було для народу благодійне: від Хмельниччини веде свій початок нове

українське життя. І Хмельницький, як головний потряситель, залишається героєм української історії»[315].

Друга складова концепції М. Грушевського про державно-правовий устрій козацького періоду в історії українського національного державотворення полягає в тому, що він розглядає Хмельниччину в площині пояснення ролі народу співмірно з європейськими країнами. Пояснюючи, яким чином народ сприймає Хмельницького та козацьку спільноту, він писав: «…не було спільності, не було народу, який би ближче сприймав до серця, гаряче співчував, повніше відкривав би всіма фібрами душі на справу державного і суспільного ладу, встановлення основ вільного громадянського політичного розвитку життя, як суспільство українське». Цінність вищесказаного узагальнення у концепції М. Грушевського ґрунтується на тому факті, що народ на той час уже за своїм суспільно-політичним розвитком і самоусвідомленням не був «сировинним матеріалом» історичного поступу. Ось чому мислитель далі стверджує: «За нами стихійні, непереможні, непобідимі потреби нашого народу, – стримані, але не вбиті. За нами сила вікових традицій, сила інстинкту самоохорони»[316].

Отже, мислитель, зрештою, виходить на розуміння українського народу, який має історичну державну традицію демократії та схильний опановувати історичну ситуацію крізь призму традиції народовладдя. Це і є концептуальна схема репрезентації М. Грушевським історії народовладної історичної традиції в козацьку добу. Загальна ідея українського національного державотворення в козацький період позначена «силою вікових традицій» та «силою інстинкту самоохорони». В такий спосіб М. Грушевський досить аргументовано реабілітував самостійність українського національного державотво-

[315] Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський ; редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 1997. – Т. 9, кн. 2. – С. 158.

[316] Грушевський М. С. На українські теми. Грім – та не з тучі / М. С. Грушевський // Літературно-науковий вісник. – 1907. – Т. 39, кн. 8–9. – С. 391.

рення, показав безпідставність промосковської історіографії про спільність великоросійської й української історії держави і права. Це міркування позбавляло цінності наукових висновків про спільну історію держави і права Московії з Київською Руссю.

Основоположною для концепції М. Грушевського є ідея єдиного історичного минулого козацької спільноти з Київською Руссю. Усупереч промосковській історіографії автор «Історії України-Русі» на основі глибокого і всебічного дослідження причин і наслідків козацької національно-визвольної війни доводив, що загальні історичні традиції українського державотворення, зокрема народовладдя і спільна боротьба всіх соціальних верств за волю, живе в минулій історії і теперішній у безпосередньому досвіді народу. По суті, він стверджує, що насправді козацька доба в українській історії державності споріднена із загальною державотворчою традицією українського народу, що впродовж багатьох років прагнув зберегти свої інститути народовладдя, які відрізнялися від загального поступу європейської і московської цивілізації, в межах якої існували різні форми монархії.

Концептуальне розуміння державності козацької спільноти є комплексом взаємопов'язаних складових – державно-правової, соціально-економічної, суспільно-політичної й національно-культурної сфер життя. У поглядах М. Грушевського на козацьку державність одночасно відтворюються загальні закономірності націотворчого й державотворчого, соціокультурного й суспільно-політичного процесів та особливості власне української історії. Він на основі усвідомлення історичних фактів і подій доводить, що мовна й духовно-культурна близькість сусідніх слов'янських народів, зокрема польського і російського, є необхідним елементом життя і співпраці цих народів. Цей факт використовують як підставу для висновку про те, що українство є своєрідною формою великопольського й великоросійського провінціалізму. Великодержавницькі амбіції Польщі і Росії стосовно загарбання сусідніх українських земель давали підставу історикам вважати українців західної частини етнокультурною час-

тиною Польщі, а московським – без сумніву й докору сумління завжди і з необхідністю вважати інші українські землі частиною Великоросії з певним уособленням етнічної культури українців, тобто «малоросів». Згідно з висновками М. Грушевського, цей факт узвичаївся, робився для імперських політичних планів Польщі і Московії набридливою ідеєю; вона була і є наслідком їх національного егоїзму, який виявлявся в тому, що вони мали певну перевагу на частинах українських земель і воліли б тримати їх назавжди у межах своїх держав[317].

Отож, коли ми нині, в сучасному українському державотворенні озираємося на той козацький національно-визвольний рух, він для значної частини української спільноти, які вивчали історію України в радянські часи з позицій великоросійської державності, у певних моментах спотворений ідеєю взаємної спорідненості української та московської історії державності. Промосковська історіографія в радянські часи і в сучасних умовах постійно нав'язує думку про взаємну спорідненість української національно-державницької традиції, застосовуючи парадигми афіліації й апарентації. Перша – присутня в історії держави і права як України, так і Росії та позначається своєрідним тлумаченням усиновлення/удочеріння Москвою козацької держави і нації у взаємозв'язку з поглядом, що Московія набула стосовно Гетьманщини політичної форми батьківства/материнства. Якщо Київська Русь тлумачиться «колискою братніх народів», а Київ – їхнім материнським лоном, то з часів козаччини, після укладання договору Б. Хмельницького з Московією про взаємну військово-охоронну діяльність, великоросійська історіографія ґрунтує погляд про «возз'єднання» України і Росії[318].

[317] Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський ; редкол. П. С. Сохань (голова) та ін.. – К. : Наук. думка, 1994. – Т. 1. – С. 4–5.

[318] Макаровський І. П. Штрихи до політичного світогляду Михайла Грушевського / І. П. Макаровський, М. Ф. Москалюк, С. Д. Сворак ; Івано-Франківський нац. техн. ун-т нафти і газу. – Івано-Франківськ : [б. в.], 2004. – С. 44.

М. Грушевський був одним із тих українських патріотів-мислителів, хто під впливом західноєвропейського Просвітництва та буржуазно-демократичних революцій, що відбулися в частині європейського геополітичного простору, осмислював історію козаччини всебічно, намагався визначити міру і статус суспільних верств та окремих відомих постатей щодо їх внеску в державотворчому процесі. В його праці з історії українського народу робиться досить вдала на той час спроба проаналізувати одну з ключових проблем національної історії держави і права – проблему зради. Він вважав, що впродовж усього історичного розвитку української нації та її державності і права її доля «штовхала у бік демократії», на відміну від інших сусідніх націй, та констатував факт переходу частини політично активної соціальної верстви на бік імперських держав, які уярмлювали українську спільноту. «Після того, як всі інші вищі суспільні класи покинули українську народність та перейшли в ряди державної пануючої народності польської – вже в XVII ст., представником української народності стає демос, а інтереси і успіхи українського демосу стають інтересами і успіхами українства. Повторне дезертирство вищого класу, утвореного з козацької старшини в XVIII ст., яке також пішло «по лінії найменшого супротиву» в надра російського дворянства, підтримуване урядом в нагороду за його відступництво від «умоначертаний прежних времен» у сфері політики, лише зміцнило цей демократичний характер українства. Селянство, демос лягли в основу самого поняття українства, стали і потребами, і завданням народності»[319].

Увагу М. Грушевського до історії держави і права українського народу, безумовно, мала викликати небезпека втрати нової можливості звільнення від польського й російського поневолення в період піднесення національно-визвольної боротьби. Він розумів українську державотворчу історію як безперервний визвольно-змагальний процес, який у принципі неможливо звести до якоїсь однієї детермінанти,

[319] Грушевський М. С. Українці / М. С. Грушевський // Україна. Наука і культура : щорічник АН УРСР. – 1990. – Вип. 24. – С. 112.

що постійно діє в суб'єктивному зрізі мотиваційним чинником. Поліфакторний аналіз усієї системи життя українського народу став основою його методології дослідження, що сформувалася під впливом позитивістської філософії та романтичної європейської системи. У своєму концептуальному багатофакторному аналізі історичного життя українського народу з періодами його власної державності та її втратами мислитель вважав, що народ спроможний домогтися своєї національно-державної незалежності. Він не брав до уваги існуючу на той час марксистсько-ленінську методологію класово-антагоністичного розуміння держави, натомість узяв на світоглядно-методологічне озброєння свого дослідження історії України генетичну методику та комплексний і системний підхід. Водночас М. Грушевський був противником чинних на той час у Польщі і Росії месіанських концепцій їх держав стосовно частин української спільноти.

П. Радько вважає (і ми поділяємо його думку), що праці М. Грушевського були «значним синтезом попередніх досліджень і наукових пошуків проблем епохи Хмельницького, стали цілком присвячені державницькій політиці Б. Хмельницького. За широтою охоплення джерельного матеріалу та використанням наукової літератури праця М. Грушевського далеко залишає за собою все, що досі було написане про Хмельницького»[320]. Він вважає, що М. Грушевський вносить до своєї праці про історію українського народу знання, яке дає усвідомлення національної державницької традиції, логіку конкретної реальності, що історично має різні назви – Київська Русь, Галицько-Волинська держава, Литовсько-Руська й козацька, які є різними найменуваннями для індивідуального буття українського народу. Коли ми простежимо розвиток наукової думки М. Грушевського про основне ядро української національної державності, про засади устрою, то побачимо, що, залежно від обставин історичних факторів,

[320] Радько П. Г. Національні традиції державотворення в українській історіографії та політичній літературі XIX–XX ст.: концепції, ідеї, реалії / П. Г. Радько ; НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К. : [б. в.], 1999. – С. 155.

творчі та конструктивні моменти народного волевиявлення й устремління були спрямовані до розбудови народовладдя.

Критичний погляд М. Грушевського на сутність державотворця Б. Хмельницького став різким контрастом до висновків В. Липинського про «абсолютистсько-монархічний характер влади Б. Хмельницького». Згідно з поглядами М. Грушевського, Б. Хмельницький був обдарованою організаторськими здібностями особистістю, мав рішучу політичну волю, але не був схильний до монархізму. «Обдарований полководець, геніальний, можна сказати, адміністратор, умілий політик-дипломат, він не був здатний до створення й послідовного здійснення кроків, які проникали б рамку майбутнього, тим більше, що і сам він не вивищувався над рівнем політичних і суспільних поглядів середовища, що його виростило»[321]. Трансформуючи думку М. Грушевського, М. Шлемкевич у своєму політологічному дослідженні «Українська синтеза чи українська громадянська війна», яке вийшло друком у Бломбергу (Німеччина) у 1949 р., наголошував, що Б. Хмельницький лише «прямував до того, щоб стати дідичним гетьманом – монархом української держави, але провідником української нації він був від хвилини повстання 1648 року аж до передчасного кінця свого панування 1657 року»[322].

Концептуальний погляд М. Грушевського на державний устрій козаччини та правовий статус соціальних верств має і сильну складову, і слабку. Його сильний бік у тому, що аналіз державно-правової структури козацької фази українського націогенезу, оцінка ролі видатних гетьманів і козацької старшини характеризувалися інтелектуальним проникненням крізь різні факти суспільно-політичного й соціально-економічного життя тогочасного суспільства до логічного вузла понять, що лежать в основі цих поверхових, феноменальних фактів. Слабкість його концептуального бачення державно-правової

[321] Грушевский М. С. Очерки истории украинского народа / М. С. Грушевский ; сост. и ист.-биогр. очерк Ф. П. Шевченко, В. А. Смолия ; примеч. В. М. Рычки, А. И. Гуржия. – К. : Лыбидь, 1990. – С. 179.

[322] Шлемкевич М. Українська синтеза чи українська громадянська війна / М. Шлемкевич. – 2-ге вид. – Blomberg/Lippe : Sahraw, 1949. – С. 24.

системи козацької спільноти полягала в тому, що на перший план він висунув соціальне становище народу та хибно розумів причини недостатньої уваги гетьманів на добробут народу[323]. Сам М. Грушевський вважав, що існує багато історичних праць, присвячених козацькій добі в історії українського народу, та досить різноманітні думки стосовно державно-правового устрою козаччини, що вони різняться як методологічними підходами, так і висновками. Зокрема, М. Грушевський висловив думку: «На жаль, центральній добі – від Хмельницького до Мазепи, Антонович не присвятив спеціальної праці. Маємо тільки короткі характеристики. Погляд на Хмельницького у Антоновича двоякий»[324].

У своєму дослідженні козацької доби української історії держави і права М. Грушевський досить плідно розвинув започаткований М. Костомаровим, П. Кулішем та іншими вітчизняними істориками національно-патріотичний напрямок наукової дискусії і досить чітко показав, що існуюча в Україні наукова думка про козаччину випродукувала розрізнення між двома типами сусідніх держав, які мали відчутний вплив на всі сфери державно-правового життя українського суспільства. Для польської правлячої соціальної верстви суттєвим було те, що вона прагнула утвердити в середовищі козацької людності пансько-аристократичні інститути влади, московські прислужники самодержавства недолюблювали польський аристократизм та вільнолюбність української нації і завзято насаджували інститути дворянства, які мали захищати самодержавство з його деспотичною тенденцією. Звісно ж, беручи окремі явища української політичної історії, імперські держави, зокрема Польща і Московія, втручалися у внутрішні справи козацької держави різними способами, не дуже

[323] Липинський В. Україна на переломі 1657–1659 рр.: Замітки до історії українського державного будівництва в 17 ст. / В. Липинський // Твори : у 25 т., у 3 сер. – Філадельфія : Східно-Європ. дослід. ін-т ім. В. К. Липинського, 1991. – Сер. 1. – Т. 3. – С. 106.

[324] Грушевський М. С. З соціально-політичних концепцій Антоновича / М. С. Грушевський // Україна. – 1928. – Т. 50. – С.12.

відмінними між собою[325]. Суперечка довкола Галичини з її Греко-католицькою церквою досить драматична і для сучасної України, особливо в межах східних і південних областей, де панівною є православна церква з Московським патріархатом, гетерогенним за своєю сутністю з імперською Російською державою.

М. Грушевський, досліджуючи козацьку державу з її пропольським і промосковським церковним спадком, аналізує його не з позицій інтересів віруючих, а глибше, з інтуїтивним баченням перспектив подальшого втручання Польщі і Московії у внутрішні справи козацької держави, застосовуючи релігійні інституції. Для частини греко-католиків цивілізаційний орієнтир – це Європа, для православних українців Московського патріархату релігія є своєрідним способом ототожнення національної ідентичності. Інтерпретація політичних подій, фактів, пов'язаних із функціонуванням вищеозначених релігійних інститутів у козацьку добу, мала б відбуватися згідно з принципом соціокультури. М. Грушевський аналізує ці фактори відповідно до вимог історичного розвитку української нації та держави.

Обстоюючи ідею суверенності українського народу в історичному розвитку своєї держави і права, М. Грушевський глибоко і всебічно дослідив, що «некорисні обставини позбавили його (український народ. – *Авт.*) всякого значення в сучасному культурному і політичному житті, хоча по кількості належить він до більших народів Європи, займає в компактній масі велику і гарну територію, а в своїй історії і в творах свого духу склав прорості свідоцтва своїх визначальних культурних прикмет, багатих здібностей і здобутків довгого життя, прояви його активності, його творчої енергії»[326]. На цій підставі автор історії українського народу концептуалізує проблемно-смислове поле тогочасної геополітичної ситуації, яка, на його погляд, суттєво виявляє зусилля народної енергії на вільне самовизначення в Європі.

[325] Бойко І. Й. Правове регулювання цивільних відносин в Україні (ІХ–ХХ ст.) : навч. посібник / І. Й. Бойко ; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – К. : Атіка, 2012. – С. 171.

[326] Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський ; редкол. П. С. Сохань (голова) та ін.. – К. : Наук. думка, 1994. – Т. 1. – С. 3.

Як бачимо, народовладні підвалини в історії українського націогенезу і державотворення в наукових працях М. Грушевського, присвячених козацькій добі, перебувають усередині спостережуваного ним українського життя. Користуючись історичною аналогією, він чітко формулює ідейно-світоглядну позицію щодо бажаності вияву в українській нації початку XX ст. духовних сил та внутрішніх вольових імпульсів до зміни існуючого державного ладу, що нав'язується імперськими державами Росією і Польщею українському народові. Унаслідок глибокого вивчення державного устрою козацької доби в українській історії традиційно зрозуміле народовладне ядро своєї нації набуває в концепції М. Грушевського раціональної парадигми, в межах якої він постійно наголошує, що народовладна державно-правова культура несумісна з жорсткою централізацією інститутів влади. Проявляючи солідарність із поглядами В. Антоновича про народовладну сутність української державотворчої традиції та неприйняття будь-яких форм імперської величі держав, М. Грушевський писав: «Я думаю, він (Антонович. – *Авт.*) волів би бути в пеклі з українцями, ніж з росіянами чи поляками в раю. Тим більше, що Україна – найкраща на світі, мала на його погляд ту серйозну хибу, що була захолодна – занадто обернута від сонця»[327].

Проблема такого взаєморозуміння двох видатних дослідників козацької державності в контексті майбутнього бачення ними незалежної української нації, а також інтерес до питань народовладдя, його відповідності внутрішньому призначенню нації об'єднувала багатьох дослідників історії і права державності козацької нації. П. Радько в оцінці наукових поглядів М. Грушевського стосовно козацької держави пише: «Ця епоха для багатьох дослідників стала однією з найважливіших у реалізації української державницької ідеї. Саме від Хмельницького, на думку Грушевського, веде свій початок консти-

[327] Грушевський М. С. З соціально-політичних концепцій Антоновича / М. С. Грушевський // Україна. – 1928. – Т. 50. – С. 7.

туалізм, що жив традиційно у свідомості козацької старшини протягом десятків років»[328].

Отже, модель українського державного устрою вимальовується в поглядах М. Грушевського формою, в якій помітні дві складові: по-перше, конституалізм; по-друге, республіканізм. На основі глибокого осмислення української історії держави і права та з'ясування сутності козацької державності він сформулював концепцію, яка давала змогу формувати національно-державницьку самосвідомість українського народу в першій чверті XX ст., та запропонував новий погляд на перспективу. Висновок М. Грушевського щодо наявного у вітчизняній науковій історіографії дискурсу про народовладний характер української національно-державницької традиції створює новий контекст публічного осмислення стратегії боротьби українського народу за свою незалежність та відкриває можливість свідомого опору спробам нового імперського захоплення Росією наших одвічних земель.

Стратегічна дія політичних сил, що очолили національно-визвольну боротьбу українського народу в другій половині XIX ст., спрямовувалась не стільки досягненням порозуміння із сусідніми народами задля створення нової імперської держави слов'янських народів, скільки тим, щоб сформувати самосвідомість і національну волю цих народів до спільної боротьби проти імперських держав, щоб розбудувати національні держави на засадах народовладдя і республіканізму. Домагання М. Грушевського у пізнанні козацького державно-правового устрою полягало в тому, щоб, по-перше, сприймати козацьку державність як інноваційну спадкоємницю Київоруської держави в єдності з Галицько-Волинським і Литовсько-Руським періодом саморозвитку; по-друге, він виокремлює при цьому початок зародження конституалізму як базової засади нової державності. З методологічного погляду такий логічний інструментарій дослідження державності і правовідносин козацької доби в історії українського народу, зокрема конституційно-правового фону роз-

[328] Радько П. Г. Національні традиції державотворення в українській історіографії та політичній літературі XIX–XX ст.: концепції, ідеї, реалії ... – С. 8.

витку козаччини вкладається в парадигму ґенези, водночас це дослідження здійснювалося крізь призму нових обставин історії та сформованого геополітичного простору. Велич наукового генію М. Грушевського у формуванні концепції державного ладу козаччини полягає в тому, що він, по-перше, використовує генетичну та історико-порівняльну методику; по-друге, застосовує поліфакторний аналіз, який відіграв вагому роль у тому, що повніше і глибше постала історія держави і права козацької доби, яка залишила нащадкам багатоманіття форм народовладдя.

М. Грушевський сприймає українську історичну народовладну традиційну культуру в її цілісній структурі. Відшукавши в історії козаччини осердя мотивації українського народу у продукуванні своєї державності, мислитель писав: «Щоб не було ніякої тісноти від власті людям, щоб вона не каверзувала людьми, не накидала їм своєї волі, не має бути іншої власті, тільки з вибору народного. Се називається устроєм демократичним – щоб народ сам собою правив. Як у селі все має становити виборча сільська рада, а правити виборча сільська управа, так має бути в повіті, в губернії і всім краю»[329].

Ця парадигма має тим більшу цінність, чим більше сучасне українське суспільство виявляє своє невдоволення централізованою, жорсткою і бюрократизованою системою державного управління. У наведеній цитаті наявний майже весь арсенал ідей, які сучасна українська спільнота зможе реалізувати у своїй політичній і громадській активності, якщо усвідомить потребу своєї свободи – необхідної умови самозбереження й самоактуалізації. Здійснена М. Грушевським аналітично-критична рефлексія державного устрою козацької спільноти стосується передусім питання народовладдя, її політичного, господарського й соціокультурного життя. Він дає зрозуміти, що, по-перше, народовладдя є глибинною характеристикою державницького й національного життя українського суспільства; по-друге, попри свій безперечно дуже важливий політичний статус у всіх сфе-

[329] Грушевський М. С. Хто такі українці і чого вони хочуть / М. С. Грушевський. – К. : Т-во «Знання України», 1991. – С. 161.

рах життя, народовладдя до того часу не мало достатньо розгорнутої науково-теоретичної бази, а тому й не здатне бути наявною цінністю.

У загальному вигляді М. Грушевський сформулював концептуальне бачення народовладної традиції державного устрою козацької нації, яке було спрямоване передусім проти різного роду фальшованих поглядів на козаччину як український націотворчий феномен, чим значною мірою поглибив диференціацію історії держави і права України від російської і польської традицій державного устрою та спрямував свої ідейно-світоглядні висновки на формування в історичній перспективі альтернативної народовладної системи державного устрою. Характерною особливістю його концепції народовладдя в козацькій державі було, по-перше, визнання іманентності в історичній традиції українського державного життя; по-друге, його бачення народного самоуправління в козацьких інституціях влади ідейно-світоглядно посилило волю народу до утворення Української народної республіки. Ще одна теза, що логічно випливає з концептуального бачення М. Грушевським народовладдя козацької державності, яку можна застосувати в сучасній Україні, стосується проблеми реконструкції самоврядування у вигляді поступової заміни жорсткої централізації влади в межах однієї інституції до чутливих органічно цілісних демократичних полівладних структур.

Виходячи з окреслених вище поглядів М. Грушевського на сутність козацького самоврядування, можемо стверджувати, що його концепція ґрунтується на історичних фактах різних стадій української історії держави і права, тісно пов’язана, по-перше, з нагальними потребами тогочасної суспільної практики; по-друге, зорієнтована з процесом звільнення української національно-державницької самосвідомості від імперської ідеології тодішніх Росії і Польщі; по-третє, відроджує специфічні для українців демократичні начала. Розвиток державного устрою доби Хмельницького М. Грушевський оцінив так: «…епоха була суцільна, планова, конструкційна»[330]. Природно, що у складі аргументів, які репрезентують державно-творчі сили козацької

[330] Грушевський М. С. Історія України-Руси... – Т. 9, кн. 2. – С. 147.

спільноти, не обов'язково виступають представники козацької старшини, натомість обов'язково присутні народні соціальні верстви. Істинність такої державницько-творчої акції не вимагає доведень, позаяк в історії козацької доби М. Грушевський постійно показує соціальні верстви різних професійно-господарських груп.

Проаналізуємо також політико-правові погляди О. Малиновського на ґенезу і трансформацію державно-правового устрою середньовічної України. Автор характеризує домінуючі традиції народовладдя від віче Київської Русі до традиціоналізму державно-правового ладу Великого Князівства Литовського, нові державні інститути якого не вийшли за рамки загальної тенденції демократизму.

Оникій Малиновський належав до школи західноруського права, представники якої виступали опонентами попередньої литовської і польської історіографії, доводячи наявність у державно-правових інститутах Великого князівства Литовського (Західної Русі) саме руських правових підвалин. У майбутньому їхні дослідження стали підґрунтям для вивчення витоків власне українського національного права. У контексті ідей цієї школи написані основні дореволюційні праці вченого, зокрема, монографії «Вчення про злочин за Литовським Статутом» (Київ, 1894 р.), «Рада Великого князівства Литовського у зв'язку з Боярською думою Давньої Росії» (Томськ, 1904–1912 рр.). Остання праця у процесі її підготовки була поетапно захищена як й магістерська і докторська дисертації О. Малиновського[331].

Належність ученого до школи західноруського права із часом органічно трансформувалась до студіювання українського права і вже з подіями 1917 року науковець з м. Острога пов'язував новий етап досліджень, тому що «творчі здібності великого українського народу не можуть не розквітнути в умовах свободи, яку обіцяла революція»[332].

[331] Диновський Д. М. Творчість О. О. Малиновського: сучасність та Рівненщина / Диновський Д. М. // Наукова спадщина академіка О. О. Малиновського і сучасність : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., 4–6 грудня 2008 року, м. Рівне. – С. 33–34.

[332] Малиновський І. Треба знати і вивчати історію українського права / І. Малиновський // Червоне право. – 1928. – № 1. – С. 15–16.

О. Малиновський стверджував, що «без національного самостіснення можна говорити, що історія українського права має особливо надзвичайний інтерес через різноманітну, повну несподіваних з поверхового погляду переходів від волі до поневолення, то гірку, то героїчну долю українського народу»[333].

О. Малиновський був одним із найпослідовніших дослідників литовсько-руського права, що відбилося в таких його працях, як «Учение о преступлении по Литовскому Статуту» (1894), «Рада Великого княжества Литовского в связи с Боярскою думою древней России. Ч. II, Вып. 2 (1492–1569)» (1912), «Лекции по истории русского права» (1916), «Стародавній державний лад східних слов'ян і його пізніші зміни. Нариси з історії права» (1929). Окрім того, 1917 р. у Ростові за його ініціативою мовою оригіналу за виданням Імператорського московського товариства історії і древностей російських був перевиданий Статут Великого князівства Литовського 1529 року[334].

Перша праця О. Малиновського, присвячена безпосередньо аналізу норм кримінального права і процесу всіх трьох Статутів, з'явилася 1894 р[335]. У додатку до неї автор склав таблицю артикулів Статутів, в яких відбивалася еволюція кримінального права за 60 років.

У своїй пізнішій ґрунтовній праці, досліджуючи історію Пани-Ради і частково історію сейму Великого Князівства Литовського, О. Малиновський часто звертається до Статутів і особливо до Статуту 1529 року як джерела права і тією чи іншою мірою коментує багато його артикулів і правових норм. Так, досліджуючи історію Пани-Ради, він стверджує, що права цього державного органу «санкціонуються» «писаним законом» – спочатку привілеями і Судебником 1468 р., а згодом Статутом 1529 року[336], відповідно до узаконень

[333] Малиновський І. Треба знати і вивчати історію українського права... – С. 58.
[334] Малиновский И. Сборник памятников древнего русского права. Литовский статут 1529 г. / И. Малиновский. – Ростов н/Д., 1917. – 247 с.
[335] Малиновский И. Учение о преступлении по Литовскому Статуту / И. Малиновский. – Юрьев, 1894. – 171 с.
[336] Малиновский И. Паны-Рада Великого княжества Литовского в связи с Боярской думой Древней Росси. – Ч. 2. Рада Великого Княжества Литовского. – Вып. 1. – Томск, 1904. – С. 132; Вып. 2 (1492–1569). – Томск, 1912. – С. 90.

якого, на думку автора, господар ділить з нею законодавчу владу: «Отже, законодавча влада здійснюється господарем і Пани-Радою. Така практика, така і ухвала закону – Статуту 1529 року»[337]. Розвиваючи це положення далі, О. Малиновський характеризує й інші артикули Статуту 1529 року (арт. 17, 25, розд. I; арт. 6, розд. III). На підтвердження своєї тези, що «суд господарський – це суд господаря і панів-рад»[338], він також посилається на арт. 14, 20, 23, розд. I та інші артикули Статуту, в яких великий князь зобов'язався вершити суд разом з Пани-Радою, а за його відсутності правосуддя здійснюють Пани-Ради[339]. Учений торкнувся і низки інших артикулів Статуту 1529 року: про оборону земську, про порядок подання скарг на суддів[340] та ін. Проте В. Пічета, досить високо оцінюючи праці О. Малиновського[341], справедливо вбачав у них ухил у бік великодержавного шовінізму і формалізму «юридичної школи»[342]. Одним із прикладів такого відірваного від суспільних стосунків суто юридичного трактування положень Статуту 1529 року може бути беззастережне визнання права шляхти на «отзыв», тобто на скаргу до господаря і Пани-Ради на неправильне рішення суду.

У 1916 р. побачив світ курс лекцій О. Малиновського з історії руського права[343], а 1929 р. з'явилося дослідження О. Малиновського українською мовою, в якому він спробував з матеріалістичних позицій проаналізувати право ВКЛ і його джерела, пов'язати їх з історією права Давньої Русі, Великого Новгорода і Московської держави[344].

---

[337] Малиновский И. Паны-Рада Великого княжества Литовского в сравнении с Боярской думой Древней Росси... – С. 111.
[338] Там само. – С.185.
[339] Там само. – С. 214–215, 219.
[340] Там само. – С. 283–289.
[341] Пичета В. И. Белоруссия и Литва XV–XVI вв... – С. 186.
[342] Там само. – С. 427–428.
[343] Малиновский И. Лекции по истории русскаго права / И. Малиновский. – Ростов н/Д., 1916. – С. 358.
[344] Малиновський О. Стародавній державний лад східних слов'ян і його пізніші зміни. Нариси з історії права / О. Малиновський. – К., 1929.

В. Пічета назвав цю працю О. Малиновського «цінною»[345], проте стосовно предмета нашого дослідження згадані дві праці не містять нічого принципово нового, продовжують ті ж традиції старої формально-юридичної школи.

Українська держава, яка протягом століть перебувала під владою інших держав та імперій, будучи переділеною і подрібненою, не змогла сформувати єдиної правової бази і поступово втрачала свої народовладні демократичні традиції. Тому, вивчаючи ті чи інші питання соціального буття, дослідник змушений звертатися часто не до офіційних документів, нормативних джерел і т. ін., а до філософських та наукових трактатів і праць, у яких передові представники того часу висловлювали погляди щодо політичного устрою держави та її права.

Це певною мірою стосується і вивчення питань функціонування норм звичаєвого права в юридично-правових збірниках документів, які діяли на землях Русі.

Після повної ліквідації Української державності та остаточного приєднання українських земель до складу Московії, Польщі, Угорщини та Румунії власна правова база в Україні із зрозумілих причин не розроблялася. Однак ми не можемо заперечити той факт, що і «Руська правда», і Литовські статути є пам'ятками українського права, витоками яких є ще інститути та норми звичаєвого права східних слов'ян VIII–IX ст. н.е.[346].

Історики-норманісти протягом XIX і з початком XX століття продовжували утверджувати в юридичній науці думку про нібито скандинавський характер давньоруських законів і, зокрема, «закона русского», що згадувався у тексті договорів з греками та головної законодавчої пам'ятки Давньої Русі – «Руської правди»[347]. Для

[345] Пичета В. И. Белоруссия и Литва XV–XVI вв. ... – С. 490.

[346] Сворак С. Д. О. О. Малиновський про ґенезу та трансформацію звичаєвих правових норм у східних слов'ян / С. Д. Сворак // Наукова спадщина академіка О. О. Малиновського і сучасність : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., 4–6 грудня 2008 р., м. Рівне. – К., 2010. – С. 60.

[347] Шаскольский И. П. Норманская теория в современной буржуазной науке / Шаскольский И. П. – М., 1965. – С. 43.

обґрунтування цієї тези скандинавські історики порівнювали тексти «Руської правди» і давніх шведських обласних законів, намагаючись довести, що «Руська правда» складається переважно з норм шведського права і містить у своєму тексті багато запозичених слів і виразів.

Критикуючи головне положення норманської теорії, професор О. Малиновський у праці «Народ і влада в руській історії» проаналізував найбільш важливе вічове право стосовно князя. Він стверджував, що «віче, обравши князя, укладало з ним договір». Однак, наголошує далі дослідник, у разі незадоволення князем «указувало ему путь чист», тобто усували його з княжого стола[348].

Провівши порівняльне вивчення «Руської правди» з давніми скандинавськими законами, О. Малиновський довів, що ці пам'ятки не збігаються в більшості основних пунктів і що «Руська правда» належить до ранішого періоду, аніж норманські законодавчі акти. Крім цього, мова і стиль написання «Руської правди» не дають жодних підстав твердити про її залежність від шведських законодавчих пам'яток. Досконале вивчення положень «Руської правди» дозволило О. Малиновському зробити висновок, що основою законодавчого збірника є звичаєве право, яке увійшло до документа у формі артикулів – «уставів» і «уроків» руських князів. Поряд із цим професор О. Малиновський стверджує, що закони видавало віче, однак, на його думку, законодавча діяльність не мала у давнину такого значення, як сьогодні, а закони видавалися зрідка або швидше у виняткових випадках. Тому суспільне життя, управління і суд древньоруської громади відбувалися за загальними юридичними правилами життя – звичаями[349].

Говорячи про історію, вчений підкреслює, що це наука, яка намагається відтворити минуле життя людства. Розуміючи, що історія «людства як величезної колективної одиниці» – це життя мільйонів та мільярдів людей і що життя всіх висвітлити неможливо, О. Малиновський аналізує погляди давніх та середньовічних істори-

[348] Малиновский И. Народ и власть в русской истории... – К., 1905. – С. 6.
[349] Сворак С. Д. О.О. Малиновський про ґенезу та трансформацію звичаєвих правових норм у східних слов'ян... – С. 61.

ків, з яких виводить закономірність, що історики, як правило, найбільше цікавилися життям вождів та владик, війнами, мирними переговорами, дипломатичними хитрощами тощо. Таку історію О. Малиновський називає «історією прагматичною».

Аналізуючи розвиток науки історії у новий час, учений звернув увагу на зміну об'єктів та предметів досліджень. Дослідники історії цього часу почали цікавитись історією того чи іншого народу, історією важливих явищ суспільного життя людей, розвитком культури того чи іншого народу. Таку історію О. Малиновський називає «історією культури».

Щодо «історії права», то вчений вважав, що вона є невід'ємною частиною історії культури. Крім історії права, складовими загальної історії культури є історія економічного побуту, історія церкви і релігії, історія просвітництва, історія літератури, науки, історія мистецтва тощо[350].

На думку О. Малиновського, розвиток історичної науки мусить базуватись на деяких загальних засадах та законах. Одними з найважливіших серед таких законів учений називає «закон послідовності явищ», «закон поступовості», т. зв. закони впливу умов на появу історичних явищ, закон схожості історії окремих сусідніх народів, закон запозичення, а також закон руху від простих форм до більш складних форм життя людства, закон прогресу людства та регресу. Обґрунтовуючи їх, учений підкреслює, що «історія не є безпорядковою масою явищ і подій, які не пов'язані одна з одною, а навпаки, в історії всі наступні явища генетично пов'язані з явищами попередніми і послідовно змінюють один одного з непомітною поступовістю». Поступовість в історії розвитку людства, на думку вченого, виключає можливість «стрибків» в історії.

Відзначаючи, що явища суспільного життя перебувають у певному співвідношенні між собою, вчений робить висновок, що

[350] Коваль А. Ф. Погляди О. О. Малиновського на історію формування та розвитку права на території сучасної України / Коваль А. Ф. // Наукова спадщина академіка О. О. Малиновського і сучасність : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., 4–6 грудня 2008 р., м. Рівне. – К., 2010. – С. 75.

зміни, які відбуваються в одному явищі, безпосередньо впливають на зміну стану інших явищ. На прикладі історії права вчений показує, що умови суспільного життя (релігія, просвітництво, економічний побут, мирні відносини та сутички з сусідніми народами) обов'язково спричиняють зміни в праві. Крім змін в умовах суспільного життя, на історію впливають і умови природи (клімат, географічне положення держави, геологічний склад ґрунтів і т. п.). На підставі цього науковець робить висновок, що під впливом суспільного життя й умов фізичної природи у житті кожного народу утворюються національні особливості, які в комплексі впливають на історію загалом і на історію права зокрема. Роблячи такий висновок, О. Малиновський не применшує роль діяльності особистостей. У зв'язку з практичною неможливістю відтворення всіх умов, які вплинули на появу того чи іншого історичного явища, науковець доводить, що зміна умов змінює і явища, які, у свою чергу, в історії як ідентичні не повторюються. Крім загальнопрогресивного та послідовного напряму розвитку історії, правознавець аналізує й певні відхилення у цих процесах, називаючи їх «тимчасовими хворобливими зупинками, які в історичній науці заведено називати регресом»[351].

Аналізуючи історію людства та заглиблюючись в історію розвитку права й держав на території Європи, О. Малиновський основну свою увагу зосередив на виникненні Руської держави та права. Слід зауважити, що вчений у своїй праці, говорячи про історію, право та державу, вживає термін «русское», який не має єдиного чіткого відповідника – чи це українською мовою «руське», чи «російське».

Безперечно, О. Малиновський ретельно досліджував праці попередників, які висвітлювали питання розвитку історії Європи, зокрема, історію Київської Русі, Московського царства, Польського та Литовського князівств.

[351] Коваль А. Ф. Погляди О. О. Малиновського на історію формування та розвитку права на території сучасної України... – С. 76.

Аналізуючи утворення і розвиток Київської Русі, правознавець стверджував, що «Київська Русь була могутньою державою середньовічної Європи ще до появи на політичній європейській арені Московської держави». Говорячи про зародження та розвиток джерел права Російської держави, важливу роль О. Малиновський надає таким джерелам права Київської Русі, як «звичаї полян, і «Руська правда», діяльність Володимира, статути (т. зв. закони) Ярослава Мудрого та його синів, які були невід'ємними елементами розвитку правової системи Київської Русі»[352].

Більше того, говорячи про предмет руського права у своєму лекційному курсі, О. Малиновський розрізняє поняття «руське право» та «право московське», а також «право литовсько-руське», вказуючи, що руським правом слід називати як право московське, так і право литовсько-руське. Виходячи з такого твердження вченого, на наш погляд, можна зробити висновок, що, на його думку, на розвиток правової системи східних європейських держав визначальний вплив мала саме правова система Київської Русі.

Указуючи, що предметом «руського права» є саме руське право, а руське право – це, у свою чергу, право руського народу, О. Малиновський чітко дає відповідь, що це право відрізняється від права Російської (Московської) держави. Розмірковуючи над тим, що сучасна вченому російська держава охоплювала територію різних корінних народів, науковець робить висновок, що право російської держави складається із сукупності правових систем різних етнографічних одиниць (народів). «Ці інші народи мають власне національне право», – стверджує правознавець. Так, учений згадує про польське, німецьке, шведське права і звичаєві права кавказького, сибірського та інших народів[353].

Підбиваючи підсумки короткого аналізу системних загальнотеоретичних поглядів ученого на історію розвитку права та держави на території Російської держави кінця XIX – початку XX ст., можна

[352] Коваль А. Ф. Погляди О. О. Малиновського на історію формування та розвитку права на території сучасної України... – С. 77.
[353] Там само.

зробити висновок, що О. Малиновський глибоко вивчав життя, способи та державно-правові форми організації кожного з народів, які перебували на території Російської держави та деяких сусідніх держав. На підставі здобутих знань з історії розвитку цих народів учений зробив обґрунтовані висновки щодо походження та сутності права та держави і, базуючись на них, запропонував власне бачення подальшого розвитку людства, права та держави.

Значний доробок О. Малиновського в справі вивчення історії права Великого князівства Литовського став базовим матеріалом до вивчення права Козацько-Гетьманської держави, адже одним із джерел права, що діяло на території України XVII–XVIII ст., окрім законодавства Московської держави та власне козацького нормотворення, був Литовський Статут. За твердженням академіка, ще професор М. Володимирський-Буданов визначив зв'язок литовсько-руського права з правом Московської держави, вказавши, що Литовський Статут став джерелом Уложенія царя Олексія Михайловича[354]. У згаданій роботі О. Малиновський ґрунтовно досліджує систему кримінального права за Литовськими Статутами: дає загальну характеристику злочину, складу злочину, суб'єкту злочину, співучасті, класифікує карані злочини за об'єктом. Слід зазначити, що оскільки законодавство Московської держави було створене з урахуванням положень Литовського Статуту, а власне козацьке законодавство не мало ґрунтовного документа, який би врегульовував соціально-правові відносини в галузі кримінального права, то можна вважати Литовський Статут одним з найпоширеніших джерел кримінального права в Україні XVII–XVIII ст. Дослідження О. Малиновського в галузі кримінального права, що врегульовувалося Литовським Статутом, дає уяву про кримінальне законодавство Козацько-Гетьманської держави.

Вагомим внеском О. Малиновського в історико-юридичну українську науку стали «Лекціи по истории русскаго права»[355]. У ґрунтовній праці вчений розкриває предмет, джерела права, історію

[354] Малиновский И. Учение о преступлении по Литовскому Статуту... – С. 1.
[355] Малиновский И. Лекции по истории русскаго права... – 486 с.

державного права, історію кримінального права, історію цивільного права та історію «судебного права». У вступі О. Малиновський підкреслює, що історія російського права не збігається з історією руської держави, руське право – це право руського народу[356]. Поняттям «руський народ» академік охоплював усі народи, які в той чи інший час існували на досліджуваній території, а отже, й українців. До того ж, до джерел руського права вчений відносить давні літописи, князівські грамоти та договори XIV–XV ст., Литовський Статут, акти державних органів, місцевих установ та судові рішення XVII, XVIII та XIX ст., нормативні збірки та окремі нормативні акти періоду IX–XIX ст. Як бачимо, до джерел руського права в розумінні О. Малиновського відносяться й джерела, що вивчаються істориками української держави та права. Отже, ця робота має цінність у розрізі вивчення права Гетьманської держави XVII–XVIII ст., а саме: розділ «Исторія государственнаго права», в якому викладений погляд на історичний розвиток держави від князівської доби до XIX ст.

О. Малиновський у своїй праці не ставив за спеціальну мету дослідити саме період Великого князівства Литовського чи Гетьманщини. Хоча у своїй періодизації він виділяє добу Гетьманщини, але, здається, вчений не бачить у ній окремого вияву української державності, оскільки мета його історико-юридичних досліджень була значно ширшою: осмислення становлення руської (української) держави та права в історичній ретроспективі, починаючи з князівської доби та закінчуючи революцією 1917 р. Проте його характеристики періоду Козацько-Гетьманської держави, які знаходимо в джерелах, що подані вище, та загальний доробок у вивченні західноруського права надає напрям дослідження української держави та права XVII–XVIII ст. та дозволяє спиратися на праці академіка, продовжуючи й розвиваючи його наукові пошуки[357].

[356] Малиновский И. Лекции по истории русскаго права... – С. 3.

[357] Нюхіна П. О. Козацько-Гетьманська доба у творчості академіка О. О. Малиновського / Нюхіна П. О. // Наукова спадщина академіка О. О. Малиновського і сучасність: матеріали Всеукраїнської наук.-практ. конфер., 4–6 грудня 2008 р., м. Рівне. – К., 2010. – С. 128.

Важливе місце у творчій спадщині О. Малиновського посідають питання державного ладу Великого князівства Литовського. Як яскравий представник школи західноруського права, вчений обстоював положення про наявність тісного генетичного зв'язку литовсько-руських і давньоруських державних інститутів[358]. Однак серед сучасних дослідників ця, здавалося б, цілком обґрунтована позиція не знаходить одностайної підтримки. Так, наприклад, відомий польський учений Є. Охманьський вважає, що у системі придворного управління Великого князівства Литовського, до компетенції якого входило здійснення державної влади руських запозичень, була незначна кількість, переважали польські[359].

Інкорпорація Литвою руських земель привела до створення Литовсько-Руської держави, в якій більшість населення належала до православної конфесії. За офіційною середньовічною православною доктриною, влада монарха мала божественне походження. Подібно до того, як світ – макрокосм – управляється Богом, а людське тіло – мікрокосм – управляється душею, так і політичним тілом – державою – управляє монарх, чиє відношення до підданих можна уподібнити відношенням голови до інших органів[360]. Монарх підпорядковується лише Богові і не зв'язаний ніякими земними настановами. Він миропомазаник, тож є вищим носієм правди і справедливості. Закони йдуть від Бога, а завдання князя – «судити людем в правду», «по праву», «по старине и пошлине». Згадаємо, що князі Київської Русі сприймалися насамперед як судді і мірилом їхньої гідності, крім стандартних чеснот (військова відвага, захист християнської віри, дбання про дружину і «братію», «книжність»[361]), уважалися праведний суд і милість

[358] Малиновский И. А. Рада великих князей литовских в связи с Боярской думой древней Руссии / Малиновский И. А. – Томск, 1904. – Т. 1; 1912. – Т. 2; його ж. Стародавній державний лад східних слов'ян і його пізніші зміни. – К., 1929.

[359] Ochmacski J. Ruskie wzory organizacyjne w pacstwie litewskim XIV–XVI wieku / Ochmacski J. // Dawna Litwa. – Olsztyn, 1986. – S. 77–78.

[360] Гуревич А. «На праве страна строится…» / Гуревич А. // Категории средневековой культуры. – М. : Наука, 1972. – С. 146.

[361] Пауткин А. А. Характеристика личности в летописных княжеских некрологах / Пауткин А. А. // Герменевтика древнерусской литературы. Сб. 1 : XI–VI вв. – М., 1989. – С. 237.

до підданих. Литовські господарі, принаймні формально, демонстративно підкреслювали дотримання «старовини», повагу до місцевих руських правових норм, справедливість свого суду[362]. Тож можна говорити, що разом із рецепцією руських державних і правових інститутів відбулося перенесення на литовський ґрунт руської державницької ідеології.

Життя вносило корективи у теократичну доктрину походження монаршої влади. Литовські господарі з 1440 р., коли престол посів Казимир Ягайлович, обиралися магнатством. (Однак господар, як і раніше, вважався помазаником Божим, що, зокрема, знаходило відбиток в обов'язковому додаванні до титулатури господаря формули «Божою милістю»). Але і виборність великого литовського князя не суперечила давній руській традиції, згідно з якою невід'ємними елементами легітимації влади великого князя були її договірний характер і система завоювання – запрошення – згоди[363].

У 1447 р. великий князь литовський Казимир став також і польським королем. З тих пір Польське королівство і Литовське князівство мали спільного монарха. Повністю уникнути польських впливів стало неможливо. Це не могло не позначитися на характері влади литовського господаря: з кінця XV ст. влада великого князя стала обмежуватися Пани-Радою – становим органом, до складу якого входили магнати.

О. Малиновський цілком слушно оцінював Пани-Раду як орган, похідний від ради при князі часів Київської Русі. І справді, право бояр разом із князем приймати державні рішення конституювалося з давніх дружинних звичаїв й існувало протягом усього періоду давньоруської державності. Разом з тим учений переконливо довів, що ставити знак рівності між двома зазначеними органами не можна. Пани-Рада є результатом еволюції давньоруської княжої ради, але

[362] Литовская Метрика. 4-я книга записей. – Вильнюс, 2004. – С. 124, 173.

[363] Соловьев К. А. Эволюция форм легитимации государственной власти в древней и средневековой Руси / Соловьев К. А. // Международный исторический журнал. – 2002. – № 20. – С. 39.

вона є органом зовсім іншої історичної доби[364]. Відтак пов'язувати процес становлення і розвитку державно-правових інститутів Литовсько-Руської держави тільки з руськими або польськими впливами було б помилковим. Вплив давньоруської державності мав важливе значення, завдяки йому були закладені міцні народовладні підвалини державного ладу Великого князівства Литовського і традиції державного будівництва. Але із змінами у конкретно-історичних реаліях закономірним був і подальший розвиток державних інститутів.

Таким чином, кінець XIX – початок XX ст. позначений могутнім піднесенням вітчизняної наукової думки з історії держави і права України. М. Грушевський разом з іншими політиками і вченими впродовж багатьох років був одним із засновників українського національно-визвольного руху в Галичині, пізніше в Києві. Спадщина М. Грушевського стосовно державного устрою і правовідносин козацької доби в українській історії держави і права, попри всілякі критичні кон'юнктурні аберації промосковської історіографії, постійно привертала до себе пильну увагу вітчизняних дослідників. Ідея козацьких вольностей та міркування М. Грушевського стосовно долучення козацької спільноти до західноєвропейських цінностей місцевого самоврядування у формі Магдебурзького права як основоположного відчуття людиною особистої свободи і громадянськості склали концептуальну основу визначення козацької держави спадкоємцем народовладної традиції Київської Русі та найвизначнішої доби в українському національному державотворенні. Друга складова концепції М. Грушевського про державно-правовий устрій козацького періоду в історії українського національного державотворення полягає в тому, що він розглядає Хмельниччину в площині пояснення ролі народу співмірно з європейськими країнами.

Провідники українського національно-визвольного руху доволі спрощено розуміли процес переходу до демократії мирним шляхом,

[364] Ковальова С. Г. Інститути державної влади Великого князівства Литовського / Ковальова С. Г. // Наукова спадщина академіка О. О. Малиновського і сучасність : матеріали Всеукр. наук.-практ. конфер., 4–6 грудня 2008 р., м. Рівне. – К., 2010. – С. 130.

без належної широкої і глибокої співпраці з місцевими громадами та їхніми інституційованими організаціями. Вони покладалися на себе у творенні держави, бо вважали, що народ стихійно, без усвідомлення цілей і задач буде їх підтримувати лише на небажанні жити у складі Росії. Крім того, вони обмежили свою діяльність лише інтелігентським середовищем і не доклали належних зусиль, щоб з'єднати всі соціальні структури українського народу ідеєю демократії, яка б міцно зв'язала їх свідомість із національним визволенням. Будучи в полоні просвітницького ідеалізму, вони не розуміли, що ідеї демократії запліднюють не лише світобачення і світорозуміння, але й світотворення. Вони не розуміли значення, а тому не сприяли створенню на місцях осередків громадських і політичних організацій та місцевих самоврядних інститутів, які мали б активну практичну цілеспрямовану волю на розбудову демократії у своєму середовищі, узгоджуючи із центральними інститутами влади.

3.3. Народовладдя та інститути народного представництва в українських урядах І половини ХХ століття

Утворення Української Народної Республіки стало наслідком не організаційної та політичної діяльності лідерів тодішніх партій України, а слабкості тимчасового уряду Російської імперії (уряду Керенського) та вмілій організованості більшовиками декласованих елементів тодішньої столиці Петербурга, які не дали можливості зібратися національним зборам Росії і силою захопили владу. «Відчувши повну відсутність опертя, Микола ІІ зрікся престолу»[365]. Його наступник, великий князь Михайло Олександрович, маючи юридичні підстави посісти престол у Росії, зрікся цього права. Він, «освічений і порівняно ліберальний, доручив вирішення подальшої долі монархії Установчим зборам. Тимчасовий уряд, сформований комітетом Державної Думи з правих і лівих лібералів, був войовничо настроєний на ко-

[365] Попович М. В. Червоне століття / М. В. Попович. – К. : АртЕк, 2007. – С. 156.

ристь «російської ідеї», тобто прагнув відновити воєнну могутність Росії і закінчити війну з територіальними надбаннями на умовах таємних угод»[366]. Саме на тлі цього безсилля російської влади в Україні було проголошено УНР. М. Попович так описує події в Росії, які спричинили прихід до влади більшовиків: уся Росія 1917–1918 рр. була пробільшовицькою, оскільки війну було закінчено, а розміри поразки нікого не бентежили, розвал владних структур і домінування в країні дезертирів-фронтовиків видавалися «тріумфальним поступом радянської влади».[367] Ленінський більшовизм, захопивши владу, трансформувався в репресивний тоталітаризм. Перелом на користь більшовиків у захопленні влади в Україні був підготовлений Тимчасовим урядом Росії, оскільки «25 листопада 1917 р. Центральна Рада залишила чинними всі закони Російської імперії, які діяли на території України до 27 жовтня 1917 р., аж до створення особливих українських законів. Так, поряд з іншими в Україні залишився чинним закон Тимчасового уряду від 22 червня 1917 р… Залишилися недоторканими і призначені Тимчасовим урядом комісари, які перейшли на службу до Центральної Ради і були взяті нею під захист»[368].

Досліджуючи передумови тоталітаризму, Х. Арендт пише: «Абсолютне панування в парламенті більшості однієї партії призведе до однопартійного правління, це може скінчитися тільки або диктатурою, бо система не підготовлена до такого правління, або нечистим сумлінням все ще суто демократичного правління партії».[369] Порівнюючи стан суспільно-політичної свідомості країн, в яких утвердився однопартійний тоталітаризм, зокрема Німеччини і Росії, доходимо висновку: це – невідповідність національної державності титульній нації, що знаходить прояв в етнонаціональній строкатості. Для кожної спільноти проблема солідарності є однією з головних. Для держави – це проблема національної солідарності (в політичному сенсі слова).[370]

[366] Попович М. В. Червоне століття... – С. 156–157.
[367] Там само. – С. 158.
[368] Юрій М. Ф. Соціокультурний світ України... – С. 202.
[369] Арендт Х. Джерела тоталітаризму... – С. 302.
[370] Попович М.В. Червоне століття... – С. 170.

Сьогодні на основі критичного аналізу наукових праць, присвячених проголошенню УНР та її поразки і втрати національної державності, можна сказати, що тогочасна ситуація у всіх сферах життя українського народу не сприяла утвердженню і розвитку народовладних інститутів. Причин утрати українським народом своєї державності доволі багато. Вони стосуються як суспільно-політичних, соціально-економічних, так і особливо суб'єктивних – несформованості суспільної свідомості і державницької суб'єктності. На відміну від ЗУНР, де були підготовлені соціально-економічні та ідейно-світоглядні засади творення української національної держави, в УНР лідери політичних партій зосередили свою увагу на декларуванні своїх ідей, програм, вимог. Навіть провідні державні діячі В. Винниченко, М. Грушевський та ін. не мали погодженої стратегії і тактики державного будівництва незалежної України. Вони були свідомі того, що українська революція має бути буржуазно-демократичною, але М. Грушевський дотримувався ідеї розбудови держави на основі сільського комуналізму. В. Винниченко писав: «Ми сприймали революцію як буржуазно-демократичну, і самі не робили ніяких замахів на буржуазно-демократичний устрій, завдяки тому з боку несоціалістичних елементів не могли зустріти належного відпору»[371]. У той час величезна кількість солдат і матросів російської армії самовільно покинула свої частини і повернулася додому, серед них було багато зі зброєю. «Дезертирство набуло масового характеру»; по-друге, «створені в армії Ради солдатських депутатів контролювали командування і повністю розвалили російське військо»[372]. На периферії української території помітна була відсутність централізованої влади, скоординованих дій. На цьому тлі розпочалися анархія, бандитизм та самовільне проголошення незалежних республік в окремих областях. «Невпинно руйнувались внутрішні зв'язки, дезорганізація охоплювала життєво важливі центри, слабкий ринок. У всі щілини суспільства проникав ірраціональний страх, що примушував шукати вихід у

[371] Юрій М. Ф. Соціокультурний світ України.... – С. 202.
[372] Попович М. В. Червоне століття... – С. 156.

звертанні до древніх форм життя. Суспільство було на краю прірви від хаосу, що наступав звідусіль, який руйнував передусім найбільш складні й ефективні досягнення накопиченого культурного багатства. Воно розвалювалося на атоми локальних світів, здатних вести безконечну війну один з одним, прирікаючи на загибель міста, села, тисячі людей»[373].

Центральна влада практично не контролювала низові інститути держави, які поступово почали захоплювати більшовицькі емісари, значною частиною з тих українців, які підтримували більшовицьку партію. Отже, В. Ленін глибше усвідомлював реальну ситуацію, мав у лавах своєї партії значно більшу кількість прихильників. Окрім того, він глибоко розумів, про що мріють колишні солдати й матроси російської армії та селяни і робітники. Тому він проголосив гасла «мир», «землю селянам», «заводи і фабрики робітникам». Це породило самозахоплення чужої власності і ще більше розкололо суспільство. Отже, лідери УНР не мали ні соціального, ні мілітарного, ні економічного, ні духовного ресурсу для утвердження незалежної держави.

У цьому контексті заслуговує на увагу організаційна і політична діяльність західноукраїнських партій, які підготували спільноту духовно, світоглядно й економічно – сприяли розвитку малого і середнього підприємництва, і, скориставшись правовими нормами австрійської конституції, проголосили утворення ЗУНР. У цей час виявилася вузькість політичного мислення уряду УНР, що не сприяло узгодженій політиці ЗУНР для спільного захисту новоутворених держав. Наддніпрянський уряд і соціалістичні партії, на які він спирався, не лише не признавали Петрушевича, але виявляли недвозначно позицію зліквідувати галицький уряд і арештувати диктатора. Не маючи за собою реальної сили, бо наддніпрянська армія була нечисленна і слабо зорганізована, не могли виконати своїх задумів. Не зважаючи на те, уряд поводився так, неначе б та реальна сила була на його боці

[373] Юрій М. Ф. Соціокультурний світ України... – С. 205.

і провадив проти Петрушевича і галицької армії далі завзяту боротьбу, підсилювану безперечно ворожими агентами[374].

Вивчивши наукові праці з теорії та історії держави і права України, які стосуються процесів утворення УНР, ЗУНР та УРСР, можна дійти висновку, що в Росії і Україні процеси формування інститутів народовладдя відбувалися майже синхронно, за однією тактикою і стратегією, з величезним тиском «махновщини». У середовищі українського суспільства, як і в Росії, були соціально активні і свідомі громадяни, які прагнули змінити чинний державний устрій на демократичний. «Творилися нові громадські організації, насамперед ради об'єднання громадських організацій і ради робітничих та солдатських депутатів. За два тижні стара імперська державна машина, яка проіснувала кілька століть, розтанула, немов сніг під весняним сонцем»[375]. У самовільно створених інститутах місцевого самоврядування не було єдиної ідеології їх функціонування та підпорядкованості центральній владі. Значна частина членів цих самоврядних організацій підтримувала більшовиків, інша – Керенського і, звичайно, були проукраїнські орієнтовані верстви. Слід зазначити, що і в російському центральному уряді, і в українському не було узгоджених позицій про статус української національної держави, як і про статус Тимчасового уряду Росії. Опозиція Керенському готувала переворот. Цим скористався В. Ленін і сформував поряд з Тимчасовим урядом революційні ради[376].

Якщо врахувати той факт, що на той час у великих містах України вже були сформовані інститути самоврядування, діяльність яких обмежувалася вирішенням суто побутових справ громадян і належної структури забезпечення життєвих потреб, зокрема й освіти та

[374] Історичні постаті Галичини ХІХ–ХХ ст. / Наукове товариство ім. Шевченка. Бібліотека українознавства. Ч. 8. – Нью-Йорк ; Париж ; Сідней ; Торонто, 1961. – С. 194.

[375] Верстюк В. Ф. Українська Народна Республіка / В. Ф. Верстюк // Політична система для України : історичний досвід і виклики сучасності. – К., 2008. – С. 380.

[376] Попович М. В. Червоне століття... – С. 299.

культурного дозвілля, то ці самоврядні організації були тим соціальним ресурсом, який можна було використати як стартові форми розгортання їх діяльності у сфері зміцнення і підтримки уряду УНР. У цьому контексті Тимчасовий уряд Росії видав Постанову «Про проведення виборів гласних міських дум» (15 квітня 1917 р.). Одночасно були опубліковані й «Тимчасові правила щодо проведення виборів гласних міських дум». Уперше в колишній Російській імперії впроваджувалось демократичне, пряме й рівне виборче право[377].

В Україні на той час загострювалися суперечності між проросійськими і проукраїнськими силами у питанні про підтримку УНР та її подальшу долю. Проросійськи налаштовані верстви вимагали утворення Української республіки на широких засадах автономії в складі Росії. Саме це й руйнувало місцеві центри політичного впливу. М. Попович зазначає, що «в Україні складається не лише національний центр, а три структури з самостійними сферами владного впливу»[378]. Перша структура, що сформувалася на заклик Тимчасового уряду Росії, була «виконавчим комітетом громадських організацій, що прагнули стати опорою Петроградського уряду». На тлі існування проросійських політичних інститутів – «комітетів громадських організацій» сформувався «український національний центр – Центральна Рада», яка «з травня стала вирішальною політичною силою в Києві». Третім політичним центром і очільником суспільно-політичного руху українського суспільства з весни 1917 року стала «рада робітничих депутатів»[379]. До цього слід додати, що існуючі європейські держави та їх уряди не були зацікавлені у створенні національних держав унаслідок розпаду Російської імперії. Вони бажали лише максимального послаблення мілітарних, економічних та соціальних ресурсів Росії. Г. Федотов вважає, що «для великих європейських держав

[377] Ярмиш О. Н. Харківське міське самоврядування на зламі століть: XIX–XX і XX–XXI. Досвід історії та сучасності : [До 350-річчя Харкова] : монографія / Ярмиш О. Н., Головко О. М. – Х. : Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2004. – С. 41.
[378] Попович М. В. Червоне століття... – С. 195.
[379] Там само.

кінця XIX ст. колоніальна експансія була господарською необхідністю… Політична держава стає формою, знаряддям і панцирем економічної експлуатації. Конфлікти, що призвели до війни, були двох порядків: національні й імперіалістичні»[380]. Це означає, що народовладдя можна осмислити лише в найтіснішому зв'язку з імперським духом європейського геополітичного простору та національно-визвольних рухів. Потрібно також зазначити, що у середовищі українських державних діячів, які прагнули створити незалежну українську демократичну республіку, бракувало, по-перше, злагоджених організаційних форм діяльності; по-друге, узгоджених принципів з тактики і стратегії державного будівництва і бачення можливих дій урядів сусідніх держав на виклик, який національна держава створювала. В наукових працях акцентується на тому, що через усю історію держави і права України міжособистісне суперництво за лідерство завдавало великої шкоди інституалізації народовладдя. Один із тодішніх політичних діячів М. Могилянський писав, що внаслідок суперництва між політичними лідерами українського національно-державницького творення «з надзвичайною швидкістю усунуті були від справ найбільш шановані і заслужені діячі української ідеї… В. Науменко, М. Василенко, С. Ольденбург і навіть В. І. Вернадський»[381].

Лідери українських визвольних змагань дотримувалися ідеї абсолютної незалежності української держави від будь-яких форм національної автономії чи то в Росії, чи в Австрії. Вони й не поділяли ідей соціалізму та орієнтувалися на відродження інститутів самоврядування, які вже були в минулій історії українського народу. В середовищі перших осіб виконавчого органу УНР не було єдиного погляду на методи формування місцевих інститутів самоврядування на основі безпосереднього представництва різних соціальних верств. Незважаючи на те, що Центральна Рада своїм ІІІ Універсалом юри-

[380] Федотов Г. Доля імперій / Г. Федотов // Сучасність. – 1993. – № 1. – С. 97–98.

[381] Могилянский Н. М. Революция на Украине по мемуарам белых / Н. М. Могилянский ; сост. С. А. Алексеев ; под. ред. Н. Н. Попова. – М. : Госиздат, 1930. – С. 118.

дично закріпила норму утворення інститутів місцевого самоврядування, які мали широкі повноваження на місцях, розбрат у суспільстві та різні форми прояву сепаратизму в окремих областях завадили їх створити[382].

У проекті Конституції УНР, що було винесено на розгляд 29 квітня 1918 р., передбачалась норма надання місцевим інститутам самоврядування широких прав у різних сферах життя громади. Ця норма була сформульована у такий спосіб: «Радам і їх виконавчим органам – управам належить єдина безпосередня місцева влада»[383]. На жаль, ці інновації не реалізувалися на практиці, оскільки, по-перше, органи самоврядування перебували у стані жорстокої кризи (безгрошів'я, невиплата зарплати службовцям і т. ін.); по-друге, в міру ускладнення внутрішньої ситуації в УНР її лідери все більше нарощували взаємну недовіру.

Слід наголосити, що у середовищі російських політичних сил на той час домінувала ідея розбудови демократичної Росії. Саме це і викликало у Леніна невдоволення. Після страти свого брата він заявив, що знайде інший вихід зміни імперської влади Росії. Пізніше Ленін запозичив ідею «масового якобінського терору»[384]. Першим терористичним актом, організованим Леніним, був акт арешту лідерів політичних партій Росії, які разом із своїми делегатами прибули на Всеросійський з'їзд народних представників. Ленін усвідомив, що його партія на цьому з'їзді не матиме ніяких шансів вплинути на рішення, оскільки населення Російської імперії на той час більшою мірою підтримувало соціал-демократів, есерів та ін. Тому він розпорядився послати загін матросів і солдат під керівництвом Залізняка, брат якого на той час очолював банду в Петербурзі. Солдати і матроси разом з бандою оточили приміщення, до якого мали з'їхатися

[382] Чотири Універсали / ред. Л. Лазерний. – К. : Добровільне товариство УРСР, 1990. – С. 14.
[383] Українське державотворення: не витребуваний потенціал : словник-довідник / Мироненко О. Н., Римаренко Ю. І. [та ін.]. – К. : Либідь. – С. 83.
[384] Попович М. В. Червоне століття... – С. 224.

представники політичних партій, здійснили арешт керівників і цим актом поклали кінець народжуваній російській демократії[385].

Ураховуючи той незаперечний факт, що тогочасне українське суспільство було неструктуроване організаційно і не мало глибоких переконань у доцільності української незалежної держави, народовладдя було із самого початку приречене. Крім того, друга особа в тодішній державі В. Винниченко поділяв думку про необхідність федерації нової української держави з післяреволюційною Росією.

Невелика частина солдат і матросів українського національного походження були тією силою, яка могла підтримати уряд УНР, якщо б їх цей уряд організував та забезпечив усім необхідним. Адже ще «Лютнева революція каталізувала створення різноманітних національних комітетів і організацій в армії, на флотах колишньої імперії. В Петрограді виникла Українська військова рада для формування українських частин, яку підтримали матроси і частина офіцерів Морської школи. На Чорноморському флоті серед українців розгорнув організаторську роботу військовий клуб імені І. Сірка»[386]. У солдатське середовище на той час проникли ідеї соціалізму, в яких пропагувалася рівність і формування держави у спілці робітників і селян. Навіть свідомі «солдати-українці, самоорганізуючись в окремі частини, керувалися насамперед прагматичними цілями: перебування в однорідному культурному середовищі, можливість виконувати військову повинність на Батьківщині, перспектива встигнути до розподілу поміщицьких земель, мати тісний зв'язок з рідними»[387]. До цього слід додати, що українізація армійських і матроських підрозділів відбувалася здебільшого стихійно, і тому цей рух не був належно організований на захист проголошеної УНР. Потрібно було, щоб лідери УНР скористалися новим складником військового життя української

[385] Попович М. В. Червоне століття... – С. 225–228.
[386] Куліш С. М. Національно-демократична революція в Україні. Боротьба за державність (1917–1920) / С. М. Куліш, Л. О. Радченко, В. І. Семененко // Політична історія України : посіб. для студ. вищ. навч. закл. / за ред. В. І. Танцюри. – К. : Академія, 2001. – С. 210.
[387] Там само.

солдатської маси – «небажання йти на фронт, висунення вимоги про передислокацію в Україну»[388]. Вражає той факт, що лідери УНР – М. Грушевський, В. Винниченко та ін., будучи високоосвіченими людьми і маючи інтелектуальні можливості об'єктивно оцінювати тодішню ситуацію як в історичному поступі, так і в державно-правовому просторі, але вони, як свідчить сам М. Грушевський, не усвідомили, що загальноросійська революція себе вичерпала, тому слід починати українську національну революцію[389]. Крім того, вони недооцінили аналітичний і розумовий потенціал Леніна, який у ті часи усвідомив глибше і ширше ситуацію, що склалася в Росії та Україні, і чітко визначив тактику і стратегію нейтралізації національного руху українців та інших народів Російської імперії, а також зародки тих інститутів народовладдя, які почали формувати демократичні партії України. Якщо М. Грушевський і В. Винниченко істотно недооцінювали роль армії в захисті української національної держави, то В. Ленін, навпаки, зосередив свою увагу на організації солдатських і матроських рад, які під керівництвом більшовицької партії практично захопили владу. Українські дослідники вважають, що «на той час М. Грушевський і В. Винниченко вважали армію неминучим злом»[390].

На противагу цим діячам українського державотворення, С. Петлюра був глибоко переконаний, що будь-які державні стосунки з Росією неможливі через її вічну імперську політику. М. Попович, вивчаючи державницьку діяльність Петлюри, дійшов висновку, що «ідея, якою поглинений Петлюра до кінця, – ідея української державності. Їй підпорядковані всі його політичні програми, і в цьому розумінні слова його можна назвати націоналістом»[391]. За характером Петлюра був інколи нестримним у дискусії зі своїми соратниками та опонентами, але український патріотизм для нього становив особисте

[388] Куліш С. М. Національно-демократична революція в Україні. Боротьба за державність (1917–1920)... – С. 211.
[389] Див.: там само. – С. 208.
[390] Там само. – С. 210.
[391] Попович М. В. Червоне століття... – С. 211.

«Я». Він всіма силами зневажав російський імперський російський державний уклад, не сприймав і класовий пролетарський інтернаціоналізм. Для Петлюри свій народ є основою державного будівництва і саме він мав творити інститути влади. Стосовно своєї позиції до більшовиків та їх пролетарського інтернаціоналізму він писав: «Їх серце нікого не любить, дух їх горить полум'ям любові й до добра найближчому другові – народу своєму, дух їх не може охопити любов'ю й дальніх друзів, коли нездатний полюбити й інших»[392]. На противагу більшовицькій концепції побудови держави на засадах пролетарського інтернаціоналізму він щиро, відверто і твердо наголошував, що «любов до власного народу є джерелом всесвітнього братерства, любов до власного народу вчить любити інших»[393].

З огляду на різні висловлювання Петлюри можна зробити висновок, що він був обізнаний з поглядами дослідників історії держави і права України, які попереджали, що українська незалежна держава може існувати лише тоді, коли Російська імперія розвалиться на національні держави тих народів, які вона завоювала. Зазначимо, що уряд Петлюри завадив Вітовському усунути тодішній галицький уряд[394]. Отже, Петлюра «вірно визначивши російську імперську державність як головну політичну небезпеку для України і відмовившись від деяких компромісів з білими і червоними, все більш непримиренним ставав до всього російського (звертання до книжок, «написаних московською» мовою, отруює і деморалізує читача)»[395]. Як бачимо, висловлені думки Петлюри стосовно Росії мають важливе значення і для сьогодення, взявши до уваги російську анексію Криму та гібридну війну на Сході України.

На відміну від Центральної України, в західних областях України, які були в складі Австро-Угорщини, лідери політичних сил спромоглися переформатувати українських січових стрільців на високо дисципліновану, «пройняту гарячим патріотизмом, найбільш

[392] Петлюра С. Статті. Листи. Документи / С. Петлюра. – К., 1979. – С. 538.
[393] Там само. – С. 539.
[394] Історичні постаті Галичини... – С. 229.
[395] Попович М. В. Червоне століття... – С. 212.

надійну частину, на яку наддніпрянський уряд міг завжди рахувати та яка рятувала його в найбільш скрутних ситуаціях»[396]. В Австро-Угорщині процес становлення ЗУНР був без суттєвих суперечностей між центральною владою і лідерами руху за незалежність і вирішувався спочатку в мирний спосіб. Так, 18 жовтня 1918 р. на зібранні у Львові Українська Конституанта вирішувала подальшу долю українських земель, що входили до складу Австро-Угорщини. Петрушевич запропонував від Парламентарної Репрезентації внесення, щоб Конституанта проголосила створення з Галичини, північної Буковини і Закарпаття самостійну українську державу[397]. Основною причиною розбіжностей у застосуванні військової сили Галичини у спільному захисті об'єднаної ЗУНР і УНР було непорозуміння між Грушевським і Петрушевичем. Останній усвідомлював, що в Наддніпрянщині існує політичний і соціальний хаос, який ускладнить галицьке питання і пошкодить його позитивному вирішенню із сусідніми державами. «В тодішніх обставинах повинна б була злучитися радше неупорядкована і перебуваюча в пливкім стані Східна Україна із вповні організованою Галичиною, а галичани повинні були взяти провід у будівництві Всеукраїнської Держави. Одначе до такого поставлення справи не була ні одна, ні друга сторона психологічно підготована»[398].

У ЗУНР під керівництвом уряду на чолі з Петрушевичем розпочалося планомірне і послідовне будівництво інститутів народовладдя на тих соціально-економічних, суспільно-політичних і духовних засадах, які були створені всіма політичними силами і громадськими організаціями, представники яких входили до загальної української ради (від Галичини, Буковини і Закарпаття). З перших днів роботи уряду і національної ради ЗУНР ці основні центральні інститути держави працювали за зразком західноєвропейського парламентаризму та продукували низку важливих для українського народу законів, що нормували державні і правові відносини у суспільстві. Найбільш

[396] Історичні постаті Галичини... – С. 223.
[397] Там само. – С. 171.
[398] Там само. – С. 179.

плідним досвідом ЗУНР було створення 125-тисячної армії, воїни якої були просякнуті українським патріотизмом і готові були до захисту незалежності української держави. На противагу ЗУНР, в УНР внутрішня ситуація впродовж усього її існування була на межі анархії. Саме ці обставини використала більшовицька партія, яка керувалася ідеєю диктатури пролетаріату, тобто жорстким характером застосування своїх інститутів влади.

Радикальний ленінський більшовизм, успадкувавши ідеї К. Маркса, не мав власних російських національно-державницьких амбіцій і виступав у своїх політичних змаганнях з іншими партіями Росії у такому ж ключі імперської ідеології, яку досить добре імплементували у суспільну свідомість російського багатоетнічного суспільства. Ленінська опозиція до всіх без винятку партій Росії та чинної до того часу влади була сперта на ідею класової боротьби як явища всередині російського суспільства. Російська національна аристократія на початку XX ст. не була настільки сильною організаційно, щоб започаткувати боротьбу російського народу за національну державність. Століття загального імперського духу зробили росіян замкненою кастою, яка вірила у велич Російської держави і була психологічно готовою убезпечити себе від загроз національно-демократичного руху.

У наукових працях, предметом дослідження яких були УНР і ЗУНР, уміщено докладний аналіз усіх інших причин, які призвели до наступних метаморфоз української держави та сприяли утворенню УРСР. Цей період також значною мірою висвітлений, хоча й у руслі радянської історіографії, в якій сутність іменованих інститутів народовладдя, як-от сільська рада, районна рада і т. д., висвітлено філософсько споглядально. Тому є потреба глибше розкрити сутність більшовицького розуміння народовладдя, яке насправді було суто формальним і призвело до породження таких негативних явищ у суспільній свідомості, як вождизм, а в практичному державницькому житті – тоталітаризм.

Слід звернути увагу й на державну політику країн, які на «Світовій конференції в Парижі» вирішували майбутню долю Росії та

Наддніпрянської державності. Останню вони не визнавали не тільки в силу Берестейського договору, але передусім тому, що західні держави погодилися на самостійність Польщі і Фінляндії, щоб утримати політично-мілітарну рівновагу в Європі й Азії та не хотіли «дальшого обкроєння Росії»[399].

Ідеологія більшовицького тоталітаризму випливає з визначення Леніним принципу диктатури пролетаріату: «Диктатура пролетаріату є влада, необмежена законом»[400]. Більшовицько-вождівський тоталітаризм, згідно з висновками дослідників історії держави і права України, завдав непомірної шкоди народовладній традиції української нації, перервав тяглість демократичній традиції, призвів до матеріального і духовного зубожіння національної культури. Про метаморфози влади в СРСР і внутрішньої боротьби різних політичних груп та органів правопорядку досить цікаво пише Х. Арендт: «Примноження таємних служб дозволяє вносити зміни в останню хвилину, так що один відділ може готувати нагородження директора фабрики Орденом Леніна, тоді як інший – готувати його арешт. За тоталітаризму, як і за інших режимів, таємна поліція може володіти монополією на певну життєво важливу інформацію».[401]

Тоталітаризм створив непереборний бар'єр для політичної й духовної солідарності українського народу всередині державно-правового простору СРСР та між українцями, які емігрували в інші країни. Вождьоцентризм, тобто всі рішення низових партійних організацій узгоджуються з генеральним секретарем, став основним ідеологічним і правовим інститутом державної влади в СРСР і заполонив увесь соціокультурний простір України. Вождь стає в ієрархії партії центром тотальності, яка наповнює собою наскрізь увесь простір СРСР.

В українському народовладному державно-правовому досвіді до входження в СРСР не існувало узагальненого образу лідера національної держави, який би започаткував деструкцію ідеї присутності

[399] Історичні постаті Галичини... – С. 170.
[400] Попович М. В. Червоне століття... – С. 177.
[401] Арендт Х. Джерела тоталітаризму / Арендт Х. – К. : Дух і літера, 2005. – С. 477.

інститутів народовладдя через особистісний владно-вольовий центризм та активізацію емоційного настрою вожделюбства. Влада гетьмана П. Скоропадського, яка віддзеркалила один із фрагментів історії держави і права України в іпостасі Б. Хмельницького, продемонструвала народові незнакові для його майбутнього державного устрою властивості політичного владного самовиявлення. Зауважимо, що образ гетьмана як народного інституту державної влади був запозичений П. Скоропадським з історії козацької держави і мав би бути трансцендентально позначуваним. Але народ України відкинув саму можливість існування гетьманату, що виріс на багнетах інтервентів. Як влучно висловилися дослідники історії державотворення України, в 1918 р. «український народ, який встиг вдихнути повітря свободи, не погодився на нове рабське ярмо й протягом періоду окупаційного режиму у безлічі стихійних повстань виступив проти нього»[402]. Скоріш за все, в українському державницькому досвіді російська реальність була значно привабливішою, ніж тодішня німецька військова присутність. У неприйнятті П. Скоропадського вагомим чинником став німецький військовий контингент, який у традиційній проросійській ментальності «очорнив» національне самоусвідомлення. Гетьман Скоропадський не врахував той факт, що українці воювали в складі російських військ проти німців і могли зорганізуватися проти присутності в Україні німецьких військ. Саме цей чинник став згубний для Скоропадського. Деякі дослідники вважають, що спільна платформа численних повстанських загонів полягала у вигнанні окупаційних сил, захопленні й розподілі землі та припиненні реквізицій. Так, у грудні 1918 р. загін М. Шинкаря захопив Полтаву, ліквідував у ній гетьманську владу, а вже 1919 р. підняв повстання проти Директорії УНР[403]. У цілому повстанство 1918 р. мало антинімецьку, а разом з тим національну спрямованість.

Якби українські провідні державотворчі сили опанували ситуацію в часи правління П. Скоропадського та звернулись до галичан за

[402] Горелов М. Є. Цивілізаційна історія України / Горелов М. Є. – К., 2006. – С. 306.
[403] Юрій М. Ф. Соціокультурний світ України... – С. 320.

допомогою військом, то був реальний шанс закріпити українську державність. Проте внутрішні відносини, що склалися в середовищі українських провідних сил, та їх ставлення до П. Скоропадського межували з відвертою недовірою. В той час більшовицькі агітатори та емісари Леніна швидше організували на тлі місцевих інститутів самоврядування свої сили і цим виграли боротьбу проти УНР.

Аналогом проросійських настроїв у політичному блоці лівих, очолюваного В. Винниченком, згідно з висновками сучасних українських дослідників, було те, що ці сили «схилялися до радянського ладу і пошуків встановлення союзницьких відносин з Радянською Росією. В якості формули влади вони пропонували трудові ради як основи для створення республіки трудового народу»[404]. Ідеться про те, що бачення народовладдя в Україні Винниченка та його однодумців було орієнтоване не на диктатуру пролетаріату, а на специфічне тлумачення поняття «трудового народу». У його розумінні нація не є присутньою у змісті поняття «трудовий народ». Саме таке розуміння основної соціальної сили формування «республіки трудового народу». У змісті цього поняття вимальовується ленінська реконструкція Марксового поняття «пролетаріат» у поняття «робітничий клас і селянство». Така реконструкція понять призвела до того, що в теорії розбудови демократичної республіки України поняття нації відсунуте і стає поза розумінням української держави. Логіка випадіння поняття «нація» як народу і людини-громадянина в політичному дискурсі лівих на чолі з Винниченком призвела до того, що сама ідея української національної демократії була поглинута змістом поняття «трудовий народ». Ця логіка призвела в політичному дискурсі України 1918–1919 рр. до мандрівки у згадану раніше темряву поняття «союзу робітничого класу і бідного селянства» і до власної агонії українського національного народоправного державотворення. Саме це і було «панрусизмом».

Як бачимо, ліві політичні сили України на самому початку розбудови УНР прагнули виключити з арсеналу українського національ-

[404] Горелов М. Є. Цивілізаційна історія України... – С. 396.

ного мислення базові категорії народовладдя, серед яких категорія «нація» була звичною у всіх європейських національно-демократичних країнах. Відмовляючи філософії права на змістовне обговорення проблеми народовладдя в руслі саме національного державотворення, ліві державотворчі сили прагнули усунути з політичної боротьби національну інтелігенцію на тій підставі, що вона була на службі старого режиму, та акцентували увагу на ті сили, які підпадали під ознаку пролетарія. Унаслідок такої реконструкції національної спільноти «майже скрізь наверх повипливало отаке сміття, такі шахраї, що поверталися з місць, де служили поліції, жандармам тощо, і поставали провідниками народу, бо в щирість інтелігенції народ не вірив»[405].

Вирішальні відмінності між тодішніми державотворчими організаціями України в 1918–1919 рр. не важко помітити, тому що представники національно-державницьких сил західних областей України домагалися демократичних перетворень і проголошення суверенітету і національного самовизначення та делегування до інститутів народовладдя інтелігенції – провідників-патріотів з усіх соціальних структур. У південній і центральній частині України селянські верстви намагалися захиститися від пройдисвітів-демагогів більшовицького руху і, побоюючись утрати особистих здобутків – землі, майна і т. д., досить виразно заявили себе вільними від будь-якої центральної влади. «Махновське повстанство цілком ототожнювало себе з революцією» під гаслом «за вільні ради»[406]. Серед інших внутрішніх дестабілізуючих процес народження української національної демократії політичних сил слід виділити більшовицьку партію та її ідеологію з домінувальною ідеєю світової пролетарської революції, реалізація якої покладе край війнам між народами. Спосіб світосприймання і світорозуміння, витворений марксистсько-ленінською ідеологією на початку XX ст., мав ту перевагу, що надав віру людям у світле майбутнє, де не буде експлуатації і війн. Ця віра акумулювала в собі

[405] Горелов М. Є. Цивілізаційна історія України... – С. 397.
[406] Там само. – С. 399.

велику психічну енергію – звільнення людства від воєн. Ця віра була спокусою безоглядно-некритичного сприйняття ідей народовладдя у формі диктатури пролетаріату як перехідної форми до скасування держави взагалі.

Теоретичне розуміння народовладдя у XX ст. було обтяжене загостренням політичних суперечностей між державами та між ідеологіями націоналізму і пролетарського інтернаціоналізму, з одного боку, та суперечностями суспільного розвитку, спричиненого індустріалізацією промислового виробництва та процесами експансії монополістичного капіталу – з другого. Перша світова війна засвідчила неспроможність національних демократичних держав захистити права і свободи своїх громадян та налагодити міжнаціональні і міждержавні відносини на цінностях класичного лібералізму. На світову арену в першій чверті XX ст. вийшли ворожі за своїм змістом ціннісно-світоглядні ідеології – націоналізм, расизм і комунізм. Національні держави з товарним капіталістичним виробництвом породили масу соціальних груп, які були позбавлені права на працю, тобто різко збільшилася маса безправних груп людей, які за своєю психологією були ближче до юрби, натовпу і не здатні до самоорганізації на засадах моральності. Надзвичайно плідною для розуміння ознак національно-демократичних держав капіталістичного світу є теза «Маніфесту Комуністичної партії» про те, що «робітники не мають вітчизни», отже, і національності. «Паризька комуна оголосила себе вітчизною всіх трудящих». В основі концепції народовладдя, яку вибудовували науковці радянської доби, тобто майже все XX ст., були покладені такі тези: 1) пролетаріат не має територіальних кордонів; 2) пролетаріат в особі його більшовицької партії визнає розбудову одного суспільного ладу, що репрезентує ідею народовладдя – диктатуру пролетаріату. Отже, для переважної більшості дослідників народовладдя у XX ст. державно-правове мислення виявляє ті поняття і категорії, які з «Маніфесту Комуністичної партії» перейшли в лексику більшовицької ідеології. Ленін та його соратники, відмовляючи філософії права на змістовне утвердження національної демократії, підміняли обгово-

рення форм народовладдя в русі національної-визвольної боротьби народів проти Російської імперії критикою українського буржуазного націоналізму. Важлива роль відводиться формуванню концепції інститутів народовладдя в процесі класової боротьби та утвердження диктатури пролетаріату і його політичного союзника – бідного селянства. Головне спрямування офіційної правничої думки українських дослідників народовладдя було зосереджене на підсумках так званої Великої жовтневої революції, яка пізніше була об'єктивно оцінена науковцями як державний переворот. Реальність для теоретико-правового осмислення впродовж XX ст. була така: «Війна 1914–1918 рр. не була війною за колоніальні економічні інтереси. Вона залишилася національною війною, як і війни XIX ст., тільки набула глобального і надзвичайно нищівного характеру»[407]. Ідеї національного виживання і демократії в українській правознавчій думці дослідників, які змушені були емігрувати, бо не поділяли більшовицьку ідею пролетарської революції і диктатури пролетаріату, стали у поглядах переважної більшості цементуючим методологічним принципом. Загалом у середовищі наукового емігрантського українського осередку виокремилися три основні групи: перша дотримувалася ідеї національної демократії в руслі загального цивілізаційного розуміння; друга група оформилася як національно-консервативна, котра поділяла ідеї Д. Донцова; третя дотримувалась у своїх поглядах на сутність народовладдя ліберально-демократичних методологічних засад.

Зауважимо, що спосіб світосприймання і світорозуміння в СРСР сформувався під впливом більшовицької ідеології та традиційної російської общинної ментальності і був просякнутий національним нігілізмом і нетерпимістю до будь-яких форм прояву національно-політичних думок, ідей, поглядів в українському суспільстві. Зарубіжні українські дослідники народовладдя, зокрема І. Лисяк-Рудницький, відомий державний діяч Д. Дорошенко, Г. Вернадський, Н. Полонська-Василенко, П. Курінний, В. Янів та інші науковці із числа працівників Українського вільного університету в Мюнхені, Братство «Бро-

[407] Попович М. В... – С. 32.

ди-Лев» у Нью-Йорку, Станиці Братства і УД УНА в Торонто доволі виразно визнали окупацію України більшовицьким урядом. Вони досліджували історію держави і права України, написали безліч статей і книг з різних проблем українського націєтворення. Проблема народовладдя актуалізувалась у зв'язку з тим, що в більшовицькій ідеології розвиток держави розуміли лише у догматичній схемі «соціально-економічної формації». У марксизмі-ленінізмі зв'язок державного устрою Київської Русі з феодальним укладом економіки тлумачився так, що виключав будь-які форми прояву народовладдя. Сформована в радянський період концептуальна модель державно-правового устрою на основі соціально-економічної формації формувала світорозуміння з класово-антагоністичною системою координат, згідно з якою поневолені соціальні верстви вели боротьбу за своє визволення. Отже, в історії держави і права України не могло бути інститутів народовладдя, оскільки панівні класи сформували для себе і під свої економічні інтереси державно-правові відносини, зосередивши у своїх руках усі важелі державної влади. І. Лисяк-Рудницький піддав нищівній критиці марксистське розуміння класового характеру державного устрою і глибоко та всебічно обґрунтував концепцію про те, що в Київській Русі не було феодалізму, що «початки формування української нації треба шукати щойно в Київській Русі», що «нація, що викристалізувалася в Галицько-Волинському королівстві та Великому князівстві Литовському, загибає після Люблінської унії», а «Хмельниччина завершила в українському народі націотворчий процес»[408]. Отже, сам термін «націотворчий процес» передбачає перманентність інститутів народовладдя з усіма їх історичними формами самовияву. Форми народовладдя, вироблені в Київській Русі та закріплені «Руською Правдою» норми права створили національну державність, народ якої відкрито і публічно заявив про себе самоназвою «Руська земля». Києворуську націю та історичну традицію народовладдя, що на той час співвідносилися через взаємні міждержавні договори, засвідчують силою самого факту існування національної

[408] Лисяк-Рудницький І. Історичні есе... – Т. 2. – С. 18.

народовладної держави. І. Лисяк-Рудницький зробив істотне зауваження московській історіографії, яка зважала на те, що «український народний тип різниться від московського, але ніхто з них не доглянув української нації»[409]. Він зазначав, що націотворчий процес українського народу перебував у цілковито народоправній державі. Окремі інститути народовладдя постійно визначають й перевизначаються суспільством. Так, приміром, тисяцька самоорганізація адміністративно-військового управління Київської Русі постає в оновленій формі за часів козаччини.

На початку XX ст. ідея демократизму в Україні була очікуваною і народ її підтримував. Але уряд Центральної Ради і Директорія зволікали у правотворчості необхідних для самого народу місцевих інститутів самоврядування. Приміром, у Харкові до революції 1917–1918 рр. плідно функціонували інститути самоврядування навіть у часи правління Миколи ІІ. При належній співпраці Центрального уряду УНР з місцевими громадськими і партійними активістами відкрилися б нові можливості інволюційної трансформації інститутів самоврядування, сформованих у Російській імперії в структури української демократичної держави. Досвід харківських інститутів народовладдя в УНР не оцінили належним чином і не надали можливості їх розгортання по всій Україні. УНР мала реальну перспективу для подальшої розбудови інститутів народовладдя в разі тісної співпраці із ЗУНР. У разі такої монолітної організації керівників обох українських держав це відкрило б можливість зміцнити свої збройні сили та заручитися підтримкою тодішніх передових демократичних держав. Розуміємо, що не існує однакових для всіх націй шляхів до державного суверенітету. Усе залежало від розстановки внутрішніх і зовнішніх сил для досягнення стабільності в Україні, народ якої не володів інформацією, якою має бути держава та які цінності мав захищати. Лише шляхи раціонального лібералізму в демократичному полі українських провідників у розбудові народовладдя, можливо, дали б необхідний результат. Сталося так, що українське суспільство після

[409] Лисяк-Рудницький І. Історичні есе... – С. 14.

революції 1917 р. і проголошення УНР і ЗУНР мало можливість не відриватися від своєї національно-державницької народовладної традиції, розширити і зміцнити демократію, але тодішні провідники розбудови державно-правової системи заплуталися у своїх раціонально-творчих силах і не знайшли компромісу як між собою, так і між ними і суспільством.

Революційні події 1917–1920 рр. в Україні засвідчили, що не відбулося застосування інтегральної української національно-державницької творчої сили для розбудови інститутів самоврядування. Причин тут багато. Передусім, надзвичайна складність в українському соціальному середовищі внаслідок першої світової війни. По-друге, в самому суспільстві спостерігалася величезна хвиля біфуркації, яка породила ситуацію взаємної недовіри та ідейних державно-правових поглядів, тобто помітні були явища флуктуацій (коливань) у поглядах на майбутнє української державності. Все це призвело до того, що за короткий термін існування українського державного суверенітету було істотно змінено вищі структури державної влади. Ці факти засвідчують про те, що в процесі підготовки до боротьби за незалежність не було чіткої самоорганізації як у середовищі провідної тодішньої верстви, так і в низових організаціях соціальних груп, тобто для стабілізації і розвитку демократії не вистачало органічного зв'язку в саморегуляції. Серед симптомів, що засвідчують бажання окремих соціальних верств тодішньої України до інституалізації народовладдя, слід виділити й той факт, що «у селах України виявилося достатньо людей, готових на заклик будь-якої політичної сили копати шанці й займати кругову оборону»[410]. Водночас слід відмітити, що жоден з урядів УНР – від Центральної Ради до Директорії – не зміг досягнути єдиного розуміння демократії та згуртувати суспільство заради реалізації народовладдя.

З позицій сьогодення стає зрозуміло, що обґрунтування ідей народовладдя в теоретичному арсеналі тодішньої провідної української верстви не було. У своїх поглядах провідники державотворчого

[410] Юрій М. Ф. Соціокультурний світ України... – С. 321.

процесу в УНР не передбачали соціальної і політичної технології для практичного перетворення більшої частини свідомої української спільноти із номінальних захисників державного суверенітету на актуальних, як виявили себе повстанські загони. Зауважимо, що тоді були всі об'єктивні підстави для формування збройних сил України, які б могли стримувати більшовицьке керівництво Росії від прямого вторгнення своїх військ на нашу землю. Життя українського народу, який переніс жахіття першої світової війни, значною мірою відрізнялося від російського, і в його соціальному тілі набували все більшого розмаху територіально-автономні лінії державотворення, які реально формували народовладні інституції. Отже, соціальні верстви, на відміну від тодішніх провідників українського державотворення, спрямовували свою спільну волю до народовладдя як основної мети УНР. Але зв'язок між регіональними провідниками українського державного будівництва на той час мав двоїстий характер. Він водночас був і безпосередньо пов'язаний із просуванням більшовицьких комісарів в околиці для створення всіляких рад під їх жорстким урядуванням, і опосередкованим у реорганізації центральних інститутів державної влади. Вищому державному керівництву УНР так і не вдалося розмежувати внутрішні державотворчі заходи від російських. Один бік державного будівництва в УНР – це забезпечення правовими нормами розвитку виробництва й обміну та зміцнення управління на всіх рівнях, другий – це державна дипломатія з іншими державами для визнання суверенності Української держави та легітимної влади. У цьому контексті надзвичайно плідною для розуміння міжнародних зв'язків новонародженої української держави була діяльність керівництва ЗУНР. Більше того, їх досвід ведення переговорів з лідерами тодішніх європейських держав у контексті визнання ЗУНР та легітимності тодішньої влади може бути зразком для інших народів, які виборюють свою державну незалежність. Дипломатична відмінність між зовнішньою і внутрішньою політикою УНР і ЗУНР полягала в тому, що Центральна Рада звузила свою дипломатію в основному на російському векторі міжнародних відносин, а уряд ЗУНР домагався заручитися

підтримкою не лише європейських держав до вирішення проблем суверенності української держави, але й міжнародної організації – Союзу Народів у Женеві. Делегація від ЗУНР на чолі з Петрушевичем вручила ноту в галицькій справі та провела низку розмов із членами Союзу. Рада Союзу вирішила пред'явити українські домагання Раді Амбасадорів, що заступала Найвищу Раду, до вирішення. Це був великий дипломатичний успіх Петрушевича. Щоб пришвидшити вирішення справи, його уряд запропонував Союзним державам проект конституції майбутньої Галицької Республіки на зразок швейцарського устрою. Хоча заходи українського уряду на міжнародній арені мали успіхи, але результат їх не був зовсім певний[411].

На жаль, з історії українського державотворення чітко проглядається одна негативна тенденція. Її сутність полягає в тому, що провідна українська державотворча еліта надмірно захоплюється політикою і прагне в публічному дискурсі довести народу пріоритетність своїх поглядів на майбутній державний устрій порівняно з іншими. У результаті маємо більше політичної демагогії в критичній ситуації безпосереднього державного будівництва, ніж реальних практичних конкретних дій, спрямованих на мобілізацію різних соціальних верств у розбудові таких інститутів народовладдя, які б захищали національні та їх особливі інтереси. Ця тенденція була виявлена в революційну добу 1917–1922 рр., у період утвердження державного суверенітету 1991 р., у подіях помаранчевої революції і в процесі Революції гідності. Навіть у нинішніх умовах, коли є загрози подальшої російської інтервенції в Україну, так як це зробили більшовики в 1919 р., вітчизняні державні мужі не можуть звільнитися від своїх особистих амбіцій і поставити долю українського народу та держави вище за приватні інтереси.

На основі критичного аналізу наукових праць, присвячених проголошенню УНР та її поразки і втрати національної державності, можемо стверджувати, що тогочасна ситуація у всіх сферах життя українського народу не сприяла утвердженню і розвитку народовладних інститутів. Причин утрати українським народом своєї держав-

[411] Історичні постаті Галичини... – С. 204.

ності доволі багато. Вони стосуються як суспільно-політичних, соціально-економічних, так і особливо суб'єктивних – несформованості суспільної свідомості і державницької суб'єктності. На відміну від ЗУНР, де були підготовлені соціально-економічні та ідейно-світоглядні засади творення української національної держави, лідери УНР не мали ні соціального, ні мілітарного, ні економічного, ні духовного ресурсу для утвердження незалежної держави.

Аналіз праць з теорії та історії держави і права України, які стосуються процесів утворення УНР, ЗУНР та УРСР, дав підстави констатувати, що в Росії і Україні процеси формування інститутів народовладдя відбувалися майже синхронно, за однією тактикою і стратегією, з величезним тиском «махновщини». У середовищі українського суспільства, як і в Росії, були соціально активні і свідомі громадяни, які прагнули змінити існуючий державний устрій на демократичний. У самовільно створених інститутах місцевого самоврядування не було єдиної ідеології їх функціонування та підпорядкованості центральній владі. Значна частина членів цих самоврядних організацій підтримувала більшовиків, інша – О. Керенського і, звичайно, були проукраїнськи орієнтовані верстви. І в російському центральному уряді, і в українському не було узгоджених позицій про статус української національної держави, як і про статус Тимчасового уряду Росії. Опозиція О. Керенському готувала переворот. Цим скористався В. Ленін і сформував поряд з Тимчасовим урядом революційні ради. Більшовицьке розуміння народовладдя насправді було суто формальним і призвело до породження таких негативних явищ у суспільній свідомості, як вождизм, а в практичному державницькому житті – тоталітаризм.

В Україні загострювалися суперечності між проросійськими і проукраїнськими силами у питанні про підтримку УНР та її подальшу долю. Проросійськи налаштовані верстви вимагали утворення Української республіки на широких засадах автономії у складі Росії. У середовищі українських державних діячів, які прагнули створити незалежну українську демократичну республіку, бракувало злагоджених організаційних форм діяльності й узгоджених принципів із тактики і

стратегії державного будівництва та бачення можливих дій урядів сусідніх держав на виклик, який національна держава створювала. В наукових працях акцентується на тому, що через увсю історію держави і права України міжособистісне суперництво за лідерство завдавало великої шкоди інституалізації народовладдя.

У проекті Конституції УНР 1918 р. передбачалася норма надання місцевим інститутам самоврядування широких прав у різних сферах життя громади: «радам і їх виконавчим органам – управам належить єдина безпосередня місцева влада». На жаль, ці інновації не реалізувалися на практиці, оскільки, по-перше, органи самоврядування перебували у стані жорстокої кризи (безгрошів'я, невиплата зарплати службовцям і т. ін.); по-друге, в міру ускладнення внутрішньої ситуації в УНР її лідери все більше нарощували взаємну недовіру.

3.4. Проблеми народовладдя у державно-правових поглядах мислителів Західної України XIX – I третини XX ст.

Протягом усього XX ст. у боротьбі за здобуття державної незалежності України галицька спільнота адекватніше сприймала демократичні цінності європейської цивілізації, досить гостро реагувала на будь-які спроби імперської політики Москви, спрямовані на політичне об'єднання України, побудову всіляких союзів під її зверхністю. Саме в Галичині – складовій Австрійської імперії відроджувався український національно-державницький дух. Частина українських земель перебувала в складі Російської монархії, державно-правовий устрій якої ґрунтувався на ціннісно-світоглядній ідеї «божого походження царської влади з 1547 р., коли митрополит Макарій урочисто вінчав Івана IV на главу Московського царства», відтоді народ, церква і держава в імперській ідеології Москви мисляться як її нерозривні атрибути[412].

[412] Бущик Л. П. Иллюстрированная история СССР XV–XVII вв. / Бущик Л. П. – М. : Просвещение, 1971. – С. 53.

Європейське Просвітництво завдало деструктивного впливу на всі складові імперської ідеології держав, у складі яких були українські землі. Слід також зауважити, що представники європейського Просвітництва звернули увагу на відмінності між різними націями і різними культурами, вони уявляли людське життя як віддзеркалення географічних і кліматичних умов, насамкінець, в ідеології просвітників сформувалася «концепція історичного процесу як такого, що розвивається не з волі освічених деспотів і не за жорсткими панами трансцендентного Бога, а зі своєї власної необхідності».[413] За оцінкою А. Уайтхеда, європейське Просвітництво, «послідовно використовуючи всю сферу людської діяльності, породило інтелектуального генія, гідного величі історичних подій»[414].

Представники галицького Просвітництва, зокрема Шашкевич, Головацький, Вагилевич, перші серед української освіченої інтелігенції з максимально народницьких позицій знайшли в ідеології європейського Просвітництва співзвуччя світоглядних засад пошуку шляхів і методів відродження української національної свідомості, без якої надто мало можливостей для історичного оновлення української національної державності. Вони віддавали належне послідовності і мудрості представнику австрійського монархічного освіченого абсолютизму Йосифу ІІ та його реформам правового характеру. І. Крип'якевич, уродженець Львова, писав про реформи Йосифа ІІ так: «Він провів соціальні реформи, щоб оздоровити суспільство, – скасував особисте підданство селян, дозволив селянам іти до шкіл і ремесел, дав новий устрій містам, регулював торгівлю. Багато зроблено для піднесення гігієни: засновано нові шпиталі, збільшено число лікарів, впорядковано цвинтарі. Нова система освіти з німецькими середніми школами й університетом у Львові (1784) мала підняти культурний рівень громадянства»[415].

Цей перший для майбутньої української держави процес національного відродження був досить тісно пов'язаний з правовими ре-

[413] Бущик Л. П. Иллюстрированная история СССР XV–XVII вв. ... – С. 138–140.
[414] Уайтхед... – С. 95.
[415] Крип'якевич І. П. Історія України / Крип'якевич І. П. – Львів : Світ, 1996. – С. 280.

формами Йосифа II та Марії Терези, що завершилися утвердженням у 1848 р. цісарем Фердинантом I «Конституційної грамоти». У державно-правовому просторі Галичини завдяки соціально-економічним, суспільно-політичним і соціокультурним реформам починає відроджуватися українська народна культура, промисли, освіта, рівнозначно зростає рівень національної самосвідомості. Указана вище трійця патріотів України була, за визначенням О.Кульчицького, «ініціаторами-предтечами» і «промоторами-провідниками, тобто здійснювачами колективної душі народних мас»[416]. Галицька освічена соціальна верства змогла побачити у світлі ідеології європейського Просвітництва та на підставі правових реформ Австрійської монархії підвалини українського державницького відродження. Не можна заперечити, що «тут діяв сильний вплив культурно-народовецького відродження на східній Україні. І так був підготований грунт до могутнього виступу Шашкевича і його «Трійці»[417].

М. Грушевський підкреслював важливе значення Галичини в українському національно-визвольному русі середини XIX ст., називаючи її «українським П'ємонтом». Початковий період формування української національно-державницької ідеї та самосвідомості народу як альтернативних до існуючих імперських держав завжди супроводжується, по-перше, гострою полемікою між прихильниками тієї чи іншої держави, в складі яких були українські землі; по-друге, різним баченням ролі народу в боротьбі за національну незалежність; по-третє, баченням майбутнього державно-правового устрою. В той період досить відчутно зросла увага до міжнаціональних аспектів державницької культури, можливості спільної боротьби за свободу.

Отже, в середовищі української національно-патріотичної інтелігенції Галичини пожвавлюються політичні критичні дискурси з польською та московською народно-демократичною думкою. Із зміцненням конституційно-правового устрою Австрії польська та україн-

[416] Кульчицький О. Культ Маркіяна Шашкевича як психосоціальна проблема / Кульчицький О. // Наукові записки. – Мюнхен : УВУ, 1963. – Ч. 7. – С. 222.
[417] Войнаровський Тит, о. мітр. Спогади з мого життя / о. мітр. Тит Войнаровський // Історичні постаті Галичини... – С. 11.

ська народності, що проживали в Галичині, були юридично рівноправними – мали рівні права в освіті і самоврядуванні. Ця конституційна норма надала українцям реальної можливості долучитися до європейського ідейно-державницького знання та використати його для реалізації своїх прав на збереження і розвиток української мови. У той час у Російській імперії українська література була заборонена.

На тому етапі розвитку української національно-державницької думки Галичина стала домінуючим осередком видання української літератури. В. Антонович вбачав саме Галичину домінуючим фактором утвердження української суспільно-політичної думки в свободі друкування літератури: «Гороскоп майбутнього здається нам не таким безнадійним; за час недовгого свого існування малоруська література досягла неймовірних успіхів; вона зросла і кількісно, і якісно і, незважаючи на заборону, користуючись змогою видавати книги в Галіції, виросла до значних розмірів. Малоруською мовою видаються різнорідні періодичні видання, читаються лекції в університетах Львівському і Чернівецькому, ведеться викладання в гімназіях, які мають повний набір підручників, ведуться дебати в галицькому сеймі та у громадських зібраннях»[418].

Принципово новим у державно-правових поглядах мислителів Західної України ХІХ ст. було конституційне право Австрії, одна із статей якого (ст. 19) юридично закріплювала всім народам рівність у правах підтримувати та розвивати свою національну культуру, мову та використовувати її в державних інституціях, зокрема у навчальних закладах Галичини, у громадських організаціях та в інститутах самоврядування. Отже, незважаючи на монархічну владу, Австрія являла для українського народу Галичини і Буковини правову систему нового типу – конституцію із чіткою системою юридичних норм, які забезпечували громадянські свободи, права й обов'язки. Конституція спрямовувала життєвий шлях українського народу до усвідомлення тих прав і свобод, яких на той час не було в українців Російської

[418] Історія української культури : збірник матеріалів і документів. – К. : Вища школа, 2000. – С. 205.

імперії. У національній свідомості українців Буковини, Галичини і Закарпаття вперше формується суб'єктивний компонент юридично нормативного регулювання життєдіяльності.

Попри деякі нормативно-правові обмеження все ж таки саме в Австрії українці отримали право юридичного визнання їх національно-автономного краю. Формування місцевих органів самоврядування відбулося в 1865 р. завдяки впровадженню інституту під назвою «Крайовий статут і сеймова виборча ординація для королівства Галичини і Лодомерії з великим князівством Краківським». Рухаючись далі в бік демократизації політичного й державницького життя української спільноти в складі Австрії, її центральна влада утвердила «Тимчасовий регламент», який юридично унормував свободи виборчого процесу представників місцевого самоврядування. І. Крип'якевич писав, що «у виборах до першого австрійського парламенту українці мали 39 депутатів на 96 послів з Галичини; було між ними 27 селян, 8 священиків і 3 світських людей – склад репрезентації був характерний для тогочасного соціального обличчя Галичини»[419].

Національно-патріотичні сили галицької інтелігенції трансформували ці державно-правові зміни в житті українського народу в складі Австрії на різноманітні ідейно-світоглядні погляди й уявлення про майбутню українську державу з певними формами демократії. Зрештою, це одна із специфічних характеристик державно-правового життя людей в Австрії того часу. Тут була закладена традиція конституційно-правових відносин людей і національних груп. Інституалізація нормативно-правової системи життєдіяльності українського народу в складі Австрії надала національної волі до самозбереження і саморозвитку, тим самим забезпечила культурно-мовну та територіально-самоврядну легітимацію.

Вивчення конституційно-правових чинників національної самоідентифікації українського народу та трансформації його самосвідомості за умов зростання національно-визвольної боротьби уможливлює осягнення більш-менш відчутної для того часу державотворчої

[419] Крип'якевич І. П. Історія України... – С. 285.

ідеології. На думку І. Франка, головна тенденція українського національного державотворення в Галичині, Буковині і Закарпатті в тому, що конституційно-правове тло «утворило з селянина самостійну суспільну силу, якої не можна вже було ігнорувати», тому що вона демонструє здатність суб'єкта, який усвідомлює своє право на політичну й громадянську свободу здійснення своїх потреб та інтересів.

Водночас польська соціальна верства, яка раніше мала свої правові преференції, почала болісно реагувати на піднесення українського національно-визвольного руху в Галичині, вважаючи її своїм державним набуттям. Тут спрацьовують механізми політичної самоідентифікації польської й галицької спільноти на основі минулої історії. Зростання політичної свободи в Австрійській державі стало важливою складовою активізації українського і польського національно-визвольного руху. Для польської громади Галичини їх національно-державницька традиція мала глибинний характер і постала на тлі українського національно-визвольного руху у формі дисфункціонального спільного життєвого простору.

Безумовно, в середовищі української народної маси був глибший рівень національно-державницької автономії як суб'єктивної підвалини національно-державницького відродження. Негативні наслідки цього феномена набули в національно-визвольному русі української спільноти Галичини форм полонофільства. М.Мацькевич зазначає, що «наприкінці 1860-х років полонофільські настрої певним чином вплинули на тактику українських послів у Галицькому сеймі. Провал політики «нової ери» дискредитував ідею українсько-польського порозуміння загалом. Слід підкреслити, що полонофільство, як і москвофільство та австрофільство, було одним із проявів української національної свідомості, носії якої шляхом створення української автономії в складі Польщі опосередковано намагалися у кінцевому підсумку відновлення української державності і соборної нації»[420].

[420] Мацькевич М. М. Становлення і розвиток ідеї українського державотворення в Галичині (друга половина XIX – початок XX ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юр. наук / Мацькевич М. М. – К., 2002. – С. 14.

За тодішніх умов, зокрема конституційно-правових гарантій розвитку української культури, мови, місцевого самоврядування в Галичині спостерігалася тенденція поступового й неухильного українського національно-духовного «Ми», пов'язаного з процесом національно-культурної автономії в складі Австрії на тлі європейської державно-правової культури, яка репрезентувала процес розгортання світоглядної ідеї рівного громадянського права в державі. Цей схематичний контур дав підставу М. Драгоманову дійти висновку: «Щоб українці черпали культуру з європейських джерел, а не з "московсько-петербурзьких водовозних бочок"»[421].

У контексті цього дослідження важливим видається факт існування польського чинника, більш успішного, організованого, дієвого, з притаманним прагненням забезпечити собі в Галичині політичне, економічне і культурне панування. «Провід в економічнім житті Галичини затримала довгий час польська аристократія. Знесення панщини не пошкодило цьому могутньому панові: він скоро опанував нові відносини і серед них дійшов сили… Польська шляхта здобула також вирішальний вплив у державному житті».[422] Головними модусами української національно-державницької значимості того часу були національна мова, культура, сільське самоврядування, де польських елементів, на відміну від міст, було дуже мало.

Повертаючись до інтерпретації державно-правових поглядів мислителів Західної України другої половини XIX – початку XX ст., потрібно акцентувати на панування ідеї про те, що визначальну роль в історії народів відіграють королі, воєводи та інші видатні особи. Процес усвідомлення народом своєї політичної волі до національного державотворення набув у той час у Галичині стабільного розвитку. Сформована мислителями Галичини ідейно-світоглядна парадигма про вирішальну роль народу в історії розвитку своєї держави стає контекстом нової національно-державницької самосвідомості. І. Франко

[421] Радько П. Г. Національні традиції державотворення в українській історіографії та політичній літературі XIX–XX ст.: концепції, ідеї, реалії / П. Г. Радько. – К., 1999. – С. 245.
[422] Крип'якевич І. П. Історія України... – С. 285–286.

цю тезу сформулював так: «Історія народів – це не історія «панів-обдурювачів», а історія народних мас і тих соціальних, економічних і духовних течій, які з нездоланною стихійною силою проявляються в їх житті»[423].

Наголосимо, що І. Франко посідає особливе місце в українському національно-визвольному русі Галичини завдяки своєму таланту письменника, публіциста, громадського й політичного діяча, який у своїх поглядах на можливу реалізацію української держави виявив себе доволі цілеспрямованою людиною, котра не припиняла роботи зі звільнення української нації від імперських держав. У його творчості сформовані образи минулого життя українського народу під зверхністю чужої держави – Польщі та її шляхти, яка зневажала своєю погордою український люд, та образи майбутнього, що постали після революції («Дух, що тіло рве до бою»). Він сформував свій погляд на сутність майбутньої української національної держави дещо суперечливо, але зрештою екзистенційно-гуманістично. В його суспільно-політичних і державно-правових поглядах вимальовується позитивістська філософська методологія, яку він усвідомив з віденської школи. У Відні на той час був дуже популярний гурток М. Шліка, а у Львові – один із представників Львівсько-Варшавської школи логічного позитивізму[424].

І. Франко поділяв окремі ідеї соціалістичної теорії, але не сприймав ідею диктатури пролетаріату, розглядав життя народу в державі, що розгортається на самоврядуванні громад, у свідомості і поведінці яких домінують етичні норми. Вони втілюються у формуванні відповідних інститутів самоврядування. Він вважав, що «релігія – це витвір буржуазії, національна державність – це витвір буржуазії… Для мене вона важлива як акт нашого життя, як прояв національного почуття і національної свідомості, хоч прояв цей і прибраний наразі в доктринерську тогу»[425]. Дослідження економічної теорії К. Маркса

[423] Франко І. Я. Твори : у 20 т. / І. Я. Франко. – К., 1954. – Т. 16. – С. 351.
[424] Філософія. Курс лекцій... – С. 284.
[425] Франко І. Ukraina irredenta / Франко І. // Зібрання творів : у 50 т. / І. Франко. – Т. 45. – С. 69–70.

поглибило розуміння І. Франком сутнісних засад державної організації, але він не став марксистом. Він убачав у диктатурі пролетаріату державного устрою жорстку впорядкованість інститутам влади всіх сфер життя людей, що призведе до втрати індивідуальної свободи, адже головними і значущими в такій державі були фігури владної волі. Таку форму держави він назвав «євангельською». «Життя в євангельській народній державі було би правильним, рівним, як добре заведений годинник. Але й у тім погляді сумніви. Поперед усього та всевозможна сила держави налягла би страшним тягарем на життя кожного поодинокого чоловіка. Власна воля і власна думка кожного чоловіка мусила б щезнути, загинути, бо ану ж держава визнає її шкідливою, непотрібною… Люди виростали б і жили б в такій залежності, під таким поглядом держави, про який тепер у найабсолютніших поліційних державах нема й мови. Народна держава сталась би величезною народною тюрмою»[426].

Отже, І. Франко теоретично обґрунтував ідею, що поступово набула сили в Російській імперії під впливом марксистсько-ленінського світогляду та виявилась на практиці не лише в диктатурі пролетаріату, але й у диктатурі однієї партії та її вождя і дістала назву тоталітарного режиму. В той час ця проблема державотворення була для мислителів Галичини надто складною, передусім тому, що завдяки європейському Просвітництву в Австрії панувала інша парадигма національно-визвольної боротьби й розбудови не класової держави, а національно-демократичної, з інститутами самоврядування та жорсткого контролю громадянським суспільством за діяльністю представників державної влади. Як зауважував І. Франко в листі до О. Рошкевич від 20 жовтня 1878 р., «нинішнє економічне становище не є вічним і незмінним. Воно в процесі історичного розвитку, отже, має зникнути, звільнити місце іншому, досконалішому, більш людяному суспільному устрою»[427].

[426] Історія України в особах XIX–XX ст. – К. : Україна, 1995. – С. 130.
[427] Інститут літератури ім. Т. Шевченка АН УРСР, відділ рукописів, ф. 3, № 1197.

Убачаємо важливість цього дослідження не стільки в плані змісту державно-правових поглядів на сутність народовладдя в баченні галицькими мислителями тогочасного майбутнього, скільки у можливостях порівняти той теоретико-логічний конструкт з оцінкою сучасної централізації влади в руках однієї державної інституції. Однак певні аналогії між тогочасною думкою дослідників і теперішньою державно-правовою системою України, хоч і відтворюються в певних формах, мають значною мірою суб'єктивне тло. Проблеми народовладдя в Галичині того часу після конституційно-правових реформ складалися, по-перше, з уявлень реальної системи місцевого самоврядування, по-друге, з філософсько-політичного розуміння ідей європейського Просвітництва. І. Франко усвідомив погляд на роль народу в організації та реалізації державної влади. Слугуючи інтересам галицької спільноти, він трансформував означену ідею народовладдя для створення нових орієнтирів українського національно-державницького устрою в майбутньому.

У концептуальній моделі державного устрою демократії є три складові: 1) стан рівності; 2) стан свободи; 3) стан справедливості. Дж. Локк писав, що «громадянське самоврядування є тим відповідним засобом, що певною мірою усуває незручності природного стану» та забезпечує свободу і рівність, а головно – створює такі інститути влади, в межах яких «люди не зобов'язані підкорятися несправедливій волі іншого»[428].

Аналізуючи реальні події свого часу, І. Франко усвідомлював розриви українського національно-державницького життя та тривалий період занепаду національної свідомості і самосвідомості галицьких українців і наддніпрянських українців, що були в складі Російської імперії. Він також розумів панування у цих розірваних історичною долею спільнот подвійної системи ідейно-світоглядних цінностей із польським і московським спадком та намагався будь-що зберегти єдиний національно-культурний і національно-державний образ

[428] Лібералізм : антологія / упоряд. О. Проценко. – К. : Смолоскип, 2002. – С. 640–643.

України. Тому різко критикував різні форми слов'янофільства, акцентуючи увагу на необхідності національної консолідації української спільноти, застерігаючи від можливого класового підходу, що має в собі деструктивну ідею. «Консолідація якихось вільних міжнародних союзів, – писав І. Франко, – може статися аж тоді, коли всі національні змагання будуть сповнені, бо національна самореалізація абсолютно необхідна, неуникна як шлях розвитку людської цивілізації».[429]

Отже, І. Франко заперечував будь-які спроби входження української нації в державні союзи до того часу, доки українська нація набуде своєї державницької консолідації на засадах демократії. Ситуація, в якій працював на суспільно-політичній ниві І. Франко, характеризувалася реальною можливістю звільнення українського народу від імперської залежності. Ці уявлення глибоко вкоренилися у поглядах мислителя та його соратників. Центральна ідея І. Франка в поглядах про майбутнє народовладдя в українській національній державі полягала в тому, що її реалізація належить новому поколінню, яке виросте в незалежній державі України.

Оскільки тогочасний світ європейських країн був вельми динамічний і характеризувався відродженням національних держав, то внаслідок цього І. Франко осмислив відповідну зміну і в самосвідомості українського народу та реконструював національно-державницьку ідею оновленого майбутнього життя всіх українців. «Ідеал національної самостійності – ідеал, що не стільки вміщує в собі оба попередні, але один тільки може дати їм шанс до нового розвою. І навпаки, не маючи в душі цього національного ідеалу, найкращі українські сили танули в общеросійському морі. Все, що йде поза рами нації, є або фарисейство людей, що інтернаціональними ідеями раді б прикрити свої змагання до панування одної нації над другою, або хворобливий сентименталізм ватажків, що раді б широкими вселюдськими фразами прикрити своє духовне відчуження від рідної нації».[430]

[429] Франко І. Поза межами можливого / І. Франко // Зібрання творів : у 50 т. / І. Франко. – К., 1986. – Т. 45. – С. 276–285.
[430] Там само. – С. 283–284.

Для сучасного українського державотворення суттєвим є погляд І. Франка, який набуває вагомого смислу для чинних законодавчих ініціатив тих політичних сил, які на перший план виводять проросійські цінності – мову, митний союз, спільні підручники з історії, світоглядно-ідейні погляди яких збільшують подальшу русифікацію у поєднанні з класичним владним тоталітаризмом. Ця проблематика далеко не нова для міждержавних відносин Росії та України. Згадаймо Переяслав-Хмельницьку угоду, утворення СРСР, у межах якого здійснювалося розмивання української національно-культурної спадщини й особливо традицій народовладдя та відбувалося збільшення акумуляції російських тоталітарно-деспотичних елементів в українському державному просторі. Саме в цьому контексті розгортається політико-державницька поведінка сучасних керманичів, дедалі більше утворюється інноваційних проросійських політико-правових дій.

І. Франко у своїх національно-державницьких поглядах на сутність народовладдя за умов суцільної втрати в самосвідомості народу уявлень про минулі традиції самоврядування застерігає політиків, що тогочасна геополітична ситуація спрямовує національно-визвольну боротьбу до успіху, який визначається змаганням з польською і російською державами. Він спільно зі своїми соратниками у розбудові першої в Галичині суспільно-політичної організації в її програмній частині репрезентує ідейно-світоглядну установку на боротьбу української та польської патріотичної еліти за визволення своїх народів, щоб формувати незалежні і вільні держави. «Наше бажання – щоб польський і український народи здобули незалежне національне існування»[431].

Наголосимо, що мислителі Галичини після революцій 1848–1849 рр. в Європі досить уміло й активно впоралися із змінюваною державно-правовою ситуацією в Австрійській імперії, позитивно оцінили конституційно-правові умови українського національно-державницького відродження, відмежувалися від полонофільства, русофільства, австрофільства та розробили більшою чи меншою мірою адекватні до ситуації ідейно-світоглядні засади національно-держав-

[431] Франко І. Програма галицьких соціалістів... – Т. 45. – С. 445–462.

ницьких змагань українського народу за своє визволення. Вони теоретично виокремили українське національно-державницьке майбуття, яке нищівно переслідувалося польською та російською державами, що справило деструктивний вплив на державницьку історичну пам'ять народу. Вони вказали на панування в ідеології національно-визвольних змагань слов'янських народів хибних ідей, серед яких погляд на класову боротьбу руйнує ідею національної незалежної держави.

На політико-ідейному рівні своєрідним віддзеркаленням поглядів на сутність народовладдя в майбутній незалежній Україні І. Франка та його однодумців у політичній боротьбі за незалежне існування українського народу стала, по-перше, думка про те, що «здорові органічні парості можуть у кожному краю виростати тільки з виразного національного ґрунту і тільки тоді вони перестають бути сірою теорією і зробляться цвітучою дійсністю»; по-друге, ідея визначення української нації від Карпат до Кавказу.

Загалом, мислителі Галичини в другій половині XIX ст. сформували українську національно-державницьку ідею, яка стала ідейно-світоглядною установкою для реконструкції історичної пам'яті про народовладний характер української історичної державно-правової спадщини. На рівні суспільної свідомості галицької спільноти набули вкорінення ідеї, погляди, уявлення про їх невід'ємну складову з іншою частиною української нації. Завдяки державно-правовим реформам Йосифа II селянська маса здобула вільність і мала можливість вибирати своїх «заступників на суді. Патент від 1789 р. установив нове оподаткування. У процентному відношенні це виглядало так: 70% мало лишатися селянинові. Податок на державу мав стягати не пан, а війт, і передавав урядовцеві»[432]. Отже, серед цеглин, з яких вибудовується народовладдя, заслуговує на увагу низький податок і наявність громадського представництва в суді.

Хоча ідейно-світоглядний контекст поглядів мислителів Галичини на сутність народовладдя в історії української держави і права мав

[432] Дорошенко Д. Нарис історії України / Д. Дорошенко. – Львів : Світ, 1991. – С. 528.

досить відчутний вплив на зростання національно-державницької суб'єктності українського народу в другій половині XIX ст. та початку XX ст., теорія і практика виявилися дуже різноманітними. Проте основоположні засади поглядів тогочасної української політичної еліти мають загальний характер. Адже вони застерігали суспільство від будь-яких форм централізації державної влади, тому що вона передусім знищує народовладдя, усуває можливість народу виражати свою владну волю у вирішенні місцевих проблем, стає підґрунтям для бюрократизму, хабарництва і корупції.

У другій половині XIX ст. склалася концепція громадівства – політико-правова ідеологія, що заперечує існування держави та передбачає її заміну колективами людей (громадами), як зазначав у своїй статті С. Возняк[433]. Основоположними принципами цих колективних утворень є самовиявлення та рівність її членів, а політико-економічним базисом – колективна власність і громадівсько-федеративний союз. Формувалася політико-правова ідеологія громадівства за безпосереднього впливу теоретиків анархізму, як відомо, тогочасними його представниками були М. Бакунін та П. Прудон.

Проте громадівський рух в Україні розвивався у власному руслі, особливістю якого була ментальність українського народу та національний характер. Одну з основоположних спроб визначити «модель» українського менталітету зробив провідний діяч Кирило-Мефодіївського товариства М. Костомаров, при цьому зазначивши, що українцям притаманні такі характерні риси, як «волевиявлення особи», «організація людей на засадах добровільності», «громада»[434]. Крім того, на історично-зумовлений потяг українців до «гурту» та їх добровільного об'єднання вказують вітчизняні дослідники XX ст., серед яких О. Кульчицький, С. Возняк, Б. Цимбалістий, В. Янів, С. Ярмусь

[433] Возняк С. Ідея «громадівського соціалізму» в українській соціально-філософській думці XIX ст. [Електронний ресурс] / С. Возняк. – Режим доступу : http:www.nbuv.gov.ua/portal/voznjak-stepan.pdf.

[434] Драгоманов М. Громада / Драгоманов М. // Українська збірка. – Женева, 1882. – № 5. – С. 320–321.

та В. Хромова[435]. Особливістю ж українського громадівства є його тісний взаємозв'язок з ідеями соціалізму.

Провідники громадівства І. Франко, М. Павлик і М. Драгоманов були підданні серйозному впливу соціалістичної ідеології та намагалися через неї реалізувати свої ідеали – демократію, соціальну рівність, свободу, що загалом притаманно загальним громадівським принципам.

І. Франко займав провідне місце серед виразників громадівства. Його державно-правові погляди формувалися в ракурсі тамтешньої історичної обстановки та загострення боротьби робітництва й селянства на західноукраїнських землях проти соціального гніту. Визначальні чинники його політичної концепції: громадівський соціалізм, співдружність людей праці; відсутність держави як сили примусу; народовладдя, а не формальна демократія; федерація при збереженні якнайповнішої автономії особи, громади, народу – залишаються актуальними і для сучасного українського державотворення.

Громадівство базувалося на визнанні основоположних принципів, серед яких верховенство людини, її особиста свобода, рівність, добровільне об'єднання людей, спільна праця й власність. «… Основний принцип громадської власності, – зазначав І. Франко, – робітники називають себе громадівцями»[436]. Стосовно ідеології соціалізму, то вона, як вважав мислитель, «передбачає загальну свободу людей, їх рівність… до найтіснішого братання (федерації) людей з людьми і народів з народами як вільних з вільними і рівних з рівними»[437]. Таке поєднання основоположних цінностей громадівства і соціалістичної ідеї сприяло позитивному ставленню деяких українських діячів до соціалізму. Серед них був І. Франко, який у 70–80-х роках XIX ст. пропагував соціалістичну ідею на українських землях, поєднуючи її з

[435] Українська душа // Збірник статей / за ред. Вікторії Хромової. – К. : Фенікс, 1992. – С. 31.

[436] Возняк С. Ідея «громадівського соціалізму» в українській соціально-філософській думці XIX ст. ... – http:www.nbuv.gov.ua/portal/voznjak-stepan.pdf.

[437] Історія філософії України : хрестоматія : навч. посіб. / упоряд. М. Ф. Тарасенко, М. Ю. Русин, А. К. Бичко [та ін.]. – К. : Либідь, 1993. – С. 50.

ідеєю громадівства, як наслідок: поява ідеї «громадівського соціалізму» як альтернативної марксистській «державного соціалізму».

Попри те, що першопрохідцем на українському ґрунті в напрямку пропагування ідеї «громадівського соціалізму» був М. Драгоманов, однак найповнішого розвитку вона отримала завдяки намаганням І. Франка, який передбачав, що засади громадівства і федералізму мають стати запорукою існування майбутнього суспільства. У своєму творі «Мислі о еволюції в історії людськості» (1881) І. Франко популяризує «головні основи наукової теорії громадівства». Визначальним чинником цієї «теорії» є «спільність співіснування капіталу», тобто спільність праці та її продуктів. Однак думка про те, що на спільності праці «громадівство уже завершується… Принцип спільності, а закономірно економічної рівності, має пронизувати собою всі родинні, суспільні і державні відносини»[438]. При цьому не інтерес, особиста любов і прихильність буде основою родини, а громада візьме на себе обов'язок виховання дітей. В уявленні мислителя лише у громаді особистість зможе вільно розвиватися як в аспекті духовності, так і фізичних здібностей та нахилів. «Розвиток громадського життя буде набагато кращим ніж тепер, якщо буде забезпечена економічна рівність жінок та чоловіків, спільність праці й дружності. У свою чергу кожен член громади, маючи вродженні здібності, зможе їх розвивати з метою подальшого використання для власного добра та добра громади». Остання забезпечить кожному «необмежену свободу слова, можливість приватного життя та перехід з громади до громади». Проте свобода – не вседозволеність. Громадська влада, виборні, «пильнувати буде тільки ті условини, які необхідні для вдержання людського життя і розвитку, т. є. праці і справедливості». Вона також «обійме… заряд громадської праці і розсуджування можливих спорів між громадянами, а також в разі потреби оборону перед постороннім ворогом»[439]. Противникам громадівської ідеї І. Франко намагається до-

[438] Франко І. Мислі о еволюції в історії людськості / І. Франко // Зібрання творів : у 50 т. / І. Франко. – К. : Наук. думка, 1986. – Т. 45. – С. 137.
[439] Там само.

вести, що майбутній устрій не зробить людину «бездушним знаряддям, невольником громади», адже «громада – ті ж одиниці, котрі потребують згоди не в своїх одиничних, а в спільних, громадських ділах»[440].

У свою чергу мета членів громади працювати, «маючи свободу робити або й не робити. … Хто не працює разом з громадою, той не може бути членом громади»[441]. Стосунки між членами громади та взаємовідносини громад із громадами базуються на основі вільної спілки – федерації, а та – на самоврядуванні. «Кожна крайова громада, так як кожна особа в громаді, є вільною особою, поводиться у себе вдома за своїми правилами і ніхто не має права їй нав'язувати зверху будь-які норми поведінки. Тому кожна громада має можливість входити у взаємовідносини з іншими громадами, з якими їй заманеться, може об'єднуватися чи то для спільної праці, чи для обміну продукцією, чи для інших просвітніх цілей і т. д. Це правдиве братерство (федерація) зможе забезпечити лад і нормальні взаємовідносини між громадами». Продовжуючи цю думку, І. Франко пише: «Як поодинці громади, так і у взаємозв'язку мають необмежену свободу у реалізації своїх дій. А тому ніхто не може їх обмежувати чи змушувати громаду до того чи іншого взаємозв'язку»[442].

І. Франко, як і його попередник М. Драгоманов, у майбутньому не вбачав необхідності у державі, виходячи із засад самоврядування громад та їх об'єднань. Цю позицію він висвітлює в статті «Чого хоче Галицька робітницька громада?»: «У своїх громадських ділах кожна громада мала право на власне самоуправління та взаємозв'язки між собою»[443]. Це означає, що у тих чи інших справах «ніхто не має права громаді давати які-небудь накази, нав'язувати їм старшину тощо»; управляючи своїм господарством, громади «навмання можуть ділити його межи своїх членів, як їм краще»[444]. Тут одразу вбачаються еле-

[440] Возняк С. Ідея «громадівського соціалізму» в українській соціально-філософській думці XIX ст. ... – http:www.nbuv.gov.ua/portal/voznjak-stepan.pdf.
[441] Франко І. Мислі о еволюції в історії людськості... – С. 138.
[442] Там само.
[443] Там само. – С. 161.
[444] Там само. – С. 160.

менти анархізму. При цьому виникає питання: які конкретно сфери суспільного життя, що належать державі чи панівному класу, можуть бути передані в самоуправління громади? І. Франко трактує так: «зовнішня торгівля і всякий обмін виробів між різними краями»; «суперечки межи людьми»; «охорона краю»; «щоб громада на власний розсуд визначала, чи хоче частину свого добра віддати у спільну касу на спільні справи чи господарські, чи освітні, чи промислові тощо»[445]. Попри те, що на громадівські погляди І. Франка мали істотний вплив погляди М. Драгоманова, однак громадівство та федералізм Каменяра не тотожні з драгоманівськими.

Пізніше І. Франко в статті «Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова» (1906) відзначав певну спрощеність розуміння мислителем соціалізму, а відповідно, його соціальної основи – громади. «… Висхідною вітчизняного соціалізму, так само як і старшого французького, або утопічного соціалізму, став різновид холопської потреби та кривди і палке співчуття з отою кривдою й намагання віднайти такий суспільний устрій, який би міг здолати ту кривду чи звести її до мінімуму»[446]. А тому, як пише далі І. Франко, «учений розминувся зі своєю наукою і поміж наукового викладу дав нам примітивні міркування хлопа, який не бачив світу і не втрафить до розуміння вищої суспільної організації понад свою громаду або свій повіт і такою ж підвалиною суспільного зв'язку бачить свою особисту вигоду і задоволення»[447]. Одразу слід зазначити, що в цій статті мислитель достатньо саркастично ставиться до концепції громадівства загалом, а не лише до М. Драгоманова. Проте зауважимо, що така іронізація драгоманівського громадівства датується початком 1900-х років, а в 1870–1880-х рр. І. Франко вважав громаду як основу соціалістичного ладу.

Соціальна база у громадівстві І. Франка, на відміну від драгоманівської, була дещо ширшою. Він асоціював громаду як «робочих людей», тобто трудящих міста і села. У цьому відношенні А. Пашук

[445] Франко І. Мислі о еволюції в історії людськості... – С. 161–162.
[446] Історія філософії України : хрестоматія : навч. посіб. / упоряд. М. Ф. Тарасенко, М. Ю. Русин, А. К. Бичко [та ін.]. – К. : Либідь, 1993. – С. 426.
[447] Там само. – С. 437.

зазначав, що І. Франко був уже більше під впливом С. Подолинського, який також відстоював ідеї громадівства, соціальною базою якого вважав трудове селянство та робітничий клас[448].

Окрему увагу І. Франко приділяв взаємозв'язкам громад та їх демократичному статусу, включаючи сюди національні відносини. «Розуміється само собою, – зазначав він у творі «Мислі о еволюції в історії людськості», – можливість зв'язків насамперед з відрубних народностей, у такому випадку вони отримають право самостійно здійснювати управління, співіснувати та жити без верховенства іншої народності», національні осередки наділятимуться тим комплексом прав, що й громади. «… Поодинці крупні народності можуть на власний розсуд і вподобання об'єднуватися між собою, вирішувати міжнародні спори, проводити через вибірників справи міжнародного обміну тощо»[449]. Отож можемо зазначити, що І. Франко не зосереджувався виключно на федерації громад, але й допускав поширення її на федеративну єдність народів. «Культурні народи, – писав Каменяр у листі до О. Рошкевич 25 вересня 1879 року, – зорганізовують між собою вічну федерацію, а різноманітні перешкоди, які виникають на цьому шляху, залагоджує міжнародний виборний суд»[450].

Аналогічною була позиція М. Драгоманова щодо розуміння нації як виду асоціації людей: «Людство – це лише сукупність націй». Проте на противагу принципу «кожному своя воля», історик фактично позбавив нації права на волю, а саме українську, коли писав, що не має «підстав для політики державного відокремлення України від Росії»[451]. І. Франко, характеризуючи суспільно-політичні погляди М. Драгоманова, відзначив обмеженість його федералізму: «Важко уявити собі федералізм при ігноруванні основної його складової –

[448] Пашук А. Деякі питання соціалізму в публіцистиці І. Франка 70–80-х років XIX ст. / А. Пашук // Статті і матеріали / Іван Франко. – Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1960. – № 7. – С. 100.
[449] Франко І. Мислі о еволюції в історії людськості... – С. 138.
[450] Франко І. До О. М. Рошкевич (Львів, 25 вересня 1879 р.) / І. Франко // Зібрання творів : у 50 т. / І. Франко. – К. : Наук. думка, 1986. – Т. 48. – С. 113.
[451] Горський В. С. Історія української філософії / В. С. Горський, К. В. Кислюк. – К. : Либідь, 2004. – С. 265–266.

автономії національностей, найпотужніших соціальних організмів, які можуть об'єднуватися в федеральні союзи одні з одними. Союз громад чи товариств – це занадто мало важлива підстава для того, щоб на їх основі будувати цілу систему федералістичного ладу»[452]. Таким чином, М. Драгоманов, не відводячи місця нації в структурі громади, фактично ігнорував її роль. І. Франко намагався пояснити це тим, що «в духовному арсеналі історика не було поняття нації, яка б асоціювалася, як щось органічне, історично конечне, нерозривне і вище усякої територіальної організації»[453]. Отож драгоманівський громадівський федералізм був значно вужчим, ніж в уявленнях І. Франка. Останній намагався принципи життя громад (вільний розвиток, самоврядування, рівноправність) перенести на нації і міжнаціональні відносини.

Позицію І. Франка щодо місця нації в структурі громади відстоював його соратник й однодумець М. Павлик, який убачав у федерації людей і товариств вільний зв'язок «народності – більш моральні людські одиниці». М. Павлик, на відміну від М. Драгоманова, надавав національному чиннику значення підвалини громадівського руху. Під час судового засідання у м. Коломия 02.01.1889 року він зазначав: «…Відстоювали і надалі будемо відстоювати позиції української народності»[454].

У свою чергу І. Франко дещо поглибив погляди М. Павлика та М. Драгоманова на громадівський лад та його функції. Його позиція полягала в тому, що основним принципом життя громад є волевиявлення в усіх сферах суспільного життя – соціально-політичній, культурно-освітній, економічній. У своїй статті «Друкований лист до всіх русинів в Галичині» І. Франко писав: «Ремісницька або хліборобська громада (то є всі чоловіки, юнаки, жінки і дівчата), – мають право на власний розсуд вирішувати свої справи… Увесь край мав би

[452] Історія філософії України... – С. 437.
[453] Там само. – С. 438.
[454] Павлик М. Оборона М. Павлика перед окружним Коломийським судом 2 січня 1889 р. / М. Павлик // Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом. – Чернівці, 1912. – Т. 5. – С. 16–17.

складатися з таких громад, що добровільно співпрацюють одна з одною до спілки в своїх ділах. Керують краєм обрані від громади "делегати або урядовці". Однак члени громади «беззастережно можуть їх скинути в кожну мить». Кожному члену громади гарантується право як обирати, так і бути обраним до органів місцевого самоуправління. «… Кожен член громади може бути обраний делегатом або урядовцем»[455].

Головною ознакою волевиявлення в житті громади є рівність і свобода. В основному, це свобода бути власником засобів виробництва: «Гасло народу: уся земля – хлопам, усі мануфактури і міста – робітникам»[456]. Наступне – свобода вибору сфери заняття: «Кожен член громади може займатися таким ремеслом, яке йому до схочу та в будь-який час його замінити». І, врешті, свобода в культурно-освітній сфері має залежати не від управлінських інститутів, а «лише від сумління й розуму самих викладачів, які повинні об'єднуватися в цілому краю у вільні спілки, для обговорення питань укладання кращих книг, вибору кращих способів навчання та розвитку науки»[457]. Стосовно рівності, то вона, за І. Франком, має поширюватися на всі сфери життя і діяльності – сім'ю, економічні та політичні взаємовідносини: «… Кожен член громади мусить мати рівне право в краю, громаді, родині». При цьому рівноправність стосується людей, незалежно від станової, конфесійної чи національної належності: «Будь-яка людина кожної віри, стану і народу має право працювати на землі або мануфактурі в тій громаді, в якій забажає»[458].

Надалі ж політичні погляди І. Франка еволюціонували від громадівського соціалізму до національно-демократичних поглядів та критики марксизму. Він негативно ставився до ідей диктатури пролетаріату, «державного соціалізму», централізації всього суспільного життя, хоча був твердо переконаний у невідворотності заміни капіталістичного ладу соціалістичним. Стосовно соціалізму С. Возняк за-

[455] Історія філософії України : хрестоматія... – С. 396.
[456] Там само. – С. 334.
[457] Там само. – С. 329.
[458] Там само. – С. 334–335.

значає, що, на думку І. Франка, його ознаками є співтовариство людей праці; відсутність сили примусу в особі держави, тиску на народ згори[459]. І лише тоді суспільство має майбутнє, якщо на зміну формальній демократії прийде справжнє народовладдя. Попри прихильність І. Франка до радикальних методів перебудови суспільства, він все частіше схилявся до думки, що ідеали демократії слід здійснювати за принципом: «Без кривавих потрясінь й насильства». На думку мислителя, держава як суспільна організація у звичному розумінні цього слова за соціалізму зникне. Що ж прийде на зміну державі за соціалізму? Державу замінить діяльність самих громад, тому що над народом не буде влади згори, а лише знизу сам народ буде управляти сам собою, працювати сам на себе, сам просвічуватися і сам охоронятися[460].

Таким чином, відносини між окремими громадянами, їх об'єднаннями й цілими народами ґрунтуються на громадівсько-федеративному принципі, який за своєю суттю передбачає федеративний устрій при збереженні найповнішої автономії особи, народу, громади. Для І. Франка майбутня Україна – це розвинена, висококультурна нація Європи у складі Російської федерації. Він наполягав на ідеї об'єднання слов'янських націй у єдину федерацію й за сприятливих обставин оформлення всесвітньої федерації.

Розглядаючи прогрес людства в широкому аспекті, мислитель писав: «Поступ людства – це величезний і дуже складний механізм. Як у природі загалом, так і в розвої людства кермо держать два могутні двигуни... голод і любов. Голод – це матеріальні і духовні потреби людини, а любов – це чуття, що пов'язує людину з іншими людьми»[461].

У поглядах на громадівський лад І. Франка, як зазначає В. Костюк, «знаходимо багато позицій, що сьогодні називаємо інститутами

[459] Возняк С. Ідея «громадівського соціалізму» в українській соціально-філософській думці XIX ст...

[460] Українська душа // Збірник статей / за ред. Вікторії Хромової. – К. : Фенікс, 1992. – С. 98.

[461] Франко І. До О. М. Рошкевич (Львів, 25 вересня 1879 р.)... – С. 417.

громадянського суспільства, до побудови яких прагне Україна»[462]. Цю тезу загалом можна віднести до М. Драгоманова, І. Франка та інших прихильників громадівства. І саме їх погляди та ідеали можуть слугувати сучасним державотворцям у пошуках розбудови української політичної системи.

Національно-державницький напрям у західноукраїнській політичній думці був більш своєрідним, розмаїтим, об'єднував значну кількість учених – правників того часу. Поміркованими і толерантними були концепції національної держави С. Дністрянського (1870–1936) і В. Старосольського (1878–1942). Ідея суверенітету нації, її пріоритет щодо держави характерні для світогляду обох професорів. Особливими були погляди на державу, націю і людину представників радикального крила національно-державницького напряму: Д. Донцова (1883–1973), Ю. Липи (1900–1944), М. Сціборського (1897–1941), Ю. Вассияна (1894–1953).

Нарівні із М. Міхновським С. Дністрянський вважається фундатором національно-державницького напряму в українській політичній думці. Методологічні основи його концепції викладені у ґрунтовній праці «Загальна наука права і політики». Аналізуючи державницьке становлення європейських націй, учений підкреслював вирішальну роль національної ідеї у їх визволенні і формуванні. Він аргументовано доводив, що кожна нація повинна посідати свою етнічну територію і на ній творити власну державу. Це її природне право і вершина всіх «органічних зв'язків», адже держава відіграє особливу роль у врівноваженні суспільства і полагодженні станових відмінностей[463].

Аналізуючи в цілому політико-правову думку Західної України, не можна випускати з уваги такої її особливості: вона формувалася на історичному досвіді поразки перших визвольних змагань, розвалу імперії, умовах політичних репресій та економічного визиску панської Польщі. Духові пораженства і політиці колоніального терору

[462] Костюк В. Іван Франко: не останні сторінки до портрета / Володимир Костюк. – Косів : Писаний камінь, 2003. – С. 126.

[463] Дністрянський С. Загальна наука права і політики : у 2 т. / С. Дністрянський. – Прага : Укр. ун-т, 1923. – Т. 1. – 286 с.; Т. 2. – 342 с.

початку ХХ ст. рішуче протистав войовничий націоналізм визначного публіциста і теоретика Дмитра Донцова (від 1908 р. з невеликою перервою до 1939 р. жив у Львові). Розвиваючи ідейні заповіти Т. Шевченка, він з майстерністю публіциста і пристрастю ідеолога доклав титанічних зусиль для духовного та інтелектуального переродження українського народу з раба-малороса чи «хлопа»-галичанина на повновладного господаря своєї землі.

Становлення та розвиток української народовладної ідеї у державно-правовій думці Галичини бере свій початок від покоління так званої «адвокатської доби» – другого періоду національно-культурного відродження в Галичині, що тривав з 80-х рр. ХІХ ст. до першої чверті ХХ ст. До яскравих особистостей цієї доби належить Кость Антонович Левицький (1859–1941) – визначний політик, правник, громадський діяч, адвокат, учений.

Дослідження державно-правових поглядів К. Левицького відзначається науковою і суспільно-політичною актуальністю, адже ряд суспільно-політичних та державно-правових процесів, що проходять сьогодні в Україні, уже відбувалися тією чи іншою мірою наприкінці ХІХ – першій третині ХХ ст. на теренах Східної Галичини. У всіх починах політичного, економічного чи культурно-освітнього життя краю активну, а часто і провідну участь брав К. Левицький.

Він був представником нового покоління української світської інтелігенції Галичини, яке на зламі ХІХ–ХХ ст. узяло на себе керівництво українським національно-визвольним рухом і державним будівництвом.

Радянська історична наука розглядала К. Левицького крізь призму діяльності ЗУНР, виникнення якої 1 листопада 1918 р. вважалося «плодом політичних комбінацій української контрреволюційної буржуазії», одним із керівників якої був «буржуазний націоналіст» К. Левицький[464].

[464] Андрухів І. Кость Левицький: політик, громадський діяч, правник (1859–1941) : монографія / І. Андрухів, С. Сворак, В. Ковалик. – Надвірна : Надвірнян. друк., 2009. – С. 4.

Значно ширше висвітлені погляди та державницька діяльність К. Левицького в працях української діаспори та сучасній вітчизняній історичній літературі, яка представлена роботами з історії українського національно-визвольного руху в Галичині кінця XIX – початку XX ст., українських політичних партій, культурних та економічних товариств, автори яких у контексті своїх тем згадували про К. Левицького як одного з провідних українських діячів у цих сферах. Серед них можна назвати праці М. Грушевського, Н. Полонської-Василенко, І. Крип'якевича, Д. Дорошенка, Й. Шимоновича, М. Стахіва, І. Макуха, М. Шлемкевича, О. Карпенка, М. Литвина, Л. Зашкільняка, О. Сухого, О. Красівського, М. Кугутяка, Я. Грицака, І. Чорновола, І. Василик та інших.

Формування політико-правового та державно-національного світогляду вченого відбувалося у навчальних закладах Галичини, де після закінчення Станіславської гімназії К. Левицький вступає до Львівського університету на юридичний факультет. Тут діяли два студентські товариства – «Дружній лихвар», що перебував під впливом народовців, і «Академічний кружок», на який мали вплив москвофіли. Через це між ними «був антагонізм і велася боротьба, часами дуже бурхлива, доходячи навіть до нападів та фізичних аргументів»[465]. Частина членів «Лихваря» захоплювалась ідеями «громадівського соціалізму» М. Драгоманова, який у 1876 р. побував у Львові і став навіть членом цього товариства.

Після закінчення в 1882 р. університету К. Левицький влаштовується на роботу в юридичний відділ Галицького намісництва, де здобуває перший управлінський досвід. Водночас продовжує підтримувати тісні контакти з «Академічним братством», члени якого запросили його як почесного гостя на друге студентське віче, що відбулося 7 серпня 1884 р. у Коломиї. Виступаючи перед студентською молоддю, К. Левицький, зокрема, наголосив, що майбутнє України

[465] Назарук О. Перші академічні товариства, оперті на статутах / О. Назарук, О. Охрімович // Січ 1868–1908 : альманах в пам'ять 40-х роковин основання товариства «Січ» у Відні / зібрали і видали Зенон Кузеля і Микола Чайківський. – Л. : Друк. Т-ва ім. Шевченка, 1908. – С. 396.

«лежить в руках тої молодої громади, з грудей котрої виливаються чисті чувства любови і посвячення до всього, що своє та рідне»[466].

Як член Головного виділу «Просвіти», К. Левицький багато зробив не тільки для розвитку економічного життя краю, а й у питанні національного усвідомлення українського громадянства краю. Особливої уваги заслуговує його невелика, але дуже актуальна й у наші дні праця «Про право руской мови», в передмові до якої К. Левицький писав: «Як у кожнім ділі, так і щодо мови нам треба бути свідомими свого народу, права та й виконувати то право, бо не варт свободи і людського права той народ, що з них не користає…»[467].

У вересні 1899 р. соціал-демократи проголосили про створення у Львові соціал-демократичної партії (СДП) як складової частини австрійської соціал-демократії. А 26 грудня 1899 р. на основі «Народної Ради» була створена у Львові Національно-демократична партія (НДП). Членами-співзасновниками партії виступили М. Грушевський, І. Франко, Ю. Романчук, К. Левицький, В. Будзиновський. До партії ввійшла більшість членів «Народної Ради», представники правого крила УРП, а також відомі громадські, наукові, освітні, церковні та господарські діячі[468].

5 січня 1900 р. керівний орган партії – Тісніший народний комітет (М. Грушевський, К. Левицький, В. Охрімович, Д. Савчак, І. Франко) звернувся з відозвою до народу, в якій було викладено програму максимум – незалежна Україна («де б усі частини нашої нації з'єднались в одну новочасну культурну державу») і програму мінімум – національно-територіальна автономія Східної Галичини («зі своєю окремою адміністрацією і своїм національним сеймом»)[469].

---

[466] Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914. На підставі споминів. [Перша часть] / Кость Левицький. – Л., 1926. – С. 226.

[467] Левицький К. Про права руської мови / К. Левицький. – Л. : [б. в.], 1896. – С. 9.

[468] Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914. На підставі споминів... – С. 327.

[469] Загальна українська енциклопедія. Книга знання : в 3 т. – Львів ; Станиславів ; Коломия, 1935. – Т. 3. – С. 648.

Від грудня 1902 р. і до січня 1917 р. головою Народного комітету і партії був К. Левицький. Очолювана ним партія, за його словами, дотримувалася тактики «політичної масової самооборони і рішучої опозиції проти піддержуючого її центрального правительства»[470]. У практичній політиці Народний комітет «домагався, щоб Український посольський Клюб (парламентська фракція. – *Авт.*) підносив у парламенті основні постуляти українського народу: поділ Галичини, поділ Шкільної Ради краєвої, поділ намісництва, рівноправність української мови в урядах і школах, українського університету у Львові, загального голосування і т. д.»[471].

Під тиском народних мас, очолюваних політичними партіями, в тому числі й НДП, уряд змушений був запровадити із січня 1907 р. новий виборчий закон. У травні того ж року відбулися перші вибори до австрійського парламенту на основі загального виборчого права. Українці здобули 27 мандатів у Галичині і 5 на Буковині. У Галичині націонал-демократи вибороли 17 мандатів, москвофіли – 5, радикали – 3, а соціал-демократи лише 2 мандати. Під час виборів до Галицького сейму, що відбулися 1908 р., серед 12 депутатів-українців було 8 націонал-демократів. Депутатом парламенту та сейму під час цієї та наступних каденцій було обрано і К. Левицького.

Про авторитет і популярність НДП серед українського населення Галичини свідчить і той факт, що під час виборів до парламенту в 1911 р. із 26-ти послів-українців 18 представляли націонал-демократів (радикалів лише 3), а серед 31 посла сейму в 1913 р. націонал-демократів було 26 (радикалів – 6)[472].

Особливо знадобився К. Левицькому досвід юриста під час депутатської діяльності в австрійському парламенті та Галицькому сеймі. Ні один закон не пройшов без його прискіпливого аналізу, а у своїх виступах із трибун парламенту й сейму він відстоював право

[470] Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914. На підставі споминів... – С. 327.
[471] Загальна українська енциклопедія. Книга знання... Т. 3. – С. 648–649.
[472] Баран С. Шляхами нашого відродження / С. Баран // Життя і Право. – 1934. – Червень. – С. 10.

українського населення Східної Галичини на збільшення кількості українських початкових та середніх шкіл, відкриття українського університету, запровадження нового виборчого закону, збільшення бюджетного фінансування соціальних програм у воєводствах та повітах Східної Галичини.

У період кризи імперії перед українськими політиками й послами, за словами К. Левицького, постало питання якнайскоріше підготуватися до «перебудови монархії законним шляхом». Першочерговим було питання «уконституватиУкраїнську Народну Раду, як одиноке легальне представництво нашого народу, а також проголосити Українську державу на територіях Східної Галичини, Буковини і Угорської України»[473].

З цією метою 18 жовтня 1918 р. у приміщенні Народного дому у Львові відбулася нарада «намічених членів української Константуанти, щоби підготовити вирішення для всенародного збору українських нотаблів, який мав відбутися дня 19 жовтня у великій залі Народного дому». Члени наради прийняли «Статут Української Національної Ради», за яким УНРада визнавалася головним законодавчим і виконавчим органом, що мав право представляти інтереси «українського народу австро-угорської монархії» і від його імені «рішити про державну долю всіх областей, заселених тим народом»[474].

Оцінюючи значення національно-демократичної революції, К. Левицький, зокрема, відзначав, що «день 1 листопада 1918 р. не прийшов нам з ласки сильних побідників, а прийшов з нашої постанови і організації. Ми самі піднялися силою нашого національного духа та права на життя української нації. Цей день побіди українства ми підготовлювали десятками років, усвідомлюючи і піднимаючи наш нарід та маємо право сказати: ми не лукавили з ніким, а просто йшли!»[475].

---

[473] Левицький К. Великий зрив (до історії Української Державності від березня до листопада 1918 р. на підставі споминів та документів) / Кость Левицький. – Львів : [б. в.], 1931. – С. 112.
[474] Там само. – С. 113.
[475] Там само. – С. 149.

Таким чином, національно-демократична революція 1 листопада 1918 р. не була «збігом політичних обставин» чи наслідком «змови», а результатом довготривалої копіткої роботи, в підготовці й проведенні якої важливу роль відіграв Народний комітет УНДП та львівська група УНРади, очолювані К. Левицьким.

9 листопада відбулося важливе засідання УНРади, на якому К. Левицький запропонував список кандидатур до Тимчасового Державного секретаріату (міністерств). До його складу ввійшли: Кость Левицький (голова і секретар фінансових справ), Льонгин Цегельський (секретар внутрішніх справ), Василь Панейко (секретар закордонних справ), Ярослав Литвинович (секретар торгівлі і промислів), Олександр Барвінський (секретар віросповідань і освіти), Іван Куровець (секретар суспільного здоров'я), Дмитро Вітовський (секретар військових справ), Антон Чернецький (секретар праці і суспільної опіки), Іван Макух (секретар шляхів і транспорту), Олександр Пісецький (секретар пошт і телеграфів). А також було прийнято «офіціальну назву для нашої держави «Західно-Українська Держава», а за державний герб: золотого лева на синім полі»[476].

Наступного дня УНРада ухвалила «Тимчасовий Основний державний закон про Західно-Українську Народну Республіку», в якому, зокрема, говорилося, що влада в ЗУНР має належати всьому її народові, який вибере своїх представників на основі загального, рівного, таємного, безпосереднього і пропорційного голосування. Для ухвалення основних законів Рада оголошувала про скликання в найближчий час Установчих зборів[477].

4 січня було прийнято кілька важливих законів, у т. ч. «Закон, доповняючий статут Української Національної Ради», згідно з яким утворювалася постійно діюча Президія УНРади у складі голови (президента) і чотирьох його заступників (Є. Петрушевич – голова, Л. Бачинський, О. Попович, С. Вітик, А. Шмигельський). Голова скликав

[476] Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Документи і матеріали : у 5 т. / кер. роботи і відп. ред. проф. Олександр Карпенко. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2001. – Т. 1. – С. 256.
[477] Станиславівський голос. – 1918. – 19 листоп.

сесію УНРади і керував її роботою, а у міжсесійний період діяв «Виділ Української Національної Ради», який обирався Національною Радою і складався з президента (голови Ради) та 9 членів (Є. Петрушевич – голова, Л. Бачинський, О. Попович, С. Вітик, А. Шмигельський, Г. Дівурак, А. Горбачовський, М. Новаковський, о. С. Юрик, Т. Окуневський). Виділ виконував функції колегіального глави держави. До його компетенції входило: призначення голови та членів уряду; прийняття їх відставки і відкликання з посад, оголошення амністій на пропозицію Державного секретаря судівництва, затвердження (підписування) і публікація законів, прийнятих УНРадою[478]. Таке колективне керівництво, на думку опонентів, свідчило, що «Західна Україна не мала ні одного в центрі громадянина, який годився б на те, щоб яко найавторитетніша одиниця стояти в центрі західно-українських державних змагань. Свідчило це про цілу систему організації верховного проводу держави: місце одиничної відповідальности за політику й події й цілу будучу судьбу народу займила колективна безвідповідальність, бо принцип публічної відповідальності громадян був серед цієї суспільності взагалі заслабий»[479].

28–29 березня 1919 р. у Станіславі відбувся з'їзд УНДП. У своїй доповіді К. Левицький як голова партії, зокрема, наголосив, що партія робитиме все для будівництва «народної республіки на основах демократизму, поступу та соціальної і політичної справедливості для всього народу»[480].

Характеризуючи структуру державного апарату ЗУНР, побудовану на принципах народовладдя, К. Левицький у листі до С. Смаль-Стоцького від 9 березня 1921 р. писав: «1. Адміністрація локальна по громадах опиралася на громадській Раді, вибраній загальним голосу-

[478] Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923 : Історія / кер. автор. кол. й відп. ред. проф. Олександр Карпенко. – Івано-Франківськ : Сіверсія, 2001. – С. 178.
[479] Кучабський В. Вага і завдання Західно-Української Держави серед сил Східної Європи на переломі 1918/1919-го р. / В. Кучабський // Дзвони. – 1932. – Березень. – С. 194.
[480] Республика. – 1919. – 30 берез.

ванням, яка вибирала з-поміж себе громадського комісара. Комісар сей мусів бути затверджений державним комісаром повіту. В руках громадського комісара спочивала виконуюча влада рішень громадської ради і заряджень державної влади. 2. Управа повіту спочивала в руках Повітової Національної Ради та іменованого Державним Секретаріатом для внутрішніх справ: державного повітового комісара, який був органом виконуючим в повіті для всіх областей публічної адміністрації»[481].

За дорученням уряду К. Левицький з повною самовіддачею працював над проектом нової Конституції під назвою «Основи державного устрою Галицької Республіки». Уже 28 квітня 1921 р. він надіслав примірник англійською мовою послу в Лондоні С. Вітвицькому для англійського прем'єр-міністра Ллойда Джорджа, а 30 квітня – французькою мовою до Парижа для Ради послів Антанти[482]. Оскільки проект Конституції мав, як на той час, прогресивний характер, то зупинимося на окремих його розділах.

У першому артикулі (параграфі) першого розділу Конституції «Державна суверенність» говорилося, що «Галицька Республіка є независимою і суверенною державою. Права суверенности у цій державі належать до загалу її горожан». Отже, Галицька Республіка проголошувалася самостійною, суверенною державою, а її сувереном – народ.

Третій розділ – «Державні народності» – визнавав у Галицькій Республіці три головні народності: українську, польську і єврейську, яким надавалися рівні права у сфері публічного життя. Право інших національних меншин теж гарантувалися Конституцією.

П'ятий розділ – «Загальні права горожан» – забезпечував демократичні права для всіх громадян, які мали право громадянства на цій території на день 1 листопада 1918 р. чи були народжені тут після цієї дати. Розділ мав 12 параграфів, які визначали ці права.

---

[481] Андрухів І. Кость Левицький: політик, громадський діяч, правник (1859–1941) : монографія / І. Андрухів, С. Сворак, В. Ковалик. – Надвірна : Надвірнян. друк., 2009. – С. 68.

[482] Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923 : Історія... – С. 508.

Сьомий розділ – «Президент держави» – окреслював права й обов'язки президента Галицької Республіки, який обирався всім народом на 6 років, виконував «волю всього народу держави, виявлену в законах через Державну Міністерію (Кабінет Міністрів. – *Авт.*) і державних міністрів, яких призначає Президент республіки»[483].

«Кожний народ, – писав у передмові К. Левицький, – має таких провідників, яких з себе видав і вибрав до проводу. А молодше покоління – нехай учиться, осягає знання та користується досвідом старших, працюючи над тим, щоби виховалися кращі провідники нації, але не годиться, щоб забувало про історію визвольних змагань народу, легковажило своїх діячів, що працювали в незвичайно важких умовинах і забули те, що ваше покоління є українське, що народні маси національно освідомлені та що ми стали нацією»[484].

Державницькі погляди К. Левицького відіграли важливу роль у державотворенні ЗУНР. Саме під його керівництвом львівська група УНРади успішно здійснила захоплення влади в Східній Галичині і проголосила ЗУНР. Як голова уряду, він підготував та особисто відредагував низку важливих законів, що заклали основи для подальшої розбудови молодої держави, формування армії, правоохоронних органів та інших сфер життя. За його прем'єрства було схвалено попередній договір про злуку ЗУНР і УНР, яка офіційно відбулася 22 січня 1919 р.

Кость Левицький – це ціла епоха у національному відродженні української нації. Заставши народ «русинами», він залишив його «українцями» з високою національною свідомістю і досвідом політичної боротьби. Це був політичний діяч, вихований у вузьких рамках специфічної народницької галицької «руськости», та завдяки великій працездатності він постійно поширював свій світогляд і ніколи не шукав дешевої слави, а завжди був там, де найважче, де вирішувалася доля рідного народу. Поміркований народовець ліберальної закваски,

[483] Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923 : Історія... – С. 509–510.
[484] Левицький К. Великий зрив (до історії Української Державности від березня до листопада 1918 р. на підставі споминів та документів) / Кость Левицький. – Львів : [б. в.], 1931. – С. 6–7.

К. Левицький умів відчувати дух часу та оцінювати важливість моменту. Він не лякався ні селянських страйків, ні соціального невдоволення мас, ні революційності молоді, бо завжди знаходив із ними шляхи до компромісу і вміло спрямовував цю бунтівну енергію народу для досягнення загальної мети.

Незважаючи на те, що існування Західно-Української Народної Республіки як держави було короткочасним, все ж за два місяці перебування на чолі уряду К. Левицький зумів не тільки зберегти завоювання Листопадової революції, але й підготувати ґрунт для утвердження народовладдя та подальшого розвитку молодої держави. Він завжди залишався реалістом, проникливим стратегом, ніколи не схиляв голови перед дійсністю, передбачливо зважував у деталях ситуацію та власні сили й лише тоді починав діяти. Крім того, К. Левицькому завжди вдавалося вміло поєднувати принципи демократії з диктаторством без шкоди для свого авторитету та авторитету партії, а також повного збереження прав і свобод особистості як для членів партії, так і для тих, чиї інтереси відстоювала партія. Саме тому Національно-демократична партія майже впродовж дев'ятнадцяти років була найвпливовішою політичною силою в Галичині й користувалася авторитетом серед галичан.

Отже, в буремні роки формування Української народної республіки серед політичних провідників різко дистанціювалися позиції щодо міжнародної політики, особливо Польщі, Румунії, Росії. Члени Центральної Ради не дійшли порозуміння в питаннях національної грошової одиниці, адміністративного поділу територій до проекту Конституції УНР. Народовладна ідея в межах ієрархії адміністративних одиниць здійснювалася Центральною Радою з метою децентралізації невеликих, тісно сконцентрованих земель, що «має дати форми й рамці для громадського розвитку», писав М. Грушевський. З огляду на це бачимо, що й нині органи державної влади втілюють реформи з децентралізації адміністративного управління, щоб територіальні громади стали основним суб'єктом самоврядування. Окремої уваги заслуговують терміни, що їх у проекті Конституції УНР закла-

ли розробники як базові для самоврядування – уїзди, губернії, повіти. Ці назви дісталися в спадщину від Росії. Вони були визнані нездатними для утвердження громадського самоврядування. За основу формування нових адміністративних одиниць в УНР узяли кількість населення близько мільйона громадян. Ця одиниця мала б іменуватися округом. Уже тоді було видно надуманість цієї одиниці, бо не відповідала історичним традиціям назв зі спільним терміном «земля». На наш погляд, реформування адміністративного устрою мало би спиратися не лише на кількість людей на території, яку потрібно окреслити з адміністративним центром управління, який би був зв'язковим між центральною владою і місцевими громадами, але й історичні національні назви «землі», які були б співзвучні національній ментальності і традиціям державної системи.

Таким чином, упродовж усього тривалого періоду боротьби за здобуття державної незалежності України галицька спільнота адекватніше сприймала демократичні цінності європейської цивілізації, досить гостро реагувала на будь-які спроби імперської політики Москви, спрямовані на політичне об'єднання України, побудову всіляких союзів під її зверхністю. Саме в Галичині – складовій Австро-Угорської імперії – відроджувався український національно-державницький дух. Сформована мислителями Галичини ідейно-світоглядна парадигма про вирішальну роль народу в історії розвитку своєї держави стає контекстом нової національно-державницької самосвідомості.

Національно-державницький напрям у західноукраїнській правовій думці був своєрідним, розмаїтим, об'єднував значну кількість учених-правників того часу. Поміркованими і толерантними були концепції національної держави С. Дністрянського і В. Старосольського, для яких характерні ідеї суверенітету нації, її пріоритету відносно держави. Особливими були погляди на державу, націю і людину представників радикального крила національно-державницького напряму: Д. Донцова, Ю. Липи, М. Сціборського, Ю. Вассияна. Національно-демократичний напрямок представляли М. Грушевський,

І. Франко, Ю. Романчук, К. Левицький, В. Охрімович, Д. Савчак, В. Будзиновський, а також відомі громадські, наукові, освітні, церковні та господарські діячі. У 1900 р. вони звернулися з відозвою до народу, в якій було викладено програму-максимум – незалежна Україна («де б усі частини нашої нації з'єдналися в одну новочасну культурну державу») і програму-мінімум – національно-територіальна автономія Східної Галичини. Державницькі погляди та концепції К. Левицького відіграли важливу роль у державотворенні ЗУНР. Як голова уряду, він підготував та особисто відредагував низку важливих законів, що заклали основи для подальшої розбудови молодої держави, формування армії, правоохоронних органів та інших сфер життя. За його прем'єрства було схвалено попередній договір про злуку ЗУНР і УНР, яка офіційно відбулася 22 січня 1919 р.

Теоретичне розуміння народовладдя у XX ст. було обтяжене загостренням політичних суперечностей між державами та між ідеологіями націоналізму і пролетарського інтернаціоналізму, з одного боку, та суперечностями суспільного розвитку, спричиненого індустріалізацією промислового виробництва та процесами експансії монополістичного капіталу – з другого. Перша світова війна засвідчила про неспроможність національних демократичних держав захистити права і свободи своїх громадян та налагодити міжнаціональні і міждержавні відносини на цінностях класичного лібералізму. На світову арену в першій чверті XX ст. вийшли ворожі за своїм змістом ціннісно-світоглядні ідеології – націоналізм, расизм і комунізм.

.

Розділ IV
НАРОДОВЛАДДЯ У СОЦІАЛІСТИЧНІЙ, КОНСЕРВАТИВНІЙ, НАЦІОНАЛІСТИЧНІЙ І ЛІБЕРАЛЬНІЙ ІДЕОЛОГІЯХ ТА У РАДЯНСЬКІЙ І ПОСТРАДЯНСЬКІЙ ФОРМАХ ПРАВЛІННЯ В УКРАЇНІ

4.1. Демократична влада у концепціях державно-правової ідеології соціалізму та комунізму

Проблеми демократизації і народовладдя у державно-правовому концепті марксистсько-ленінської теорії розглядали у ряді фундаментальних праць провідні юристи та політологи України: О. Мурашин, Р. Павловський, Ю. Панейко, О. Скакун, В. Копєйчіков, В. Горбатенко, С. Котляревський, Ю. Шемшученко, М. Колодій, Ф. Шульженко, Т. Андрусяк, Б. Сплющинський та ін.

Актуальність означеної проблематики посилюється тим, що теоретичні концепції К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна розроблялися і практично реалізовувалися, як стверджувала радянська історико-правова наука, в ідеальному вигляді. Так, наприклад, «Велика Жовтнева соціалістична революція, – наголошують укладачі збірника праць К. Маркса, Ф. Енгельса та В. Леніна «О демократии», – заклала основи справжнього народовладдя»[485]. Отож, передусім проаналізуємо концепції та погляди класиків марксизму-ленінізму на народовладдя, демократію як форму держави, диктатуру пролетаріату і «пролетарську демократію, як вищий тип демократії», демократичний централізм і місцеве самоуправління, авангардну роль партії, яка, на думку її лідерів, «володіє спеціальними знаннями законів історії і, відповідно, унікальними претензіями на управління»[486].

[485] Маркс К. О демократии : сборник / К. Маркс, Ф. Энгельс, В. Ленин. – М. : Политиздат, 1988. – С. 4.
[486] Байме Клаус фон. Політичні теорії сучасності / Клаус фон Байме ; пер. з нім. М. Культаєвої, М. Бойченка. – К. : Стилос, 2008. – С. 80.

Складність і проблемність дослідження полягає ще й у тому, що «ідеальні» теорії і парадигми марксизму, розвинені ленінізмом, реалізовувалися у практиці соціалістичного будівництва в СРСР і виключно позитивно протягом семидесяти років його існування характеризувалися історичною та політико-правовою наукою, яка не терпіла жодних зауважень, критики чи ревізіонізму, у той же час безперервно критикуючи «буржуазну демократію», розкриваючи її «класовий зміст, обмеженість та антинародну суть». Провідні теоретики та ідеологи Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС однозначно стверджували, що держава в буржуазному суспільстві – це орган управління, що стоїть над суспільством, і лише в умовах розвитку соціалізму демократія як форма держави – це орган управління, повністю підпорядкований суспільству[487].

Спадщина класиків марксизму-ленінізму з проблем демократії надзвичайно обширна. К. Маркс, Ф. Енгельс, В. Ленін протягом всього свого життя зверталися до цієї теми, аналізували її у різнопланових аспектах. До праць, які безпосередньо присвячені народовладдю, можна віднести роботу К. Маркса «Громадянська війна у Франції», Ф. Енгельса «Про авторитет», твори В. Леніна «Держава і революція», «Чергові завдання Радянської влади», «Пролетарська революція і ренегат Каутський», його останні статті і листи.

Із 70-х років XIX ст. у пролетарських центрах Росії почали розповсюджуватися ідеї К. Маркса. Їх укорінення пов'язане перш за все з діяльністю Г. Плеханова і групи «Визволення праці», якою він керував (заснована в 1883 р.). Соціально-економічний розвиток того часу яскраво підкреслював те, що Росія стає на шлях капіталістичного розвитку. Прихильники марксизму в Росії головні свої зусилля спрямовували на осмислення цього факту. Вони намагалися з історично-матеріалістичних позицій проаналізувати стан пореформеного російського суспільства, перспективи його еволюції. Прихильники марк-

[487] Сурядная Е. В. Политико–исторические условия и теретические модели формирования демократического, политического режима в России / Е. В. Сурядная // Социально-политическое развитие России как комплексная проблема гуманитарного знания. – Волгоград : ВА МВД России, 2010. – С. 269.

сизму хотіли озброїти пролетаріат, який щойно народився, розумінням того, що він собою насправді являє, визначити його місце і роль у суспільно-політичному житті, тактику і стратегію пролетаріату у боротьбі з панівним класом.

На перших порах, до початку XX ст., у невеличкій групі російських марксистів ще не було конкретних поглядів на проблеми влади, держави, права, закону, політичного режиму тощо. На цьому етапі вони ще виступали єдиним фронтом. Їх об'єднували спільна мета і завдання, які вони у 80–90-х роках намагалися вирішити: пристосування ідей марксизму до конкретних умов Росії, їх розповсюдження, збір пролетаріату та інших радикально налаштованих осіб під знамена Марксового соціалізму[488].

Розгляд поглядів В. Леніна на державу і владу потрібно починати з питання про класову природу держави, якому присвячений перший параграф першої частини праці «Держава і революція»[489], де він підкреслює, що невід'ємною рисою такого соціального інституту, як держава, є особлива класовість. Вона властива державі з ряду «об'єктивних» причин. Перша з них – утілення у державі антагонізму класів, що розкололо суспільство від часу утворення в ньому приватної власності і суспільних груп із суперечливими економічними інтересами. Найважливішим моментом, на думку В. Леніна, є той факт, що держава є продуктом і проявом класової непримиренності. Другою причиною є комплектування апарату держави (і, насамперед, верхніх ешелонів державної влади) особами із середовища панівного класу. Разом з тим В. Ленін відзначав, що зовсім не весь державний апарат заповнили одні тільки вихідці із цього класу. Склад адміністрації російського самодержавства служив прикладом того, що бюрократія могла рекрутуватися також і з інших соціальних верств[490]. Третя причина,

[488] Слющинський Б. В. Історія суспільно-політичної думки : курс лекцій : навч. посіб. / Б. В. Слющинський. – К. : Вид-во Європ. ун-ту, 2005. – С. 316.
[489] Ленин В. Государство и революция / В. Ленин // Полное собрание сочинений. – 5-е изд. – М. : Изд-во полит. лит., 1969. – Т. 33. – С. 1–20.
[490] Малахов В. П. История политических и правовых учений / В. П. Малахов. – М. : Академ. проект, 2000. – С. 282–283.

яка робить державу, за В. Леніним, організацією наскрізь класовою (панівного класу), є здійснення державною машиною політики, вигідної, головним чином, для панівного класу, яка відповідає його корінним економічним, політичним та ідеологічним інтересам. В. Ленін не відкидав і те, що ця державна машина виконувала і національні завдання, спрямовані на забезпечення добробуту всього населення, але вважав це не суттєвим, чимось другорядним, нетиповим для держави[491].

Зворотний бік марксистсько-ленінського трактування сутності держави як класової диктатури – це сприйняття й оцінка демократії, свободи, права, принципів гуманізму, зокрема тих, що склалися у доцоціалістичну епоху як малозначних компонентів суспільно-політичного життя. З точки зору В. Леніна, майже все, на що вони здатні, – бути провідниками диктатури класу, прикривати її зовнішні привабливі атрибути і тим самим вводити в оману трудящих, народні маси, ховаючи від них характер державного пригнічення. Різні демократично-правові інститути і норми варті викриття і заперечення. У кращому випадку деякі з них можна використовувати у боротьбі проти диктатури панівного класу[492].

Непослідовною можна вважати ідею у вченні В. Леніна про майбутній державний устрій. До 1917 р. він вважав, що майбутня держава на теренах Російської імперії мусить бути централізованою, побудованою на засадах так званого демократичного централізму. Після Жовтневого перевороту 1917 р. він виступав за надання автономії національним меншинам та створення федеративної Росії з можливістю самовизначення націй. Водночас у дійсності В. Ленін навіть не припускав автономії України, відкинув пропозиції М. Грушевського й В. Винниченка та жорстоко придушив військами М. Муравйова спробу відокремлення України. І тоді, і нині для російського державницького менталітету втрата України – це «фантомний біль».

Характеризуючи сутність царського державного апарату, В. Ленін зазначав, що він обстоює інтереси панівного класу, і тому його

[491] Слющинський Б. В. Історія суспільно-політичної думки... – С. 318.
[492] Даль Р. Демократия и ее критики / Р. Даль ; под ред. М. В. Ильина. – М. : Рос. полит. энциклопедия, 2003. – С. 325.

необхідно замінити новим апаратом – диктатурою пролетаріату, що є необхідною умовою придушення опору поваленого класу багатіїв. У праці «Держава і революція»[493] він розробляє ідеї К. Маркса й Ф. Енгельса про класову сутність держави та її апарату, про те, що держава законодавчо закріплює нерівність у суспільстві, використовуючи спеціальні органи примусу – армію, поліцію, тюрми. В. Ленін визначив функції держави, як-от: придушення опору повалених експлуататорських класів; демократичне й раціональне керівництво суспільством у цілому, виробничою сферою, економікою країни; здійснення контролю за мірою праці, розподілом і споживанням; охорона загальнонародної власності на засоби виробництва; зміцнення нової дисципліни праці та ін.[494].

Розглядаючи проблему співвідношення несумісних категорій «диктатура» й «демократія», він зазначав, що в буржуазній державі демократія є надбанням небагатьох, а за диктатури пролетаріату утворюється реальна демократія для більшості.

Із класових позицій підходив В. Ленін і до з'ясування сутності права. У праві, за його вченням, закріплюється воля панівного класу; отже, і в буржуазній державі, і за диктатури пролетаріату право стоїть на сторожі інтересів того класу, який знаходиться при владі.

Попри це, диктатура пролетаріату була новою історичною формою демократії, що реалізувалася через ради депутатів, обраних від робітників і селян у всіх адміністративно-територіальних одиницях держави. Висловлючи свою думку із цього приводу, Й. Сталін, як і його попередники, відкинув передові державно-правові концепції світу, піддавав нищівній критиці «буржуазну демократію» та «буржуазний парламентаризм», не сприймав ідею поділу влади, оскільки радянську владу розглядав як таку, що об'єднує законодавчу й виконавчу владу в одній державній організації. Значне місце у його вченні відводилося комуністичній партії, що розглядалася як політико-ідеологічний інститут із широкими повноваженнями в усіх сферах

[493] Ленин В. Государство и революция... – С. 1–20.

[494] Шульженко Ф. П. Історія політичних і правових вчень / Ф. П. Шульженко, Т. Г. Андрусяк. – К. : Юрінком Інтер, 1999. – С. 221.

життєдіяльності суспільства. Вона була знаряддям диктатури пролетаріату, ядром влади, визначала стратегію і тактику суспільного розвитку, забезпечувала ідеологічну єдність, боротьбу з дисидентством і «класовими ворогами», «виховувала» населення.

Інститути влади, встановлені після соціалістичної революції, аж ніяк не можна назвати справді демократичними, хоча їхній оновлювальний вплив на суспільний розвиток, незважаючи на зведення сучасними політиками змісту революції до жорстких схем, які збіднювали і спотворювали її сутність, історично зумовлений. Їх становлення проходило шляхом штучного прискорення процесу «демократизації», без достатньої економічної, культурної, політичної і теоретичної підготовленості. Практичні питання соціалістичної перебудови суспільства не мали достатнього науково-політичного обґрунтування й часто-густо вирішувалися шляхом спроб і помилок, революційним, класово-насильницьким способом, не пов'язаним із фундаментальними загальнолюдськими цінностями, правовими й моральними нормами. Унаслідок цього запанував тоталітарно-класовий, партійно-диктаторський, автократичний суспільний лад. Державна влада стала самоціллю тоталітарного режиму, якому були підпорядковані й інтереси громадянського суспільства. Демократична фразеологія була лише прикриттям автократії компартійного і державного механізму, перманентних репресій, придушення особистості в ім'я однодумності, хибно витлумачених колективістських ідей та інтересів. Це була бюрократизована демократія, демократія несвободи[495].

Критикуючи практику бюрократичного соціалізму, слід зазначити, що нехтувати соціальними аспектами тих чи інших видів демократії підстав немає. Демократія має загальнолюдське значення, однак її особливості зумовлені соціально-економічною структурою суспільства, яка, у свою чергу, активно впливає на формування інтересів

[495] Арон Р. Демократия и тоталитаризм / Р. Арон ; пер. с фр. Г. И. Семенова. – М. : Текст, 1993. – С. 51.

громадян. У суспільному розвитку сьогодні панує ліберально-демократична парадигма[496].

Не заперечуючи класового підходу до виникнення держави і права, маємо визнати неподільність держави і класу в період її становлення, повну залежність держави від інтересів та волі панівного класу. Процес відокремлення держави від класу і перетворення її на окрему, а з часом і самостійну корпорацію стосовно класу був порівняно тривалим і дійшов вищої якості (самостійності) лише в буржуазному суспільстві, коли незалежність від класу набрала вигляду незалежності від суспільства в цілому. Громадянське суспільство, захищаючи себе, стверджуючи свій вищий суверенітет, проголошує свободу і право особистості, самоврядування, верховенство законів та інших демократичних інститутів, крокує до поглиблення державної корпорації. Навіть К. Маркс і Ф. Енгельс вважали, що така держава не є безпосередньо класовою і називали її «політичною державою». Подвійну її природу вони визначали як наслідок того, що вона, з одного боку, відображала до певної міри інтереси заможних класів, а з іншого – забезпечувала вільний розвиток особи і суспільства[497].

За К. Марксом, «політична держава» водночас є вищою точкою розвитку державності і початком заперечення її. Відповідно до марксистсько-ленінської політичної теорії соціалістична революція починається зі зламу буржуазної державної машини, а нова держава входить у стадію «напівдержави» і згодом відмирає. Цього не тільки не сталося, а навпаки, апарат придушення, насильства зберігся й зміцнився, бюрократія розквітла, держава міцно постала над суспільством. Апарат управління із знаряддя панівного класу (робітничого класу згідно з комуністичною ідеєю) перетворився на інструмент у

---

[496] Цвєтков В. В. Демократія і державне управління: теорія, методологія, практика : монографія / В. В. Цвєтков. – К. : Юридична думка, 2007. – С. 17.

[497] Лебедев Н. И. Проблемы формирования гражданского общества в современной России / Н. И. Лебедев // Социально-политическое развитие России как комплексная проблема гуманитарного знания. – Волгоград : ВА МВД России, 2010. – С. 233.

руках партійно-державної номенклатури для придушення більшості народу. Світоглядні ідеї класиків марксизму під прикриттям «соціалістичного демократизму» було догматизовано і поставлено на службу правлячій бюрократії. Кризові явища в економіці, політичній та соціальній сферах, ускладнення зовнішньополітичної ситуації та зростання протидії власного народу змушували панівну верхівку вдаватися до тоталітарних методів управління, що в остаточному підсумку призвело до руйнування соціалістичного державного апарату, краху доктринерських комуністичних державознавчих ідей[498].

Таким чином, погоджуючись з теоретичними висновками В. Цвєткова, варто наголосити, що основними позиціями марксистської теорії демократії є: а) у класовому суспільстві демократія завжди має класовий характер; б) демократія як політичне явище – форма виявлення інтересів і відносин класів; в) демократія передусім пов'язана із здійсненням державної влади та є формою держави; г) сутність, тенденції розвитку, інститути, форми демократії визначаються всією сумою соціально-економічних і духовних процесів класового суспільства; д) новий історичний пік демократії виникає під час революційної перебудови буржуазного суспільства[499].

Історики, політологи, юристи називають багато причин того, що радянська модель державно-бюрократичного соціалізму не витримала випробувань часом, але першопричиною її загибелі, на нашу думку, є те, що вона не витримала змагання зі світом капіталу, не спромоглася забезпечити вищі, порівняно із західними, рівні життя і продуктивності праці. По-друге, народовладдя не відбулося, а влада, як і засоби виробництва, була, принаймні протягом десятиліть, відчужена від трудящих. І по-третє, комуністична партія перетворилася на партію апарату, відірвалася від мас, а маси, природно, відвернулися від неї.

Українське національно-духовне життя в СРСР було отруєне компартійною ідеологією до межі нелюдяності, приміром, у питання

[498] Камінський А. На перехідному етапі. «Гласність», «перебудова» і «демократія» на Україні / А. Камінський. – Мюнхен : [б. в.], 1990. – С. 4.

[499] Цвєтков В. В. Демократія і державне управління : теорія, методологія, практика... – С. 16.

релігійних вірувань і духовності людей вкладалося атеїстично-вульгарне розуміння, а особисте життя контролювалося партійним осередком. Україна після проголошення незалежності вийшла із цупких тенет компартійної тоталітарної ідеології майже цілком російсько і радянсько асимільованою спільнотою. Політичне керівництво незалежної України не ставило за мету служіння народу, зразки політичної поведінки нової української еліти, в руках якої опинилася влада, були продуковані компартійною системою, яка набула своєрідної корпоративної солідарності. Нове керівництво України мало настільки звичний для компартійно-радянської номенклатури тип поведінки, що їх корпоративно-партійне мислення майже автоматично створило українську державу й партійну організацію, яка перетворилася за рахунок приватизації одночасно на владу і власність. Оскільки політичні реформи зосередилися навколо їх корпоративно-владних інтересів, то вони створили законодавчі норми, які надавали перевагу владним структурам свідомо здійснювати привласнення держави й народного економічного потенціалу у своїх інтересах.

Соціально-економічна і політична ситуація, що склалася сьогодні, потребує наукового осмислення. Нові реалії й нову епоху намагаються зрозуміти за допомогою традиційних категорій і методів аналізу, прямолінійно зводячи всі суспільні суперечності до проблеми вороття до капіталізму і краху комунізму, не розуміючи, що людство вступило у нову цивілізацію, базовою умовою якої є побудова демократичної держави, в якій реалізуються права людини. Всі інші умови, на думку М. Лебедєва, або вторинні, або є передумовами для реалізації основної[500].

Радянський «демократичний» суспільний лад відійшов від капіталізму, але так і не наблизився до комунізму. Він не вийшов за межі перехідного періоду, властивого всім великим революціям з усіма характерними для нього непривабливими, а часом і примітивними ознаками. Свого часу К. Маркс і Ф. Енгельс зазначали, що революції

[500] Лебедев Н. И. Проблемы формирования гражданского общества в современной... – С.234.

так розкачуються, що вискакують за межі своїх історичних завдань і можливостей. Цей так званий зворотній хід маховика призвів до того, що сьогодні деякі політичні сили прагнуть повернутися до дикого капіталізму. Однак ми впевнені, що (як і в інших великих революціях) маховик історії зупинить регрес, поверне суспільство до прогресу, адже і капіталістична система не законсервувалася, а перебуває у стані переходу до нового суспільства, для якого характерним є взаємопроникнення та взаємозбагачення різних суспільних систем.

На початку XX ст. в Україні значний розвиток одержав соціалістичний напрямок політико-правової думки. Однак на відміну від ортодоксальних марксистів, а в Росії – від ортодоксальних ленінців, багато вітчизняних мислителів мали свої уявлення про демократію та народовладдя з огляду на «українське питання», проблему відродження української державності, критично сприймало марксистське вчення. До їх числа з повним правом можна віднести видатного діяча Української Центральної Ради М. Грушевського (1866–1934). Визначальні чинники його політичної ідеології: народний суверенітет, українська демократія, «диктатура трудового народу» – залишаються актуальними і для сучасного українського державотворення.

Загальнотеоретична спадщина М. Грушевського вивчена доволі детально. Проте в літературі, на наш погляд, недостатньо проаналізовано саме проблематику народовладдя. До того ж практично немає ґрунтовних праць, у яких погляди М. Грушевського на демократію та народовладдя досліджувалися крізь призму суспільно-політичних процесів початку XX ст.

Ідея народовладдя – одна із загальнолюдських цінностей. Вона є вихідною точкою до розуміння того, що є демократія. Відповідно до неї у суспільстві й державі в уявленні людей проходить межа між демократією і реакцією. Ідейною основою народовладдя є концепція суверенітету, тобто верховенства влади народу, яка здійснюється в його інтересах. Саме ідея народного суверенітету відіграла стимулюючу роль у розвитку суспільства, формуванні демократичних цінностей політичного життя у різних країнах.

Найбільш повно ідея народного суверенітету була обґрунтована в працях Ж.-Ж. Руссо, Е. Сійєса, Т. Пейна, у Росії – О. Радіщева та ін. прогресивних мислителів. Ці ідеї знайшли свій відгук і в Україні, зокрема різні форми її відстоювали С. Подольський, М. Драгоманов, М. Павлик, І. Франко і, звичайно, М. Грушевський. Останній писав, що в «конфліктах народу і влади вина лежить на боці влади, бо інтерес трудового народу – це найвищий закон всякої громадської організації, і коли в державі трудовому народові не добре це його право обраховуватися з нею»[501].

Будучи соціалістом за світоглядом, М. Грушевський головним предметом своїх праць вважав «нарід», «масу народню», які, за твердженням ученого, «перейняті духом демократизму»[502]. М. Пріцак, дослідник творчості М. Грушевського, зазначав, що ці поняття, як і поняття «маса», вживаються досить вільно. Крім свого загального значення, поняття «нарід» означає ще «суспільність», яка, називаючись ще «громадою», є лише активною частиною «маси народної». «Маса народня» – це вихідна точка опори, на якій дослідник повинен координувати свої наслідки.

М. Грушевський розкрив бачення народу як дійової сили, яка у своїх змаганнях має головну ідею, що проходить крізь віки, крізь різні політичні і культурні обставини. Це ідея «національної самооборони» та «національної смерті». Уся історія українського народу – це розбудження «відпорної енергії» національної самоохорони перед небезпекою видимої національної смерті.

На такій історичній основі виростають ідеали українського народу, які ще досі не осягнуті. Це свобода, рівноправність і «народний ідеал справедливості», або автономія. У боротьбі за свої ідеали український народ пройшов складну і важку історію, яка принципово вплинула і на самого М. Грушевського. За його словами, він «був ви-

[501] Політологія. Кінець XIX – перша половина XX ст. : хрестоматія / за ред. О. І. Семківа. – Львів, 1996. – С. 118.

[502] Алексієвець М. Михайло Грушевський в українському національному відродженні / Алексієвець М., Алексієвець Л. // Русалка Дністрова. – Тернопіль, 1996. – 16 верес. – С. 2.

хований в строгих традиціях радикального українського народництва, яке вело свою ідеологію від Кирило-Мефодіївських братчиків»[503].

М. Грушевський, як і народники, під «народом» розумів «село», «українське селянство». Таке бачення «народу» залишилося на все життя, навіть тоді, коли він очолював Українську Центральну Раду. І тоді його позиція як президента була «селоцентрична». У своїй програмній праці «Підстави Великої України» М. Грушевський писав: «Головною підставою цієї Великої України ще довго, коли не завжди, буде селянство, і на нім доводиться її будувати. У довгі часи нашого животіння ми все повторяли, що в селянстві і тільки в селянстві лежить будучина, українське відродження і взагалі майбутність України. Протягом усього XIX століття українство і селянство стало ніби синонімами»[504]. Провідну роль селянства у суспільно-політичному та національному житті М. Грушевський бачив і у 20-х роках XX ст., коли в Україні відбувалися нові суспільно-економічні процеси. «Українська культурна робота, – зазначав він у 1926 р. – для українського села ще не закінчена. Завдання сформування української робітничої верстви, що має завершити будову української національності, веде до села. Тільки коли вповні свідомі сільські верстви увіллються в робітничі верстви міста, фабрики, шахти та понесуть туди українську свідомість, українізуючи цю робітничу верству, замість самим підлягати її русифікаційному процесові, тільки тоді наша, фактично селянська Україна дійсно стане вповні робітничо-селянською країною. Ми разом ставимо свідомо перед собою це завдання – закінчити формацію української національності утворенням свідомої української робітничої верстви, через повне завершення культурного циклу села. Мусимо пам’ятати, що українська історична робота під аспектом всебічного досліду селянської верстви, поруч з новими завданнями досліду індустріалізації України, є ще не закінченим завданням, поставленим попереднім поколінням наших робітників.

[503] Грушевський М. Якої ми хочемо автономії / Грушевський М. // Великий українець. – К., 1991. – С. 67.
[504] Шульгін О. Політика (Державне будівництво України і міжнародні справи) : Статті, промови, документи / О. Шульгін. – К., 1918. – С. 112.

Важкі революційні переживання останнього десятиліття навчили нас звертати увагу на ті сторони історичного процесу, на котрі раніш ми менше зважали»[505].

На доповнення поняття «народ» як національно-етнічної, духовно-культурної визначеності М. Грушевський дав дефініцію «народу», яка розкривала (чи включала) антропологічну та психофізичну характеристику. Учений підкреслював: «Так само відрізняється українська людність від своїх найближчих сусідів прикметами антропологічними – в будові тіла, і психофізичними – в складі індивідуальної вдачі, у відносинах родинних і суспільних, у побуті й культурі матеріальній і духовній. Ці психофізичні і культурні прикмети, що мають за собою більше або менше поважну історичну давність – довгий процес розвою, зовсім виразно зв'язують в національну цілість поодинокі групи української людності супроти інших таких цілостей і роблять з неї живу національну індивідуальність «нарід», з довгою історією його розвою»[506].

В органічному зв'язку з проблемою «народу», його ролі і значення в історичному процесі розглядав М. Грушевський питання «держави». У його поглядах на державу відбився вплив М. Костомарова та М. Драгоманова. Прогресивні діячі, у тому числі М. Грушевський, висували ідеї демократизму на ґрунті свободи особи як складової частини маси, що не може не позначатися на свободі самої маси. А це вимагає відповідного державно-політичного вираження. І знову залунали ідеї, які проповідували М. Костомаров, М. Драгоманов, С. Подолинський, І. Франко, М. Павлик. Таких поглядів М. Грушевський дотримувався і в часи, коли він очолював Центральну Раду України, сподіваючись на чесну і справедливу федерацію з Росією, і тільки внаслідок об'єктивно необхідних процесів пішов на проголошення суверенітету УНР.

Як історик М. Грушевський прагнув з'ясувати питання ролі держави в історичному плані. «Тут значення мало, чи держава відпові-

[505] Грушевський М. Якої ми хочемо автономії... – С. 136–137.

[506] Винар Л. Михайло Грушевський: історик і будівничий нації / Винар Л. – Нью-Йорк ; К. ; Торонто, 1995. – С. 236.

дала чи не відповідала потребам народу. Саме у цій сфері М. Грушевський шукав ілюстрації своїм поглядам. Першим чинником стала Руська держава з центром у Києві, а згодом зі своїм продовженням у Галичі XII–XIV ст. Важливо було довести, що Київська держава виникла на своєму рідному ґрунті і не була принесена варягами. Цій меті учений присвятив розділ аналізу норманської теорії походження Київської держави. І хоч спіткала сумна доля Київську Русь і Галицько-волинську державу, все ж український народ і кращі його сини поривалися до соціального й національного визволення, до творення української державності. Учений показав дві наступні спроби державотворення»[507].

У наукових працях М. Грушевського народ і держава нерозривно поєднані з «героєм в історії». Щоправда, М. Грушевський ставив на перший план народ, а не особу. За його словами, свою книгу про Богдана Хмельницького він хотів би присвятити не йому – вождеві, а творчим стражданням українських мас, усім, хто болів тілом і духом, напружував сили фізичні й інтелектуальні, лив свою кров і бився в тенетах ситуації, перетворюючи це велике потрясіння, викликане «героєм Богданом» і його компанією, в динаміку життя цілої України. «Герої в історії» з'являються і виростають не самі із себе, у відриві від конкретно-історичних умов, без урахування стану, вимог і потреб самого народу, у якого слід шукати підтримки. М. Грушевський виходить із твердження: «Люди, а в тім історичні постаті є продуктом епохи і середовища». У такому ключі вчений в основному й розглядав історичні постаті. Але М. Грушевський був далекий від того, щоб трактувати історичних діячів як просте, механічне, автоматичне породження епохи і середовища, бо «герой в історії» діє, отже, виявляються його розум, воля, сила, а це вже суб'єкт, а не просто і тільки об'єкт історії. На цій основі і стає можливим оцінювати роль, значення «героя в історії» у світлі вимог та потреб народу.

[507] Якимович Б. Михайло Грушевський: начерк політичного портрета / Якимович Б. // Ратуша. – 1991. – 14 січ. – С. 18.

У праці «Українська партія соціалістів-революціонерів та їх завдання» М. Грушевський захищав ідею пріоритету інтересів народу, суспільства над інтересами держави. У схемі викладу історії України він обґрунтував думку про український народ як окрему етнокультурну одиницю, що є спадкоємницею Київської Русі і сформувала свої етнокультурні риси в умовах Галицько-Волинської та Литовсько-Польської держав. М. Грушевський розглядав українську націю як виключно «хліборобську», що внаслідок чужоземного панування втратила вищі класи; підкреслював як позитивні риси українського народу (вроджену логічність думки, високі культурні й соціальні інстинкти, високу красу побуту), так і негативні (відсутність національної свідомості, слабкість національного інстинкту, низький рівень освіти, культурного та політичного виховання). У поглядах на державу М. Грушевський дотримувався думки, що національним інтересам України найбільш відповідає статус автономії в складі Російської Федерації. Він вирізняв два шляхи становлення федерації – через об'єднання двох і більше держав з їх ініціативи або з ініціативи зверху, коли унітарна держава стає федерацією, поділивши суверенітет з територіями. Хоча після ліквідації УНР більшовицькою Росією М. Грушевський визнавав необхідність існування української незалежної держави, але лише тимчасово, орієнтуючись у майбутньому на входження Росії й України в загальноєвропейську федерацію.

Очолюючи комісію Центральної Ради з розробки проекту автономного статусу України, М. Грушевський сформулював концепцію майбутнього Основного закону УНР. У проекті Конституції проголошувалося: «Суверенне право в Українській Народній Республіці належить народові України, цебто громадянам УНР всім разом», закріплювалася орієнтація на широкий демократизм, поділ влади – законодавчу, виконавчу, судову. Україна стала б класичною парламентською республікою із широким місцевим самоврядуванням. М. Грушевський залишався вірним традиції, закладеній Кирило-Мефодіївським братством – не сприймав «поліцейсько-бюрократичного устрою», залишаючи «адміністрації міністеріальній» лише функції коор-

динації, контролю і «заповнення тих прогалин, які можуть виявитись у діяльності органів самоврядування». За умови гострої соціально-політичної кризи і громадянської війни така модель управління не мала шансів реалізації. Оцінюючи Основний закон, він підкреслював його посередній характер – «між готовими шаблонами західноєвропейської демократії» і «новим соціалістичним змістом», писав про необхідність узяти на озброєння «диктатуру трудового народу» у формі «радянської соціалістичної республіки»[508].

Патологічна прихильність демократичним ідеям і гаслам та небажання розколювати російський соціалістичний та демократичний рух відрізняють М. Грушевського від українських соціал-демократів Галичини, для яких пріоритетність вирішення питання про власну державу як головну передумову здійснення емансипаційних соціальних перетворень було вже давно розв'язаною теоретичною проблемою. Національно-територіальна автономія була для них програмою-мінімумом, а для М. Грушевського, фактично, межею бажань. Для соціалістів Наддніпрянщини, як відзначає І. Гирич, «головне, аби покінчити з соціальною несправедливістю, ліквідувати експлуататорів – і чужих, і своїх, національних, здобути свободу для себе і обов'язково, бо ж до цього закликав пролетарський обов'язок, класова солідарність експлуатованих, свободу для інших народів світу. Тоді запанують повсюдно свобода, рівність, братерство без рабства в будь-якій формі – національній чи соціальній. Отже, ніяких незалежних національних держав, можливо і бажано – ніяких кордонів, збройних сил... Повна довіра і гармонія між народами»[509].

Таким чином, сутність держави, її функції розумілися М. Грушевським на європейському рівні, але соціалістичні, народницькі переконання схиляли його до соціалістичного типу державності як альтернативи «буржуазній парламентарній республіці». Правильно відзначаючи реальні недоліки останньої, застерігаючи від сліпого

[508] Грушевський М. Якої ми хочемо автономії... – С. 97.

[509] Гирич І. Спадщина М. Грушевського і сьогодення / І. Гирич // Історія України. – 2001. – № 43. – С. 7.

копіювання парламентаризму, він напрочуд далекоглядно позначив багато болючих точок виборчого процесу. Писав про можливість впливу адміністрації, що використовує усякі формальності, на хід і результати виборів: «Від грубих виборчих розбоїв до дуже тонких і вирафіновано підступних, в'їдливих штучок, котрими кандидат більшості... несподівано для себе, може опинитися зовсім за стартом, а кандидат меншости вийти кандидатом більшості і т. д., і т. д.». Такі недоліки виборчого процесу, на його думку, приховують небезпеку «виборчої апатії абсентеїзму, зневіри взагалі в партійну політику, парламентаризм».

М. Грушевський був упевнений: «Нова Україна має постати демократичною республікою, в якій були б гарантовані всі права і свободи», забезпечена «рівність всіх людей». У Четвертому Універсалі Центральної Ради, підписаному М. Грушевським, зазначалось, що влада в Україні «буде належати тільки народу України, ім'ям якого, поки зберуться Українські Установчі Збори, будем правити ми, Українська Центральна Рада, представництво робочого народу – селян, робітників і солдатів…»[510]. Однак вирішити цю проблему діячам Центральної Ради не вдалося. Уроки поразки не перекреслюють позитивів у політичній програмі М. Грушевського, його підходів до завдання створення громадянського суспільства й правової демократичної і соціальної держави, пріоритету основних прав людини, національної рівноправності. Дію принципу «дозволено все, що не заборонено законом» мислитель вважав ознакою демократичного суспільства.

Видатний діяч Української Центральної Ради – В. Винниченко (1866–1934), будучи справжнім соціалістом, тобто людиною, яка сформувала свою політичну доктрину на ідеології гуманізму й людинолюбства – хоч багато в чому й утопічного, але не авантюрного, – цілком відкидає ідеї радянської безпосередньої демократії, називаючи їх тупими, дикими, повними терору, крові, насильства, неймовірного страждання, бо їх творці не про демократію думали, а про виборчу боротьбу, дисципліну, престиж, захоплення влади.

[510] Гирич І. Спадщина М. Грушевського і сьогодення... – С. 6.

Ідея української демократії була провідною в політико-ідеологічних пошуках В. Винниченка. «Поки що людство розбите на окремі національні колективи, які переважно звуться державними, то очевидно, що найкращим засобом збереження його життя і розвитку кожної нації є демократія, себто комплекс тих інститутів, які діють на території, населеній національними колективами, які зв'язують його в компактну цілісність, які забезпечують його розвиток у сучасному і майбутньому. Народ без демократії є покалічений людський колективний організм. Через те так жагуче всі так звані «авторитарні нації» прагнуть свободи, через те так самовіддано окремі члени її віддають сили свої на здобуття її, й тому з такою ненавистю ставляться до тих, хто стоїть на заваді цьому, себто які тримають їхній колектив у покаліченому стані», – писав учений[511].

У національному відродженні найбільш радикальним шляхом В. Винниченко вважав шлях «революційної демократії», який відкриває перспективи соціального розкріпачення, наділення селян землею і розвиток продуктивних сил, самоврядування на місцях і самоврядування націй. З весни 1917 р. ця ідея, писав пізніше автор «Відродження нації», конкретизувалася в двох завданнях: досягнення національної державності і швидкий суспільний прогрес на шляху до моделі західноєвропейської соціал-демократії. «Революційна демократія», за В. Винниченком, не терпить насильства. Він вважав передчасним курс більшовиків на соціалістичну революцію, а їх ідею диктатури пролетаріату – непридатною в селянській Україні.

В. Винниченко як один з найвпливовіших лідерів Української народної республіки, української соціал-демократії напередодні та в перші роки революції активно включився в громадське життя тогочасного Києва, належав до кола організаторів Революційної української партії (далі – РУП). 1905 року, після розколу в РУП, став одним з організаторів Української соціал-демократичної робітничої партії (далі – УСДРП), очолював редакцію газети «Український робітник».

[511] Хміль І. Політична діяльність В. Винниченка / І. Хміль // Укр. іст. журнал. – 1989. – № 7. – С. 14.

Одночасно активно публікував художні твори, в яких розкривав різні сторони існування основних соціальних груп українського суспільства. Непересічний літературний талант надавав В. Винниченку ще більшого авторитету серед української громадськості. Як згадував В. Дорошенко, «...найкращим, найсильнішим художником нової України є безперечно В. Винниченко. Винниченко є в сім часі для нашої літератури тим самим, чим була для громадського життя РУП, з рядів котрої він вийшов»[512]. Будучи як художник близьким до психоаналізу, як політик В. Винниченко виступав як прихильник марксизму, хоч і з сильними впливами українського й західноєвропейського лібералізму та гуманізму.

На В. Винниченкові як на політикові, що був схильний до імпульсивних рішень, крайніх оцінок і дій, значною мірою лежить провина за те, що в революції 1917–1920 рр. Україна не змогла відбутись як незалежна самостійна держава. Він не лише послідовно руйнував основи державності в перші місяці існування УНР, активно готував і очолив Національний союз та повстання проти гетьмана П. Скоропадського, який, незважаючи на всі помилки і прорахунки, за короткий проміжок часу зумів зробити для організації державних інституцій незрівнянно більше, ніж його попередники-соціалісти, але й кинув очолювану Директорію та армію, коли побачив, що маси прислухаються лише до критичної частини його ідей і не приймають того, що здавалось письменнику-політику конструктивним.

В. Винниченко постійно намагався знайти компроміс між українським соціалістичним рухом і більшовиками, які були йому по духу часто ближчими, ніж такі українські соціалісти-самостійники, як С. Петлюра.

Свою невизначеність В. Винниченко зафіксував в одному із записів свого «Щоденника»: «Виходу не бачу, бо є тільки два виходи: або відмовитись бути українцем і тоді бути революціонером; або вийти зовсім з революції й тоді можна бути українцем. Ні того, ні

[512] Дорошенко Д. Мої споминки про недавнє минуле (1914–1920) / Дорошенко Д. // Український історичний журнал. – 1989. – № 7. – С. 38.

другого я не можу зробити, і те й друге боляче мені смертельно. А з'єднати те й друге не можна, історія не дозволяє. Коли б не було в мене ще й літератури, мистецтва, я серйозно почав би думати ще про один вихід: смерть»[513].

Осмислюючи уроки революції 1917–1920 рр., В. Винниченко в праці «Відродження нації» намагався знайти пояснення не лише причин поразки, але й визначальних мотивів поведінки лідерів тогочасної української соціал-демократії. Подібно до М. Грушевського він намагався виправдати їх певні незалежницькі кроки, що почали проявлятися з початком Світової війни. Зазначивши, що довгі століття існування України в складі російської держави мали своїм наслідком практично повне придушення всіх зовнішніх виявів національного життя, він підкреслює, що саме бажання одночасно звільнитись від соціального та національного гніту, зберегти націю породжувало в українському середовищі сепаратистські настрої. «Тут є корінь сепаратизму. Ми всі хотіли сепаратизуватись від насильства, від самодержавної руки, від ганебної смерти в петлі всеросійської шибениці. Нам закидали брак патріотизму. В ім'я ж чого ми мали бити в бубни та літаври, гасати в дикому танкові й горлати славу? В ім'я того, що сотні тисяч наших мирних працьовників, творців і виробників здорових, простих, життєвих цінностів трощилися гарматами й трупом устилали шлях якимсь там крамарям і торгашам до великої всесвітньої поживи? Чи в ім'я того, що на випадок перемоги Росії, торжествуюча переможна реакція ще цупкіще взяла б у лабети невибиті на фронті міліони працьовників і ще нахабніше, ще одвертіще затвердила своє право визиску й насильства? Чи в ім'я того, щоб нас уже остаточно, дощенту було задушено тоді, нас, українство, того недодушеного Авеля, кров якого 250 літ вопіяла до неба й до совісти всякого порядного, не задурманеного цею кров'ю чоловіка?»[514].

[513] Левицький В. Сторінки політичної біографії В. Винниченка / Левицький В. // Вісник АН України. – 1990. – № 30. – С. 16.

[514] Винниченко В. Відродження нації. / Винниченко В. – К. ; Відень, 1920. – Ч. II. – С. 264.

Противагою самостійності українські соціалісти бачили автономію в складі Російської республіки. В. Винниченко вважає, що така форма організації українського життя, «такі скромні, такі невеликі заходи» змогли б примирити вірність революції і хвилю зростання національної свідомості, що швидко набирала сили в суспільстві. «Самодіяльність нашого народу краще всього вкласти в форму Автономії України. Формальність, урочистість, проголошення уложення в «законність» її ми охоче віддавали на Всеросійські Установчі Збори. Там же мала бути поставлена й оголошена федерація всіх народів Росії, яким також без усякого сумніву буде дано автономію»[515].

Однак російська демократія не бажала йти навіть на такі, досить обмежені поступки. В. Винниченко вважає причиною цього багатолітню традицію російського суспільства ототожнювати українців і росіян. Не переконували і багатотисячні українські демонстрації в столицях імперії, тому що визнання національної окремішності українців сприймалось як автоматичне ослаблення величі російського народу. Саме тому російські демократи, погоджуючись «у принципі» з вимогами українських сил, насправді намагалися всіляко відтягувати вирішення українського питання.

Відповіддю на позицію російських демократів стало реальне об'єднання українських сил у представницькому органі – Центральній Раді, яка стала виразником інтересів і бажань практично всієї нації. «В першій стадії свого існування Центральна Рада свідомо й розраховано брала на себе вираз тільки національного обличчя українського народу». Цю позицію, як підкреслює В. Винниченко, підтримували послідовно українські соціал-демократи, що не піддались на провокації своїх російських товаришів з метою організувати боротьбу в середині самої Центральної Ради.

Об'єднавшись у представницькому органі, українські прогресивні сили, підкреслює В. Винниченко, поставили перед собою завдання формування української державності. «Але нашою метою, істотною,

[515] Салтовський О. І. Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки / Салтовський О. І. – К. : Вид. ПАРАПАН, 2002. – С. 118.

ґрунтовною метою була не сама державність. Наша мета була – відродження, розвинення нашої національності, пробудження в нашому народі своєї, національної гідності, почуття необхідності рідних форм свого розвитку, здобуття сих форм і забезпечення їх. Державність же є тільки засоб для сеї істотної цілі. І через це процес здобування сеї державности вже мав би служити пробуджуючим, наштовхуючим і усвідомлюючим фактором. Чи вигралось би чи програлось, а процес був би все одно й він уже сам викупив би й покрив би всі можливі неудачі»[516].

Можливі невдачі у формуванні української державності, на думку В. Винниченка, пов'язані з неготовністю нації до вирішення завдання такої велетенської ваги. Адже, як соціаліст, він наполягав саме на «створенні з нічого», а не на «відродженні» чи «реформуванні» державності українського народу. Старі форми були неприйнятними для наповнення їх новим, соціалістичним змістом: «...всі органи державного управління й господарства мають бути насамперед утворені на Україні, там, де їх зовсім не було до сього часу. Це не переформування старих, організованих, пристосованих до життя віками апаратів, не заміщення одних людей другими. Ні, творити все з самого початку, з самих дрібничок, творити в місяць-два те, що в других землях утворювалось десятками віків. Творити ці органи, не маючи ніякої мілітарної сили й маючи в той же час проти себе й мілітарну, й поліційну, адміністративну силу старої держави, маючи проти себе ворожість усієї неукраїнської людности»[517].

Головна проблема у створенні цієї нової української державності, як вважає В. Винниченко, – «наша бідність на інтелігентські сили». Нестача підготовлених, професійних і глибоко патріотичних державних керманичів має в собі загрозу не лише для українського руху, конкретних його лідерів, а й для самої ідеї: «Ми розуміли всю небезпеку, на яку наражали саму ідею української державності, на

[516] Винниченко й українська соціал-демократія / упоряд. та авт. передм. В. С. Лозицький. – К. : Парламентське вид-во, 2008. – С. 119.
[517] Винниченко В. Відродження нації... – Ч. ІІ. – С. 231.

випадок виявлення нашого безсилля, неуміння, недозрілости»[518]. Головна надія одного з лідерів спиралася на віру в потужні інстинкти самоорганізації широких мас населення. Він вважав, що достатньо передати енергію народу провідникам держави, відкрити шляхи розвитку могутніх творчих сил мас, і держава витвориться саме в тій формі, яка найбільше відповідатиме мріям трудящих й історичним завданням революції.

Активна діяльність щодо створення інституцій української державності була перервана більшовицьким виступом у Петербурзі та наступом їх військ на Україну. Успішність цього наступу зумовлювалась, на думку В. Винниченка, цілим рядом факторів. Першим з них він вважає відхід лідерів Центральної Ради від соціалістичних ідеалів. Цей відхід був пов'язаний з переходом до реального творення владних інституцій. «Як тільки ми переступили межу морально-правової, революційної влади, як тільки наблизились до творення юридичної державности, так з того моменту й почалось забування дійсної сутности нашого руху: інтерес наших працюючих мас, їхнє національне й соціальне відродження. Засіб цього відродження, – ми почали приймати за ціль і єдину ціль нашого руху. Державність стала домінуючим мотивом наших дій»[519].

Але не сама собою прихильність до держави була помилковою. Центральна Рада, як вважає В. Винниченко, виявилася недостатньо соціалістичною, не зрозуміла необхідності побудови саме «робітничо-селянської» держави, а тому не могла протиставити нічого дієвого більшовицькій пропаганді. Насторожене ставлення до ідеї робітничо-селянської держави у лідерів українського руху він пояснює саме тим, що її пропагували більшовики, і прихід влади рад асоціювався з поверненням в Україну російської влади.

І. Огієнко, хоча й з інших ідеологічних позицій, підтверджує висновок В. Винниченка: «...український народ в масі своїй покладав-

[518] Винниченко й українська соціал-демократія / упоряд. та авт. передм. В. С. Лозицький. – К. : Парламентське вид-во, 2008. – С. 83.

[519] Салтовський О. І. Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки... – С. 97.

ся на крайні комуністичні гасла, а українська інтелігенція – на демократичний націоналізм. Центром усього питання відразу стала земля, а Центральна Рада якраз із цим питанням найбільше воловодилась і відтягала»[520].

Для української влади, як висловлюється В. Винниченко, «національне питання стоїть поза сферою соціального життя». І в цьому її найголовніша помилка, оскільки для працюючих класів побудова української державності сприймалася не як засіб збереження національної ідентичності та соціального визволення, а як проста заміна національної форми – синьо-біло-червоного прапору імперії на жовто-блакитний. Українська влада, декларуючи безбуржуазність української нації, фактично будувала українську буржуазну державу.

Ця суперечність між словом і ділом, на думку В. Винниченка, стала головною причиною швидкої втрати авторитету Центральної Ради серед широких мас населення, особливо у війську. Селяни, одягнуті у військову форму, краще сприймали більшовицькі лозунги про негайну «експропріацію експропріаторів», ніж спроби української влади вирішити аграрне питання цивілізованим, законним шляхом. Більшовики ж, вирішуючи соціальні питання «революційним шляхом», урешті-решт визнали необхідність існування незалежної української держави у формі радянської республіки. «...Рік тяжкого досвіду не пройшов марно й тепер є певність, що пережитки старого будуть переборені, неясности зникнуть і позиція викристалізується в нормальному, природному напрямі – повної відмови від будь-якого «командування» на Україні, цілковитого признання національної й державної незалежности Української Радянської Республіки й братської, активної, свідомої допомоги українським робітникам і селянам в цьому напрямі»[521].

Українські соціалісти, вважає В. Винниченко, повинні зрозуміти свою головну помилку – невміння поєднати у визвольній боротьбі

[520] Салтовський О. І. Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки... – С. 318.
[521] Винниченко й українська соціал-демократія... – С. 173.

соціальне і національне. Для українців, як «безбуржуазної» нації, національне визволення неможливе без соціального: «Відродження нації в національній сфері йшло і йтиме в гармонії з соціальним визволенням. Це аксіома трьохлітнього досвіду нашої революції. Що правіше і реакційніше заводився режим на Україні, то більше й глибше було нищення української національності. І то все одно: чи чужими руками, чи своїми заводилась та реакція, вона необхідно, неминуче приводила до національного пригноблення. Коли б отаманщині удалось поширити свою владу на всю Україну, то вона необхідно, неминуче привела б з собою загибель української національності. Бо ті сили, які допомагали би їй, по своєму соціальному складу й характеру були б ворожі до української нації, вони мусіли б, – хотіли б того, чи не хотіли, – пригнітити українську національність, коли б хотіли затвердити свій вплив і владу»[522].

Таким чином, ідеал української демократії В. Винниченко вбачав у «федерації російської республіки й участі у ній України як рівного з іншими державного тіла». Обґрунтовуючи необхідність перебування України у складі Російської федерації, він наголошував на історичних, економічних і культурних зв'язках України з Росією. В. Винниченко розв'язання національного питання підпорядковував вирішенню завдання соціального визволення народів, тому був готовий відмовитися від національної незалежності на користь соціалізму. Поняття ж демократії дослідник убачав у необхідності кожного суспільного стану зайняти свою нішу у державотворчому процесі.

Колишня Росія, відновивши свій суверенітет у новій радянській соціалістичній іпостасі, не зупинилася на розбудові національної демократії, а стала на шлях реконструкції своєї імперії під гаслами соціалізму і диктатури пролетаріату. Більшовицька влада прагнула консолідувати колишні пригноблені народи, які не визріли у своїй національній державницькій суб'єктності і не домоглися зміцнити свої демократичні державно-правові інститути та захистити свій суверенітет, відтворила імперську державу у формі СРСР. Ради

[522] Винниченко В. Відродження нації... – Ч. ІІ. – С. 263.

народних депутатів усіх рівнів усіх республік постали формально як дійсно народовладні інститути в конституційній визначеності. Народи в СРСР становили контекст конституційного права, що розвивалося під гаслом пролетарської диктатури і прагненням інтернаціоналізувати всіх у «радянський народ». Цей процес супроводжувався репресіями проти осіб, які прагнули захищати інтереси народу під гаслом національної державної незалежності. Перша стадія розбудови радянської державно-правової системи зводилася до руйнування основоположних засад національної української самоідентифікації. Під гаслом інтернаціоналізації здійснювався процес русифікації, ідеологія якої мала змінити історичну пам'ять народів про їхню народовладну державницьку традицію.

4.2. Консервативні та неоконсервативні вчення про народовладдя

Український мислитель початку XX століття В'ячеслав Липинський (1882–1931) став відомим для широкого кола сучасної української інтелектуальної громади лише в 90-х роках XX ст. Визначальні чинники його політичної концепції: авторитетна влада, хліборобсько-селянський потенціал, християнські цінності – залишаються актуальними і для сучасного українського державотворення.

Незважаючи на певну хронологічну віддаленість, дослідження В. Липинського, що формувалися в умовах кризової доби, дивовижно перегукуються з громадсько-політичним сьогоденням. Однак не всі ідеї цього мислителя можна сприймати беззастережно й однозначно. Вони потребують критичної оцінки й адаптації до сучасних умов.

У радянській суспільно-політичній науці постать В. Липинського свідомо ігнорувалася, а якщо й згадувалася, то побіжно або виключно в негативному контексті, адже тільки революційно-пролетарську енергію народних мас чинний більшовицький режим з гордістю називав поступом, консерватизм, зневажливо, – реакцією.

У політичній концепції В. Липинського руйнівному демократичному поступу протистоять власні національні стримулювальні сили, здатні реалізувати незалежну державотворчу політику. Ураховуючи декларації сучасного політичного істеблішменту України лише на демократичні цінності, що не завжди збігаються з національними інтересами суверенної держави, такі міркування мислителя залишаються гостро злободенними й в епоху посткомунізму.

В. Липинський вважав, що основна умова створення української державності – це єдність: релігійна, регіональна, політична, організаційна, національна. Справу української державності завжди губила відсутність єдності між українцями (галицько-наддніпрянський антагонізм). Здобуття державності багато в чому залежить від організації провідної верстви, від її згуртованості. Але потрібно спочатку виплекати її. Народ, що не вміє відтворити власних «панів», тобто провідної верстви, змушений навіки коритися чужим панам. Резюме своїх політичних і світоглядних поглядів В. Липинський формулює так: «Навіть найтрудніше завдання може бути виконане, коли є: стихійне, вроджене хотіння, ясна ідея, усвідомлююча хотіння; воля та розум, потрібні для здійснення ідей, віра в Бога і в те, що дана ідея згідна з Божими законами; і любов до людей та землі, серед яких і на якій має здійснюватися дана ідея»[523].

В. Липинський вважав, що тільки власна держава, збудована українською нацією на своїй етнографічній території, врятує націю від економічного розпаду й анархії. Він розчаровувався народницькою елітою, яка розуміла демократію як необмежене народовладдя під проводом Рад та отаманів і виявилася не здатною вирішити проблеми державного будівництва. Нація у В. Липинського виступає як політична спільність, що охоплює громадян держави, незалежно від їх етнічної належності. Забезпеченню єдності нації слугує й територіальний патріотизм – усвідомлення своєї території, любов до своєї землі, почуття єдності та співпраці її постійних мешканців, незалежно

[523] Липинський В. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна / В'ячеслав Липинський. – К. ; Філадельфія, 1994 – С. 12.

від походження, соціально-класової, етнічної належності, віросповідання та соціально-культурного рівня.

Українську державницьку ідеологію В. Липинський будував на давніх народних традиціях, зокрема на державному досвіді гетьмансько-козацьких часів і високій етнічній культурі хліборобської спільноти. При цьому державність бачилася йому як спадкоємна монархія, очолювана гетьманом.

В. Липинський намагався обґрунтувати саме такий державний устрій. Він вважав, що парламентаризм при однопалатній системі із загальним виборчим правом як форма правління чужої духом та інтересами буржуазної демократії для хліборобського класу і загалом хліборобської країни не підходить[524]. В. Липинський виходив з того, що ні одна нація не розпочала і не може розпочати свого існування від демократії і що демократичні нації можуть існувати тільки там, де була чи є своя власна національна держава, або там, де вже були і правили свої власні класократичні або охлократичні аристократії.

Для консолідації деморалізованої бюрократичною Росією нації і створення держави потрібна сильна влада в руках однієї особи, щоб репрезентувати ідею суверенності та незалежності. Ця особа очолювала б державну оборону і через кабінет міністрів – державну адміністрацію, її влада була б обмежена двома законодавчими палатами, які б спиралися не на політичну демагогію, а на сталі й незмінні принципи інтересів території і праці. Інтереси території представляла б нижча палата – з'їзд Рад поодиноких земель, інтереси праці – вища палата – Трудова рада держави.

Гетьман як спадковий монарх репрезентує державу, уособлює її авторитет. Разом з гетьманом управління державними і суспільними сферами здійснює аристократія – кращі представники всіх класів і станів: промислового (фабриканти, інженери, робітники); хліборобського (поміщики, селяни, сільські робітники); фінансового і купець-

[524] Липинський В. К. Листи до братів хліборобів: про ідею і організацію українського монархізму / Липинський В. К. – Нью-Йорк : Булава, 1954. – С. 31–32.

кого (всі, хто живе з обміну продуктами); комунікаційного (залізничники, шофери), інтелігенція.

Обгрунтовуючи ідею щодо неможливості побудови демократичного суспільства в Україні без попереднього стану монархічного правління, В. Липинський звертається до досвіду демократії в США. Там, на думку вченого, демократичний республіканський лад не проявляє своїх негативних якостей тому, що правляча американська верства спирається на стару монархічну консервативну традицію, і що брак монархії вона надолужує зміцненням політичної влади президента.

Здійснюючи типологію форм державного устрою, В. Липинський виділяє «охлократію», «класократію», «демократію»[525]. Найбільш прихильно вчений ставився до класократії, що уособлює позитивні державотворчі функції та репрезентує скрізь і завжди національну традицію, тяглість і органічність розвитку нації та української державності.

В охлократії вчений схильний бачити примітивний соціальний устрій, що, тримаючись на примусі, помітно обмежує свободу громадян, і тому є недовговічним. Третій спосіб організації суспільства автор «Листів» пов'язує з демократією, яку він піддає гострій критиці. Для В. Липинського демократія – це не стільки народоправство у формі парламентаризму, скільки спосіб суспільної організації, який потребує більшої досконалості. Ефективність демократії вимірюється її державотворчим потенціалом. «Бо біда не в тім, що ми маємо демократію, – говорить дослідник, – а трагедія наша і нещастя в тім, що ми маємо лише демократію: що ми маємо тільки сили поступові і руйнуючі, а не маємо власних національних сил здержуючих та будуючих»[526]. Тому орієнтація лише на демократію позбавлена політичної перспективи.

Отже, правильний шлях для України, згідно з думкою В. Липинського, є «метода класократії», коли держава – це «еманація орга-

[525] Хліборобсько-класократичні орієнтації В'ячеслава Липинського у контексті сучасности // Розбудова держави. – 1998. – № 7/8. – С. 119.

[526] Липинський В. Покликання «варягів», чи організація хліборобів. Кілька уваг з приводу статті Чикаленка: «Де вихід?» / Липинський В. – Відень, 1926. – С. 20–21.

нічної нації», тобто вона існує для нації, а не нація для держави[527]. Український етнос учений пропонує об'єднати на ґрунті територіального патріотизму.

Оскільки держава була вузловим питанням у концепції В. Липинського, то він намагався пояснити роль народу у політичному житті держави. Мислитель вважав, що здатність держави до життя залежить від форми її суспільної організації. В. Липинський розглядав державність як фактор національної інтеграції: «Тільки власна Українська держава дасть нам той об'єднуючий дух, котрий усіх нас, хліборобів, в один міцний, твердий український хліборобський клас міцно зв'язує. Бо тільки в ім'я власної Української держави і спільної національно-державної культури зможемо ми знайти спільну мову з іншими українськими класами і необхідний для тривкого державного ладу компроміс з ними заключити»[528].

По суті, В. Липинський закликав до об'єднання всіх небайдужих у змаганні за незалежну Україну. Всі ми як християни хочемо Царства Небесного, і так само всі ми як українці – українські комуністи, соціалісти, демократи, консерватори, ліберали – хочемо України. Але як християни ми йдемо до Царства Небесного через ту чи іншу Церкву, так само, як українці до України, ми можемо дійти тільки через ту чи іншу громадську політично-національну організацію, якої внутрішня сила і здатність довести своїх вірних до мети залежатиме від її більшої внутрішньої моралі, від її кращих, розумніших, більш раціональних та більш моральних методів спільної акції і спільного громадського життя.

Отже, згідно з концепцією В. Липинського, саме держава повинна об'єднати мешканців території в органічну цілість. Цей організм як наслідок спільного життя та спільних інтересів породжує колективну свідомість і раціональне бажання суспільного самовираження у формі власної нації. Передумовою цього самовираження є існування

[527] Концепція політичної еліти В. Липинського як фактор національно-державної ідентичності України // Нова політика. – 1998. – № 2. – С. 46.

[528] Хліборобсько-класократичні орієнтації В'ячеслава Липинського у контексті сучасности... – С. 120–121.

держави, оскільки, на думку В. Липинського, ідея бажання, кінцевою метою якого є створення нації, може реалізуватися тільки в матеріальних формах держави.

Одна з основних тез концепції В. Липинського полягає в тому, що державу можна будувати не через демократичні механізми, зокрема через інститут народовладдя, а за ініціативою провідної верстви або аристократії. Саме вони здатні повести за собою пасивну більшість. «Без національної аристократії, – підкреслював В. Липинський, – без сильних і авторитетних провідників та організаторів нації в її тяжкій боротьбі за існування немає і не може бути нації»[529].

Пріоритетне значення в організації національно-державного буття суспільства В. Липинський відводить політичній еліті. Тисячолітній досвід переконливо свідчить, що серед людської спільноти завжди були сильніші, розумніші, спритніші особистості. Вони поступово виділялися і творили правлячу верству, яку згодом почали називати еліта. Політичні мислителі та філософи з давніх-давен цікавилися проблемами панування вибраних меншостей. Ще в працях Конфуція, Геракліта, Сократа містяться ідеї про те, що влада повинна належати меншості, кращим. Більш довершену концепцію людської нерівності, вибраності кращих формулює Платон у вигляді ієрархічної піраміди ідеальної держави.

Перше глибоке обґрунтування аристократії як суспільно-політичного феномена здійснив Аристотель. У своєму трактаті «Політика» античний мислитель розглядав аристократію як правління абсолютно найкращих у моральному відношенні людей. Н. Макіавеллі у праці «Володар» сформулював досить виразну концепцію політичної влади сильної ініціативної меншості.

Демократизаційний реверанс початку XX ст. у більшості країн Заходу приводить до залучення в політику широких народних мас, що не завжди приносило конструктивні наслідки. Це спричиняє появу елітарних теорій (Г. Моска, В. Парето, Р. Міхельс), покликаних урівно-

[529] Концепція політичної еліти В. Липинського як фактор національно-державної ідентичності України // Нова політика. – 1998. – № 2. – С. 45–46.

важити егалітариські концепції. Якщо вчення В. Парето про еліту було спрямоване на з'ясування умов стабільності суспільства, то у В. Липинського еліта – це необхідна домінанта становлення й успішного функціонування національної держави. Думка про те, що лише активна меншість, яка має владу і природні управлінські задатки, може ефективно організувати національно-державне життя етносу, формується у В. Липинського як на основі вищезгаданих тенденцій, так і на підставі досвіду вітчизняної історії.

Для означення найкращих у конкретний історичний момент групи людей, які здійснюють управлінські функції цієї нації і створюють певні культурні, політичні і цивілізаційні вартості, В. Липинський вживає власну термінологію «національна аристократія», або «провідна верства», що ідентичне поняттю «еліта», яким дослідник не оперував. Передумовою провідної ролі аристократії є її прагнення влади, готовність до боротьби за цю владу. Тобто аристократія мусить бути «стихійно імперіалістичною». Проте В. Липинський не вбачав в аристократії замкненої суспільної верстви або касти. Він вважав аристократію тією активною меншістю, яка об'єднує найкращих і найактивніших членів усіх класів. Найголовнішу функцію провідної верстви дослідник бачить в організації національної держави. Саме вона творить матеріальні й духовні цінності, які стають власністю всього суспільства. Для В. Липинського власна держава – це синонім влади власної аристократії, без якої нація залишиться повіки «балакаючим на іншій мові племенем», а всяке «самостійництво» стає лише політичною спекуляцією.

У сучасній Україні, за визначенням В. Полохала, «за умов первісного нагромадження капіталу вузьким колом осіб, часто тісно пов'язаних із колами старої партійної номенклатури, образ «влади» у суспільній свідомості поєднується не зі словом «еліта», а зі словом «мафія»[530]. Отже, в Україні можна говорити не про еліту, а про так звану «псевдоеліту» – явище, «притаманне тоталітарним і неототалітарним політичним системам». Державу в Україні, на думку В. Ли-

[530] Творчий потенціал консервативної орієнтації // Віче. – 1998. – № 1. – С. 34.

пинського, можна побудувати лише «розумним і витривалим хотінням та зусиллям меншості». Причому не такої демократичної меншості, «яка править іменем народної більшості і тому не несе за свої діла ніякої відповідальності», а такої, що є авторитетом серед народу, що бачить своє призначення «в найбільшім послідовнім і неперервнім зусиллі своєї волі, свого розуму, своєї власної організованості»[531].

До політико-творчого фактора В. Липинський відносив тих, хто безпосередньо стимулював розвиток економіки. Інтелігенція не є продуцентом у цьому плані. У суспільно-політичній структурі вона покликана бути посередником між суспільними класами завдяки культурній та інтелектуальній праці. На думку В. Липинського, інтелігенція не повинна займатися створенням ідеології, партійною роботою, будуванням і керівництвом державою. Власна держава можлива тільки на ґрунті компромісу між українськими класами в ім'я бажаного всіма законного ладу і спокійної праці. Така держава можлива за умови спільної для всіх класів національної культури, спільної оборони своєї території і спільного права нації на самовизначення. Тобто йшлося про суверенність на своїй землі, якою користувалися, на думку мислителя, європейські нації.

В. Липинський підкреслював, що політика – це вміння вибрати такий метод здобуття та організації влади й організації громадянства, який би уможливив будову і збереження окремої держави на українській землі і забезпечив існування та розвиток української нації. Дослідник ґрунтовно висвітлив концепцію політики у праці «Листи до братів хліборобів». Він убачав повноцінний розвиток української нації в розбудові власної держави. Така держава має існувати у формі монархічного правління, що відповідає державницькій традиції, започаткованій Б. Хмельницьким. За В. Липинським, ця монархія повинна ґрунтуватися на таких п'яти підвалинах: аристократія, класократія, територіальний патріотизм, український консерватизм, релігійний етос[532].

[531] Творчий потенціал консервативної орієнтації... – С. 37–38.
[532] Липинський В. К. Листи до братів хліборобів: про ідею і організацію українського монархізму... – С. 279–280.

Консерватизм, за В. Липинським, – це утвердження серед громадян України організованих сил авторитету, дисципліни, правопорядку, політичної культури, здатних приборкати анархію і свавілля; релігійний етос – основа становлення морального порядку, без якого неможливо сформувати націю, збудувати державу.

Отож духовно-хліборобська домінанта творчості В. Липинського є важливою складовою його концепції української державності. Відродження конструктивних аспектів минулого – від традиційної ментальності до відновлення козацтва – можливе завдяки могутньому селянському потенціалу. Використовуючи поняття сучасної юридичної науки, можна сказати, що на базі хліборобсько-селянської верстви В. Липинський прагнув теоретично обґрунтувати становлення міцного середнього класу як надійної підстави незалежного існування української держави. Ця ідея вченого зберігає свою доречність та практичну цінність і в наші дні, адже відсутність заможного середнього класу на нинішньому етапі національного державотворення позбавляє Україну головної соціальної бази її стабільного політичного та економічного розвитку.

Загалом, В. Липинський – визначний мислитель свого часу. І хоча концепція «трудової монархії» виявилася безперспективною, а інститут народовладдя як демократичний елемент управління державою на початковому етапі її формування відкидався, багато з його ідей щодо утвердження незалежної Української держави зберегли своє неминуще значення. Народовладдя дослідник убачав у необхідності кожного суспільного стану зайняти свою нішу у державотворчому процесі, владні ж функції відводилися монарху і національній аристократії.

Істотним і оригінальним є внесок В. Липинського в загальний розвиток юридичної науки, зокрема, в теорії еліт, політичної культури, громадянського суспільства та ін.

Отже, консерватизм у розумінні народовладдя характеризувався поглядом на суто українську національну складову (культуру, мову, державні традиції) і заглибленням в етнічні межі своєї раціональ-

ності, ментальності та духовної культури, орієнтувався на якнайменше проникнення запозичень з іншоетнічних держав та їхніх взірців розбудови держави і права для того, щоб увійти у світову цивілізацію з витвореним українським національно-державницьким обличчям.

4.3. Народовладні традиції у державно-правових поглядах українських націоналістів

Радянська історіографія, білоемігрантські кола, націонал-радикальні й гетьманські українські організації майже одностайно вважали С. Петлюру своїм ворогом. Між тим у наш час важливо не тільки гідно вшанувати його пам'ять, але й критично оцінити спадщину Української революції 1917–1921 рр.

Кожна велика революція відповідно до нових умов тієї чи іншою формою відтворює історичну традицію народу, серед якого вона вибухнула. Це – соціологічний закон, виправданий у 1917–1930 рр. Так, Польща відтворила принципи колишніх конфедерацій, Чехословаччина – лінію Гуса та Жижки, Росія – віковічне самовладство, Україна – демократичну козацьку традицію XVII ст. Але народи не тільки відтворюють свою традицію, вони ще й персоніфікують її в тих людях, що мають у собі силу і волю витримати тягар тієї персоніфікації. Кожний народ свого часу висунув таких людей, зокрема у Польщі – Ю. Пілсудський, Т. Масарик; у Росії – Ленін, в Україні – Симон Петлюра. Останній зазначав: «Ми виступили на арену історії тоді, коли світ не знав, що таке Україна… Єдино, боротьбою, впертою і безкомпромісною, ми показали світові, що Україна і її народ живе і бореться за свою свободу й державну незалежність», – ці слова С. Петлюри якнайточніше змальовують портрет «запізнілого ідеаліста-народника XIX століття»[533]. Його роль в історії демократичного розвитку нашої держави належним чином так і не оцінена.

[533] Литвин С. Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана / С. Литвин. – К. : Видво імені Олени Теліги, 2001. – С. 318.

Актуальним є і вивчення ідей народовладдя у концепції державності, запропонованій саме С. Петлюрою.

Досліджуючи погляди С. Петлюри на демократію та народовладдя крізь призму суспільно-політичних процесів початку XX ст., треба відзначити, що з початком української революції всі національно-творчі елементи із запалом кинулися до праці з народом і серед народу. З головою поринув до тої праці і С. Петлюра. Він був скрізь: на мітингах, з'їздах і в комітетах, на партійних засіданнях, у земстві і на парламентській трибуні Центральної Ради. Але незабаром виявилося, що вся сила творчої енергії його зосереджується не на цій суто політичній стороні революційного процесу, де й без нього було досить визначних людей. Його увага поволі сконцентрувалася на відтворенні тієї частини нашої державної традиції, яка завжди була, є і буде найскладнішою, найнеобхіднішою, а одночасно й найяскравішою в комплексі революційних завдань.

Як слушно зауважив член-кореспондент НАН України О. Реєнт, «з десятками мільйонів селян, кількома десятками тисяч інтелігентів (до них належав і нащадок козацьких і священицьких родин, випускник духовної семінарії, професійний журналіст Симон Петлюра) і кількома індивідуалами серед інших класів важко було говорити про серйозні національно-державницькі вимоги народу»[534]. Проте, наприклад, у Чехо-Словаччині Т. Масарику довелося вирішувати схожі проблеми в майже аналогічній ситуації абсолютного домінування імперської нації (у даному разі німецькомовних співгромадян). І Т. Масарик, і Ю. Пілсудський у Польщі (останній, як і С. Петлюра, був соціал-демократом, але в умовах революції і війни скоріше націонал-демократом) зуміли синтезувати волю нації до незалежності. І тим каркасом, на якому вона ґрунтувалася, стали зародки демократії і народовладдя. Україна у свою чергу висунула в ці ж часи на провідні ролі М. Грушевського, В. Винниченка та С. Петлюру. І лише останній розумів, наскільки важливою є ідея народовладдя для нації, яка

[534] Петлюра С. Статті, листи, документи / Петлюра С. ; Укр. вільна АН у США ; Б-ка ім. С. Петлюри в Парижі. – Нью-Йорк, 1979. – Т. 2. – С. 19.

виборює незалежність. Згоди ж серед українців не було. Чи не забагато партій, груп і течій, що постійно змагалися за владу, – соціалісти, націонал-демократи, есери, федералісти, гетьманці тощо (і все це тільки в українському не більшовицькому таборі)? Тож, безсумнівно, явним дисонансом в устах будь-кого з керманичів і УНР, і Української держави П. Скоропадського була б легендарна фраза Ю. Пілсудського: «Спочатку незалежна Польща, а вже потім подивимось, яка»[535]. Вузькопартійні, вузькокласові інтереси в Україні виявилися вищими за загальнонаціональні.

Проте значна частина організованого українства була готова продовжувати боротьбу за українську справу під проводом С. Петлюри. Йому довелося докласти чимало зусиль, щоб зберегти і сконсолідувати державний центр. Тогочасні документальні свідчення, які, зокрема, наводить В. Сергійчук, підтверджують, що ім'я С. Петлюри продовжувало залишатися символом для патріотів України: «По всій Україні, де ви не підете, де ви не забалакаєте, всюду ви чуєте ім'я С. Петлюри. В різних фарбах розписують його; як людину, біля котрої і до котрої тягнеться спокутана думка за минуле всього населення України. З ім'ям С. Петлюри зв'язане все те, що чекає людей гарного в житті. За міркуванням селян і взагалі всього громадянства, лише С. Петлюра дасть спокій, який і раніше цього хотів, але ми його не розуміли, бо більшовики нас дурили, а ми їм вірили (так каже громадянство України), і чим надалі на схід, або ближче до московського кордону, тим більше ім'я Петлюри любіше й дорожче. Про це є свідки – ті повстання, які зв'язані лише з ім'ям Петлюри»[536]. У суспільстві ще відчувалося напружене очікування того, хто зможе довести до кінця розпочату справу визволення України від більшовиків. Своє перебування в еміграції С. Петлюра вважав тимчасовим і глибоко вірив у повернення на рідну землю. У листах до членів уряду УНР, політичних, військових діячів і господарників С. Петлюра накреслював плани відбудови життя в Україні, подавав конкретні пропозиції щодо

[535] [535] Петлюра С. Статті, листи, документи... – С. 110.

[536] Сергійчук В. І. Симон Петлюра / В. І. Сергійчук. – К. : Україна, 2004. – С. 47.

різних галузей державного будівництва, війська, економіки, культури, освіти, міжнародних відносин.

Біля Державного Центру УНР почали гуртуватися найактивніші, найсвідоміші сили української еміграції. Завдяки С. Петлюрі центр ні на мить не припиняв свого існування, залишаючись на той час чи не єдиним символом і легітимним представником української державності. Національно-визвольна боротьба тривала.

Надихала цю боротьбу державницька позиція С. Петлюри, що залишалася непохитною – Україна має бути суверенною, демократичною, соборною державою. Поєднуючи політичну діяльність з публіцистикою, він залишався на чолі визвольного руху. Його погляди на тодішню ситуацію, бачення перспективи України мали визначальний вплив на процеси в тогочасних політичних колах. Авторитет і вплив С. Петлюри залишалися високими. На відміну від інших політичних діячів, які або відійшли від політичної діяльності, або стали на шлях співпраці з більшовицьким режимом, він продовжував боротьбу.

Навіть за умов еміграції цілком реальним і доцільним С. Петлюра бачить розширення народовладдя шляхом скликання тимчасового представницького органу – Ради Республіки, яка мала стати запорукою політичної консолідації навколо еміграційного уряду. Сесію Ради скликали 3 лютого 1921 р. у Тарнові. Головою Ради був обраний колишній заступник прем'єра і міністр народного господарства в уряді С. Остапенка І. Фещенко-Чопівський. Виступаючи на відкритті першої сесії Ради Республіки, С. Петлюра закликав до національної єдності і державної дисципліни, наголошуючи на важливості співжиття з сусідніми народами, а головним чином з Польщею: «Ми створили не тільки осередок, центр, до якого прислухається вся Україна, до якого тягнуться люди за поміччю, якого ждуть, до якого летять думки з кожного кутика України, від якого чекають спасення, а й певні, досить значні цінності в обсягу культурно-національного життя, що увіходить до вжитку народного, піднімаючи рівень народу нашого на вищий щабель. Зв'язок наш з населенням України, незважаючи на те, що перебуваємо ми за її кордоном, ідейно, психологічно тривкий,

міцний. І ця оцінка нашої роботи, це довір'я, задля якого ми мусимо ще більше напружити свої сили, аби виступити перед цілим світом, як свідома нація, яка бажає одного – спокійного, але самостійного життя, являється порукою позитивних наслідків наших зусиль»[537].

Саме на цей час припадає повне навернення С. Петлюри до Заходу. Очевидно, починаючи із цієї пори, С. Петлюру слід розглядати як першого українського політика, що найбільш послідовно відстоював європейський вектор розвитку України. У цьому сенсі можна вести мову про Петлюру-першопрохідця в цивілізовану Європу. Розуміючи силу загрози радянської Росії для всього світу, С. Петлюра розтлумачує далеким і близьким сусідам на Заході, що «всі держави, утворені після 1917 р. на території бувшої Росії, не мають шансів на тривке існування і будуть завжди загроженими, поки на півдні бувшої імперії не організується і в силу не увійде незалежна держава українського народу. Тільки вона одна, як найсильніша численністю свого населення, матеріальними ресурсами і мілітарною відпорністю, може бути базою, підставою більш-менш незахитного життя державних новотворів, з бувшої Росії організованих. Тільки постання і зміцнення цієї держави може фактично вирішити долю Росії і призвести до остаточного та безповоротного її поділу»[538].

С. Петлюра вважає, що «ми повинні скомпрометувати ідею реставрації великої Росії, як ідею нереальну, штучну і невигідну для Європи, натомість виставляючи план поділу її, як найбільш доцільне розв'язання остогидлої, неспокійної справи, що все таїла в собі загрозу і небезпеку для Європи, що й тепер таїть в собі ті ж самі тенденції»[539] та поборювати наміри деяких груп еміграції (М. Грушевського, В. Винниченка) прихилити українців до федеративного співжиття з нею.

Аналіз історичної літератури та джерел переконує, що українська політична еміграція в 1921–1926 рр., зберігаючи вірність ідеї не-

[537] Петлюра С. Статті, листи, документи... – Т. 2. – С. 386.
[538] Петлюра С. Статті, листи, документи / Петлюра С. ; Центр. ком. вшанування пам'яті Симона Петлюри в Америці. – Нью-Йорк : Укр. вільна АН у США, 1956. – С. 273–274.
[539] Там само. – С. 116.

залежності України, продовжувала національно-визвольну боротьбу. С. Петлюра залишався її визнаним лідером. Він дав теоретичне обґрунтування визвольної боротьби, першим проаналізував соціальні та національні причини збройної поразки, довів повну утопічність поглядів своїх опонентів щодо можливого реально рівноправного існування української нації у складі федерації, що підтвердилось історичним досвідом перебування України у складі Радянського Союзу. Лише раптова загибель зупинила державницьку і суспільно-політичну діяльність видатного діяча.

Більшовики побачили небезпеку в самому існуванні С. Петлюри. Радянське керівництво закономірно сприймало С. Петлюру як свого ворога. Особливо їх непокоїла активність українського центру в Парижі, який дедалі більше консолідував еміграційні державницькі сили навколо журналу «Тризуб».

У складних еміграційних умовах – дезорієнтації, деморалізації, групівщини, ідеологічного протистояння, С. Петлюра виявив політичну далекоглядність, ясність мети і конкретність завдань, які відповідали потребам часу. Відомий історик, академік С. Кульчицький так оцінив діяльність С. Петлюри: «Сьогодні, з перспективи майже трьох чвертей століття бачимо, якими малими, неправдивими і облудними були оцінки, програми і директиви колись визначних державних діячів! Лише шлях С. Петлюри був виправданий. За ним пішла більшість сучасників, а згодом – пізніші генерації. На нього взорувалися українські дисиденти, промоутори Руху Опору. Його перебрали творці відновленої незалежности України. План Петлюри починає знаходити свою реалізацію і в добрих починах сучасної української державности»[540].

Здійснилася мрія С. Петлюри про українську державність, в яку він безмежно вірив і висловлював цю віру так: «Ти переможеш, Великий Народе Мученику, і переможеш не для того, щоб підбивати під себе чужі, не наші землі. Ти переможеш для спокійного будування

[540] Кульчицький С. Російська тінь на незалежності України / Кульчицький С. // Політика і час. – К., 1993. – № 10. – С. 10.

могутньої держави України, для щасливої праці поколінь майбутніх. Спадуть віковічні кайдани з стомлених рук твоїх, спадуть ганебні пута з величної постаті рідної матері – України. Минуть жахливі криваві роки боротьби і невпинна праця синів твоїх загоїть рани кривавої руїни, дасть пишні скарби для всіх народів світу, дасть спокій і щастя Великій, Вільній Самостійній Україні»[541].

С. Петлюра, ставши символом української державності, виявився з-поміж своїх сучасників найбільш послідовним, самовідданим її творцем і оборонцем, а у 20-ті роки став провідною постаттю національно-визвольної боротьби. В його особі найбільш удало поєдналися риси державного мужа і військового вождя, сполучалися якості політика і військовика. Недарма найбільші недруги української самостійної державності назвали визвольний процес України ХХ ст. «петлюрівщиною».

Йому належить концепція державної структури України – самостійної, соборної, демократичної, правової республіки. Ця політична концепція, програма та ідеологія відповідали потребам державотворчої парадигми українства.

Під проводом С. Петлюри український народ мав у означений період свою державність, і це стало важливим здобутком національно-визвольної боротьби. І хоч через багато причин боротьба зазнала поразки, набутий досвід став джерелом, з якого наступні покоління черпали віру в державність. Боротьба за її здобуття, хоч і в інших формах, після падіння УНР практично не припинялась, а ім'я С. Петлюри стало загальнонаціональним символом.

С. Петлюру слід розглядати як першого українського політика, що найбільш послідовно відстоював європейський вектор демократичного розвитку України. Сучасна політика самостійності і європейської орієнтації України є продовженням політики С. Петлюри.

---

[541] Піскун В. Симон Петлюра як політичний лідер УНР в еміграції: міжнародний і український контексти / В. Піскун // Матеріали всеукраїнської наукової конференції (20–22 травня 2009 р.) / відп. ред. Ф. В. Верстюк. – К. : ПЦ Фоліант, 2009. – С. 57.

Є очевидною певна політична недалекоглядність, яка полягає в тому, що новітня українська держава мляво і невиразно ідентифікує себе з Українською Народною Республікою, не використовує її досвіду та досвіду таких діячів, як С. Петлюра. Він ще не знайшов в Україні того пошанування, на яке заслуговує. Доводиться констатувати не просто байдужість до імені С. Петлюри, а й те, що явище петлюрівщини вищі посадові особи держави все ще сприймають на рівні однолінійних тлумачень доби комуністичного тоталітаризму, а недруги української державності продовжують сповідувати стосовно нього руйнівний негативізм. Сучасним політичним і державним діячам для розуміння націотворчих проблем корисним було б знання ідей С. Петлюри, які були рушійною силою у відродженні українського народу та в його визвольній боротьбі.

Отже, образ головного отамана УНР у новій українській історії став символом боротьби за волю й незалежність України, а також він відродив забуті традиції до демократичного розвитку держави, функціонування інституту народовладдя та багато інших речей заради національної мети. Феномен С. Петлюри як політика й лідера нації, що виявився під час революції й підсилився в роки захоплення більшовиками України, став визначальним для українського руху опору. Саме тому протягом 70 років після вбивства Симона Петлюри радянські спецслужби не переставали шукати в Україні сліди петлюрівщини. Навіть сьогодні багато хто, чий розум і душа були покалічені радянським тоталітарним режимом, намагаються не згадувати імені лідера українського визвольного руху 1917–1921 рр.

Серед провідних ідеологів української національної ідеї вагоме місце займає Д. І. Донцов (1883–1973). Творчість цього публіциста справила глибокий вплив на формування ідеології українського національно-визвольного руху в першій половині XX ст., особливо в Галичині та в еміграції.

Вітчизняна політична думка на початку XX ст. визначалася плюралізмом ідей, ідеалів, концепцій щодо окреслення характеру національного розвитку майбутньої Української держави та широкими

суспільно-політичними дискусіями у середовищі українських інтелектуалів. Найбільш дискусійними того часу і сьогодні залишаються погляди прихильників націонал-самостійницьких ідеалів (М. Міхновського, Д. Донцова та М. Сціборського). Націонал-радикали висунули проект творення української державності на засадах націоналізму, причому під нацією вони розуміли, на відміну від федералістів та консерваторів, спільність людей передусім за етнічною ознакою. Націонал-радикали відкидали демократичний шлях поступу майбутньої української держави, вважаючи більш оптимальною для національного розвитку автократію. Національно-радикальний напрям на цьому етапі сформулював виразно одну думку: нормальний розвиток України можливий лише в межах незалежної Соборної Держави[542].

Особливу роль у формуванні та розвитку української політичної думки відіграли відверто націоналістичні ідеї Д. Донцова. Зокрема, він зазначав, що в українському націоналізмі набуває центрального значення головна ідея – про засадничу відмінність націоналістичного світогляду від ідеалів європейського Просвітництва взагалі та його похідних у вигляді позитивізму, наукового соціалізму, наукового матеріалізму тощо. Д. Донцов піддає критиці майже всіх відомих українських демократів, починаючи з П. Куліша й закінчуючи М. Драгомановим, саме за їхні просвітницькі ідеали та спроби на науковому рівні аналізувати явища суспільно-політичного життя. У своїх публікаціях він намагався довести, що криза в Європі, яка в 1914 р. спричинилась до початку Першої світової війни, стала наслідком визрівання національно-життєвих світів, зіткнення національних воль до самоствердження, виборюванням свого місця у світі[543].

Націоналізм Д. Донцов розглядав як світогляд, що є стимулом усіх людських починань і встановлює взаємини між усіма суб'єктами. Проголошуючи головним чинником діяльності людини вольовий аспект людської психіки, він підносить до рівня абсолютних людських

[542] Марганець В. Наша тактика / В. Марганець // Розбудова нації. – 1930. – Ч. 1–2. – С. 3.

[543] Донцов Д. Історія розвитку української державної ідеї / Д. Донцов. – К. : Т-во «Знання» України, 1991. – С. 34.

цінностей ірраціоналізм, експансію і фанатизм. Центральною тезою ідеології чинного, або інтегрального націоналізму Д. Донцова було поняття волі, яке в нього випливало з ніцшеанської концепції «волі до влади». Саме у волі дослідник убачав початок усіх здорових людських починань, «вічний невсипучий гін», який все перетворює в житті суспільства[544]. Оскільки український народ довгий час був пригнічений, то такий стан нереалізованого прагнення національного самоствердження є майже постійним, а тому націоналізм набуває реального суспільного сенсу, волі до власної культури, до самостійного державницького буття.

Ось чому для Д. Донцова не стояло питання про справедливість чи несправедливість запропонованого ним «чинного націоналізму». «Боротьба за існування є законом життя. Всесвітньої правди нема… Життя признає її тому, хто викажеться більшою силою, моральною і фізичною. Ту силу можемо ми здобути лиш тоді, коли переймемося новим духом, новою ідеологією. Перед кожною нацією є ділема: або перемогти, або згинути»[545].

Відповідно до його політико-ідеологічної концепції ідеалом державного ладу є «селянська дрібнобуржуазна республіка». Запропонована ним селянська демократія не мала нічого спільного з демократією «пацифізму, егалітаризму, антимілітаризму, охлократії та класової боротьби». Як вважали деякі критики вченого, вона була демократією праці, ієрархії, суспільної солідарності, обов'язку і міцного поступу. Це демократія «самодисципліни», вищих ідей, «продукції», «свободи й самодіяльності»[546].

Про демократію Д. Донцов писав настільки влучно, що наші сучасні реалії впізнаються, як у дзеркалі: «Коли замаскована під «демократію» мафія має змогу впливати на правлячу еліту, в суспільстві наступає анархія: починається систематичне нищення християнської релігії і церкви... Далі – нищення моралі, одверта пропаганда порно-

[544] Донцов Д. Націоналізм / Дмитро Донцов. – Лондон ; Торонто, 1966. – С. 18, 67.
[545] Там само. – С. 218–219.
[546] Літературно-Науковий Вісник : Річник XXIX. – Т. 4. – С. 334, 365, 371.

графії, сексоманії, – в пресі, в телевізії, в літературі, в мистецтві, вульгарність «модерної» жіночої моди... Така сама вульгарність в модах «модерної» і «прогресивної» молоді, шал злочинства і параліч влади...». Хіба не опис нашого суспільства і тієї «демократії», яка знищує українців не менш успішно, ніж сталінські репресії...[547].

Д. Донцов не був теоретиком соціально-політичного устрою. Концепцію націократичної держави виплекали М. Сціборський, Д. Мирон-Орлик, Я. Стецько. Д. Донцов же заклав філософські підвалини нового суспільного ладу: націоналізм, вірність християнській релігії, традиції. Але під традиціями Д. Донцов розумів, знов-таки, не вишиванки і рушники, а, перш за все, спадковість княжої та козацької слави, здобутки національного духу і культури. Ніколи дослідник не хворів отим «галичанством», яке часто закидають українським націоналістам, на яке, на жаль, деякі націоналісти дійсно хворіють. Д. Донцов, як ніхто, був далекий від того, щоб прагнути замкнутися у прикарпатському закапелку, тихо ненавидячи ворогів. Навпаки, він обстоював ідею створення Великої Держави, яка не оббиватиме порогів міжнародних інституцій у пошуках допомоги. Сьогодні ідеї Д. Донцова (та й націоналізму взагалі) нерідко називають застарілими, посилаючись на «нові світові тенденції», «глобалізацію» і т. ін. Натомість єдиноправильними називають «соціал-демократію», «лібералізм», «відкрите суспільство». Дехто відчуває ностальгію за радянським минулим. Однак, саме життя вказує на те, що «демократичні цінності» (або цінності західноєвропейських суспільств) у нас приживаються суперечливо. Та й на Заході ті цінності обернулися на засилля іммігрантів з Азії, легалізацію наркотиків, поширення сектантства, занепад сімейних цінностей і т. ін. Неможливо повернення і в радянське минуле. Ні Захід, ні Росія не будуватимуть нам сильну і незалежну державу. Україну можуть підняти тільки українці. І чим швидше ми це зрозуміємо, тим краще.

У полі критики Д. Донцова опинився і демократизм, «що ставить інтереси «народу» як неорганізованої, безформної юрби

[547] Донцов Д. Історія розвитку української державної ідеї... – С. 19–21.

понад інтереси нації». Демократизм Д. Донцов бачив як феномен «збірного егоїзму» на відміну від егоїзму індивідуального, що має вираз у лібералізмі. Інакше кажучи, на переконання дослідника, демократія – «це збільшення щастя і добробуту даного покоління у першу чергу»[548].

Народовладдя Д. Донцов убачав у можливості нації формувати власну еліту для здійснення ефективного управління державою. І недарма, адже елітарна природа здійснення управління суспільними процесами є незаперечним фактом, доведеним історично. Спроби ліквідації еліти в суспільстві, створення замкнених систем рекрутування політичного керівництва призводять до корпоративізму (за типом радянської номенклатурної системи). Для демократичної держави важливе значення має не намагання підпорядкувати еліту суспільству (що можливо лише до певної міри з допомогою громадського самоврядування), а утвердження конкретного формування результативної, корисної для суспільства політичної еліти через забезпечення її демократичного соціального представництва і своєчасного якісного оновлення.

Саме з іменем Д. Донцова пов'язане виникнення і глибоке обґрунтування елітарних теорій в Україні. Безперечно, визнаючи необхідність політичної еліти для українського суспільства, цей мислитель репрезентував власні підходи до її характеристики. У своїй праці «Націоналізм» та численних статтях він, спираючись на думки Ф. Ніцше, Ж. Сореля, В. Парето, Г. Зіммеля, сформулював основні положення нового українського націоналізму. Важливе місце в цій теорії займав постулат про утворення національної еліти – «вибраної ініціативної меншості». Д. Донцов писав із цього приводу, що не народні маси творять історію, а відважна, спрагнена влади ініціативна меншість, яка є підставою «всякого майже суспільного процесу»[549]. Така меншість, продовжував він, – «...це група, яка формує неясну для «неусвідомленої» маси ідею, робить її приступною цій масі і,

[548] Донцов Д. Націоналізм... – С. 51, 56.
[549] Там само. – С. 186.

нарешті, мобілізує «народ» для боротьби за цю ідею». Тому, твердив він, «ніколи пасивна юрба, лише активна меншість є суспільно-творчою силою...»[550]. Основними завданнями цієї еліти є внесення у свідомість українства національної ідеї, націоналістичної ідеології та формування нової психології. «Мусимо, – писав Д. Донцов, – набрати віри у велику місію своєї ідеї і агресивно ту віру ширити. Нація, яка хоче панувати, повинна мати й панську психіку народу-володаря». За Д. Донцовим, в основі націоналістичної ідеології повинні бути органічність і віра в культурі, власновладність у державі, провідництво, ієрархія у громаді[551].

Він був переконаний, що політична еліта здатна збудити приховану енергію нації, виховувати маси й наснажувати для участі у тих чи інших політичних акціях. Д. Донцов високо цінував таких визначних лідерів, як Наполеон, Кромвель, Хмельницький, Муссоліні й Пілсудський, котрі, за його словами, турбувалися про «опанування зреволюціонізованої маси», а не про моральні принципи. Ідею «творчого насильства» меншості над більшістю, запозичену в Ж. Сореля, Д. Донцов, однак, не зміг поєднати з ніцшеанською ідеєю «сильної людини», яка «прагне боротьби для боротьби», «кусати того, хто нас вкусив, ударити того, хто нас вдарив». Однак він так і не зміг відповісти на важливе запитання: схильність сильної людини до насильства є творчою чи руйнівною? Критерієм оцінки провідної верстви має бути, на його думку, націотворча діяльність. І для досягнення національної державності придатні будь-які засоби й дії політичної еліти. Отже, Д. Донцова з його елітарною теорією з повним правом можна віднести до макіавеллістської школи.

Ідеї елітарності Д. Донцов розвинув і в численних статтях, у яких, зокрема, зазначив, що при формуванні національної еліти треба «віднайти в собі із тьми минулого старі інстинкти, які прищепили колись нашій солодкій полудневій вдачі північні вікінги». Отже, на відміну від раціоналістичного підходу В. Липинського, Д. Донцов

[550] Донцов Д. Націоналізм... – С. 223.
[551] Там само. – С. 221, 267.

хотів опертися насамперед на ірраціональні, навіть містичні чинники у справі формування української еліти. Далі визначальним чинником у нього виступала воля до панування, до боротьби, утвердження сильного характеру, віри в себе, і навіть (віддаючи данину теоріям Гобіно і Ляпужа) крові певного, вищого ґатунку. Д. Донцов писав, що кожна нація, яка бажає сформувати власну еліту, повинна виховати її на «революції характеру» наступного покоління, «який зробить з наших ідей аксіоми, з переконань – догму віри, щоб сиділи вони не в книжках і програмах, а в крові»[552]. Певною кульмінацією еволюції поглядів Д. Донцова із цього питання стала стаття «Партія чи Орден?», в якій зроблено аналіз тогочасних європейських політичних партій, зокрема фашистських та більшовицької. На його думку, такого типу політичні партії перетворилися у своєрідні політичні ордени на кшталт середньовічних чернечих орденів не лише тому, що спираються на сувору дисципліну, порядок, а й тому, що будуються на засадах ірраціональної віри в ідеологічні догми, а також на провідну ідею усіх орденів – на ідею «активної меншості, яка провадить більшість»[553]. Саме ця елітарність, антидемократичний характер такого типу партій, на його думку, потрібні для партії українського націоналізму, перед якою стояли завдання твердої, жорстокої боротьби за владу із силами переважальних противників. В умовах галицької дійсності 20–30-х років XX ст. елітарна концепція Д. Донцова, можливо, за винятком Є. Онацького і Р. Єндика, не мала послідовників серед політичних мислителів.

Варто додати, що під час війни в 1943 р. Д. Донцов написав ще одну працю «Дух нашої давнини», в якій сформулював «ідею гієрархізованої суспільності», базою творення її мав бути поділ на касти, основою ж панівної касти мали стати «не містичний “демос”, не маса (демократія), ані та чи інша кляса (“клясо-кратія”).., лише каста “луччих людей”». Тому, вважав він, «... ні демократія, ні клясо-кратія,

[552] Донцов Дмитро. Христом і мечем / Д. Донцов. – Лондон ; Торонто, 1958. – 320 с.

[553] Партія чи Орден? [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www. banderivets. org.ua/index. php? page=pages/zmist8/Donzov/hrest/Party.

ні дцю-кратія, лише аристократія, каста ліпших людей». Поставивши так питання, Д. Донцов, по суті, зробив наступний крок у теорії елітаризму, оскільки звузив рамки поняття «еліта» до поняття «каста». За змістом це поняття особливе, бо, як писав Д. Донцов, «...каста правителів... повинна бути окремою громадою, зліпленою, по-перше, з іншої глини, викута з іншого металу, ніж інертна, байдужа, хитлива маса; по-друге, – мусить займати окреме становище, власне творити з себе окрему касту.., по-третє, – мусить ця каста виказувати зовсім окремі прикмети духа й душі, інші ідеї мусять горіти в її головах, аніж це в обмеженої, нездібної... народної маси»[554].

Підкреслюючи вічний розкол серед української еліти, Д. Донцов одначе застерігав від механічного об'єднання всіх політичних груп. На його думку, об'єднуватися можна тільки людям спільного духу – тим, хто дотримується заповіту Т. Шевченка любити «свою правду». «Не можна любити все: трохи синьо-жовте, трохи червоне, трохи тризуб, трохи серп з молотом і з катом за ними», – зазначав Д. Донцов[555]. Чи не всупереч цьому, очевидно, правильному, застереженню намагаються діяти деякі сучасні українські політики? Як, приміром, можуть об'єднатися українські партії, що відстоюють ідею захисту української мови, культури, церкви, з тими партіями, що пропагують ворожість до цих вічних базових цінностей українців, сіють розбрат між різними областями України!? Як можна примиритися з комуністами, які навіть не каються у вчинених ними злочинах? І тут актуальною є ідея Д. Донцова про необхідність постійної боротьби за власні національні права, Добра зі Злом.

Можемо стверджувати, що Д. Донцов не був принциповим противником демократії чи «співцем тоталітаризму», на чому наполягали деякі його критики. Він виступав проти таких форм демократії, які ігнорують права титульної нації, загалом національний чинник, тих демократій, що мають тенденцію до перетворення на безвладдя,

---

[554] Дух нашої давнини [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www. banderivets.org.ua/index. php? page=pages/zmist8/Donzov/hrest/Duh.

[555] Донцов Д. Заповіт Шевченка / Дмитро Донцов. – К. : Укр. вид. спілка, 2000. – С. 68.

охлократію. Д. Донцова треба вважати одним із видатних критиків фраз, термінів, за красивою формою яких у конкретних умовах часто ховався огидний зміст (наприклад «інтернаціоналізм»). Він наполягав на необхідності чіткого формулювання завдань та напрямів розвитку нації, відмові від політичного хитання.

Д. Донцов попереджає державних діячів України, що «без ідеалу не може жити нація», однак цей ідеал повинен базуватися на підсвідомій волі до «власновладства» і черпати свій зміст «не з гасел відірваної доктрини, лиш з цілости власних потреб народу, з його географічного положення в світі, його минулого, традицій, історії та психіки»[556].

Таким чином, у сучасному державотворенні ми не маємо права створювати собі абстрактний ідеал держави, видумувати логічно «ідеальний устрій», «вільний від споминів історії». Абсурдом, на думку Д. Донцова, є «виставляння і пропаганда замість національ-ства», замість власного права темні ідеї «всесвітньої людськости», адже «кожна нація має свій власний закон, свою власну правду й повинна лише їм коритися»[557].

Однак погляди Д. Донцова не завжди однозначні, інколи його ідеї мають антисемітський характер. Тому в кожному конкретному випадку їх потрібно оцінювати критично, конкретно-історично.

Глибоко органічним і природним рухом українського народу є властиве йому прагнення до власної державної організації, відродження могутньої і славетної держави. Ще й досі, в умовах незалежної української держави, на український національний рух іде масований наступ, на нього зводять наклепи, його принижують, спотворюють. Особливо системними й агресивними є нападки на дії сучасної влади на теренах Сходу й Півдня України, які ідеологи російського інтернаціоналізму асоціюють з українським буржуазним націоналізмом та бандерівщиною.

Масована імперська російська пропаганда, яка уже більше ніж 70 років паплюжить і спотворює ідею українського національного

[556] Донцов Д. Націоналізм... – С. 334.
[557] Там само.

руху, спрямованого на відродження і відбудову Української держави, активізувала сьогодні, у час воєнного протистояння між державами-сусідами Росією та Україною проблему демократизму української нації та концепту народовладдя у витоках побудови національної держави.

Націоналізм не знає поліційної регламентації державотворення, опираючись на народ, а не в насильстві і схильний забезпечити право вислову опозиційної думки до своїх дій та лише проти дії антинаціональних сил і сліпої анархії готовий застосовувати методи диктатури.

Ключ до розуміння філософських основ ідеології «чинного націоналізму» дає інтерпретація Д. Донцовим поняття волі та людської природи взагалі. Воля, як її з'ясовує Донцов, – це не є усвідомлене (раціональне) прагнення людини та її цілеспрямована дія з метою досягнути інтелектуально пізнаний об'єкт. Так само вольові дії та вольові процеси не є активністю, підпорядкованою свідомим цілям[558].

Нація – явище глибоке у своїй суті. Нація має спільний психічний тип, спільну історичну традицію й переживання, спільні економічні інтереси відносно зовнішнього світу. Зріла нація має усвідомлені спільні духовні й політичні цілі, величезна більшість націй має власну територію, якщо не державного, то етнічного існування, свою мову, що виражає духовні властивості нації, нарешті, в основі нації лежить той чи інший расово-біологічний тип. І все-таки окреслення нації цими ознаками певною мірою схематизує, спрощує сутність нації.

Містична сутність нації формулює саму ідею державності, бо лише суверенна держава може забезпечити повноту національного розвитку. Націоналізм творить культ державництва. Велика нація гідна великої держави. Україна мислиться націоналістами як суверенна великопростірна держава, що повністю включає в себе всі етнографічно українські терени і забезпечує за собою важливі воєнно-стратегічні бази.

---

[558] Сосновський М. Ідеологія «чинного націоналізму» Д. Донцова / М. Сосновський // Націоналізм : антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : Смолоскип, 2000. – С. 387, 388.

Передбачливо застерігаючи українських політиків від захоплення соціалістичними ідеями, що надходили з передреволюційної Росії і були, по суті, лише ширмою старому деспотизму, Д. Донцов не зміг позбутися популярних для того часу тенденцій тоталітаризму («фанатизм», «аморальність», агресія тощо). Хоча в умовах авторитарного польського правління, що мало місце на Галичині (і де так популярні були ідеї Донцова), боротьба українців за свої національні та загальнолюдські права не могла уникнути насильницьких методів.

Квінтесенцією теоретичних розробок Д. Донцова став його твір «Націоналізм» (1926), де визначено головні вимоги інтегрального націоналізму (інтегральний націоналізм розглядає всі без винятку явища суспільного життя через призму національних інтересів): воля до життя, влади, експансії; романтизм і догматизм. Романтизм – це захоплення катастрофою, що принесе нове, а догматизм «з'явиться в супроводі категоричного наказу, безоглядного послуху».

Якщо Україна хоче вийти зі стану провінції, стверджує Д. Донцов, то вона має витворити в собі, крім волі до влади, ту велику, всеобіймальну ідею, ідею опанування духовного, економічного й політичного нації. Ініціативна меншість має підпорядковувати собі власний народ і змусити його до агресії проти інших. Загальний висновок про те, що життя – це боротьба, у якій панує закон соціального дарвінізму, або виживання найпристосованіших, стосується й націй – сильніші нації мають перемогти слабших і накинути їм свій спосіб життя. Невіддільною частиною ідеології Д. Донцова було поняття «творчого насильства» (підкорення натовпу елітарній меншості), яке ця ініціативна меншість має застосувати до несвідомих.

Д. Донцов намагався ідеологічно обґрунтувати українську самостійницьку політику: внутрішню (виховання на засадах західної культури) й зовнішню (повна сепарація від Росії). Росіянам, доводив Донцов, природно притаманні абсолютизм і правовий нігілізм, тоді як Україна за своєю культурою, засадами в соціальному й політичному житті залишилася з Європою. Д. Донцов вважав, що політичний сепаратизм є можливим і відповідає українському народові та має спрямо-

вуватися проти російської державності. Слід відірватися від Росії, позбутися будь-якої злуки з нею. Призначення України – бути аванпостом захисту культури Заходу від російського впливу. У цьому він убачав зміст української національної ідеї.

Загалом у своїх численних роботах Д. Донцов розробив широку систему політичних і філософських принципів націоналізму на основі ідейних заповітів Т. Шевченка. У той час як Д. Донцову закидалося нібито штучне нав'язування неприродного українцям волюнтаризму, що спотворює їх характер, насправді його позиція була результатом належного осмислення досвіду попередників. Адже волюнтаризм відомий у нашій історії з давніх часів, у традиціях наших предків, про що й наголошував Д. Донцов. У психології волюнтаризм – погляд, що праосновою наших духовних проявів є сильна воля. Слід зауважити, що волюнтаризмом, який переплітається з прометеїзмом, пронизана творчість Т. Г. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки. Як писав Д. Донцов, «Т. Шевченко любив тих, хто рвав кайдани, героїв. Кохав їх славу невмирущу, їх одчайдушність безжурну – тих степових лицарів. Їх суворість варязьку, їх завзяття козацьке, їх віру гарячу в сильного Бога, Бога слави, і в Його справедливість»[559].

Б. Миронов, автор доктрини національного відродження Росії, зауважував, що націоналізм є закономірним явищем, допоки існує нація. На його думку, націоналізм слід розглядати насамперед як любов до своєї нації, що не можна змішувати з поняттями шовінізму та екстремізму. Особлива роль націоналізму полягає в його спроможності відродити серед народу національний дух і національну свідомість[560].

Прокомуністична радянська політико-правова наука широко рекламувала «демократизм» марксизму-ленінізму, який проповідував «диктатуру пролетаріату» і «демократичний централізм» державної влади, провідною і спрямовуючою силою якої була КПРС і відповідно КПУ в УРСР.

---

[559] Донцов Д. Заповіт Шевченка / Д. Донцов // Визвольний шлях. – 1974. – № 3–4. – С. 280.

[560] Ходос Э. Еврейский синдром – 2 $^{1}/_{2}$ / Э. Ходос. – Х. : Просвіта, 2002. – С. 134.

Натомість націоналізм розглядався істориками держави і права як ворожа ідеологія, що сповідує деспотію, шовінізм, тоталітаризм і насильство. Історія державних утворень в Україні розглядалася тільки у контексті «возз'єднання» та тісного союзу зі «старшим братом».

Націоналізм за своєю природою максималістський. Він не шукає ніяких компромісів за рахунок суверенних прав нації чи її території. Тому український націоналізм спрямовується на співпрацю з іншими українськими політичними течіями лише тоді, коли така співпраця не суперечить стремлінню до ідеалу Самостійної Соборної Української Держави.

Націоналізм вимагає мобілізації всіх сил народу до визвольної боротьби, адже нації творяться перемогами або нещастями, психологічно спільними для всіх членів одного національного колективу[561]. Усі форми діяльності спільноти там, де націоналізм осягає вирішальних впливів, мають служити визвольній боротьбі. Тільки в такий спосіб можна з успіхом перемагати тоталітарну систему ворога-займанця. Із цього ще не випливає, що націоналізм є тоталітарним рухом. Тоталітаризм з усією специфікою, яка вкладається в це поняття тепер, є, по суті, чужим українському націоналізмові.

Державні утворення, вибудовані ОУН у 40-х роках XX ст., і стратегічні плани ОУН післявоєнних років ідеологічно обґрунтовувалися і базувалися, на нашу думку, на демократизмі українських державних організмів як XX ст., так і попередніх.

Так, у липні 1944 р. створено УГВР – Українську Головну Визвольну Раду. Хоч організаційні заходи та безпеку учасників здійснювала ОУН, бандерівці складали лише половину Ради, і причиною цього була програмна мета ОУН – перетворити боротьбу, яку вела ОУН, на всенародну. Головою УГВР був обраний професор Кирило Осьмак, головою Генерального Секретаріату (фактичним

[561] Дві концепції Української політичної думки: В'ячеслав Липинський – Дмитро Донцов. – Нью-Йорк : Накладом Ради оборони і допомоги Україні УККК Америки, 1990. – С. 58.

керівником уряду) – Роман Шухевич. Провідник ОУН, голова уряду та Головний командир УПА Роман Шухевич залишив нам бачення створення УГВР.

«Основні пункти політичної платформи, що мала стати основою формування нового політичного представництва українського народу, були такі: 1) беззастережно визнати ідею Української Самостійної Соборної Держави як найвищу ідею українського народу; 2) визнати революційні методи боротьби за Українську Самостійну Державу; 3) здекларувати своє вороже становище супроти московських большевиків та німців як окупантів України; 4) визнати демократію як устроєвий принцип Представництва»[562].

Чітко і неоднозначно проповідується концепт народовладдя і у післявоєнних установчих документах ОУН. Так, характеризуючи основи Української державної організації, у Постанові Четвертого Великого Збору Організації Українських Націоналістів стверджується, що самостійна й соборна українська держава має бути національною, правовою й всенародньою, з поділом влади на законодавчу, виконавчу і судову[563].

Стосовно ідеології українського націоналізму варто зауважити, що він зі своїм всебічним ідеалізмом є антитезою дискредитованому матеріалістичному комунізму, раціоналізму, прагматизму, лібералізму тощо. Всім їм націоналізм протиставляє український традиціоналізм, котрий породжує ідеал людини-лицаря, людини-героя[564].

Український націоналізм, тобто його ідеологічні настанови, політичні й програмові засади, що виросли з національного ґрунту, не є імітацією чужих доктрин і теорій, а також не є результатом дедукції з абстрактних теорій, так би мовити, інтернаціонального націоналізму. Український націоналізм, наприклад, у принципі заперечує расистсь-

[562] Сватко Я. Місія Бандери / Я. Сватко. – Вид. 4-те, доповн. і виправл. – Львів : Галицька видавнича спілка, 2008. – С. 44.

[563] Четвертий Великий Збір Організації Українських Націоналістів (ОУН). – [Б. м.] : Вид-во Організації Укр. Націон., 1969. – Т. 1 : Постанови. – С. 12.

[564] Баган О. Світоглядно-ідеологічні засади українського націоналізму / О. Баган // Українські проблеми. – 1995. – № 3–4. – С. 3–6.

кий бік (колишнього) німецького націонал-соціалізму, тобто він не пов'язує ідеї нації з означеними фізичними – расовими атрибутами, але завжди віддає перевагу приматові духовності[565].

Державний устрій має спиратися на сильну владу, її авторитет, але при тому має бути місце для територіальної й індивідуальної ініціативи, для самоврядування і самодіяльності. Має бути концентрація, але не механічна централізація території, а водночас протидія анархізації й децентралізації, або, іншими словами, здорова концентрація в поєднанні із самодіяльністю. «Ми шукаємо власного типу оригінальних елементів в побудові власного державного, політичного ладу, тобто такого, над яким у нас працювали Донцов, Липинський, а теж вказували на деякі елементи сильної законної влади держави Міхновський і Липа. В такий спосіб ми бажаємо уникнути ліберальної анархії Ваймарського чи перед де Голівського державного устрою у Франції»[566].

Ідеї Д. Донцова мали величезний вплив на молодь у міжвоєнний період (надто у 30-ті роки) та стали світоглядною основою для виникнення (в 1929 р.) і зростання впливу Організації Українських націоналістів (ОУН). До речі, її членом сам Донцов так ніколи й не був.

Українці завжди тяжіли до широкого демократизму (аж до анархічного відтінку) на стадії обговорення та прийняття рішень (віче, козацька рада, громада тощо), але добивалися їх результативного виконання лише за умови підпорядкування волі одного керівника або директивному органові (князь, гетьман, кошовий отаман тощо). Така українська політична традиція була своєрідним прототипом принципу «демократичного централізму». Однак, як правило, в умовах формування свого самостійного шляху розвитку українці не могли вибрати тієї дієвої владної структури, яка б їх об'єднала. Відсутність національної єдності призводила до втрати державності та суверенітету[567].

---

[565] Четвертий Великий Збір Організації Українських Націоналістів (ОУН)... – С. 16, 17.

[566] Там само. – С. 20.

[567] Історико-політичні уроки української державності : енциклопедичний словник / [за ред. Ю. І. Римаренка]. – К. ; Донецьк : Донеччина, 1998. – С. 474.

Цілком очевидно, що такий доволі мудрий і розважливий державний діяч, як І. Виговський, усвідомлював, що Україні, з її демократично-республіканськими традиціями, в складі монархічно-деспотичної Московської держави історичної перспективи не існувало. Тому закономірним було його прагнення хоча б якоюсь мірою відстояти ідейно-політичні та ідеологічні засади своєї Вітчизни[568].

У цьому полягає одна із суттєвих відмінностей української нації від російської, для якої була і є притаманною традиція деспотичного чи авторитарного правління. Від якої, до речі, постійно йшла тенденція придушення української національної свідомості та культури[569].

Одною з провідних ідеологем наприкінці XIX – початку XX ст. стала ідея народовладдя – одна із загальнолюдських цінностей, ідейною основою котрої є концепція суверенітету, тобто верховенства влади народу, що здійснюється в його інтересах.

Для українського народу суттєвою необхідністю є не просто нова, а сильна демократична влада. (Сила влади не в її кількості, а в її ефективності). Очевидно, що слабка влада не зможе втриматись упродовж тривалого часу. При цьому в неї залишаються два шляхи – або залучити у свої лави справжніх професіоналів, які зможуть виправити ситуацію, яка склалася, або вона буде зметена вихором історичних змін.

Наявність довершеної політичної системи, моделі чіткого розподілу владних обов'язків, забезпечення механізму стримування і противаг, сучасних форм безпосередньої і представницької демократії, офіційної опозиції – вирішальна умова незворотності демократичного процесу[570].

---

[568] Ситник О. М. Становлення ідеології: український аспект / О. М. Ситник. – Донецьк, 2009. – С. 130.

[569] Ситник О. М. Формування та еволюція ідеологічних концепцій національно-державницького спрямування в Україні (від початку XIX ст. – до 1939 р.) : монографія / О. М. Ситник. – Донецьк : Нуолідж, 2009. – С. 246.

[570] Рудич Ф. М. Много ли власти нужно власти? / Ф. М. Рудич // Много ли власти нужно власти? Украина в контексте трансформации политических систем в странах СНГ и Балтии, Центральной и Восточной Европы. – К. : Наук. думка, 2010. – С. 12.

Виходячи з цього, можемо припустити, що оптимальною для нашого суспільства є ідеологія національної духовності та народовладдя, котра засадничо ґрунтується на ідеї всебічного розвитку української нації з пріоритетом духовно-релігійних і морально-етичних принципів. При цьому, враховуючи багатонаціональний характер українського соціуму та позицію населення Сходу та Півдня країни та етнічних меншин, загально об'єднуючими повинні стати саме принципи духовності та соціальної справедливості, визначальності моральних і етичних норм[571].

У середовищі інтелектуалів України, які захопилися марксизмом-ленінізмом і вбачали пролетарську революцію необхідною для розбудови народовладдя у формі диктатури пролетаріату, досить серйозно почали критикувати українську національну ідею. В той час представники концептуального бачення лише національної держави в її суверенному статусі значно менше приділяли увагу критиці марксології та більшовицької ідеології.

На основі аналізу поглядів на сутність народовладдя, які сформувалися в українській націології, можемо виокремити ліберально-націоналістичний та радикально-націоналістичний напрямки. Ліберально-націоналістичний вибудував теорію українського народовладдя в концептуальному баченні європейського класичного лібералізму, основоположним принципом якого є права і свободи людини і громадянина. Радикально-націоналістичний напрямок поступово відійшов від бачення демократії для захисту прав і свобод громадянина та акцентував ідею національного суверенітету як основоположного принципу розбудови держави. Він сформульований гаслом «нація понад усе».

[571] Ситник О. М. Становлення ідеології: український аспект... – С. 222.

4.4. Легітимація президентської влади та державного управління в Україні в умовах народовладної правової свідомості

На сучасному етапі розвитку України формування народовладних устоїв пов'язане з розробкою та здійсненням державної регіональної політики. Україна, як суверенна держава, що розбудовує громадянське суспільство та конкурентоспроможну економіку на основі демократичних цінностей, не може гармонійно розвиватися без ефективного та стабільного розвитку кожного окремого її регіону. Майбутнє України, зростання її економіки та культури, розвиток демократичних принципів організації суспільства безпосередньо залежить від потенціалу регіонів. Держава мусить розробити стратегічні орієнтири, які б консолідували всі її регіони, а це – курс на міжрегіональну інтеграцію та підвищення ролі регіонів, на надання народовладдю реального змісту через функціональне наповнення й запровадження нової державної регіональної політики[572].

Народовладдя – це пряме здійснення влади народом у загальнодержавному, регіональному та місцевих масштабах, різні форми прийняття самим народом (переважно громадянами-виборцями) рішень загального та місцевого чи регіонального характеру, здійснення влади через обрані народом представницькі органи. У сучасній демократичній державі ці дві форми народовладдя покликані, насамперед, доповнювати одна одну для забезпечення демократичних форм правління і політичного режиму, а вищим безпосереднім вираженням влади народу є референдум і вільні вибори. Обидві форми здійснення влади – безпосередня і представницька – віднесені Конституцією України до основ конституційного ладу[573]. Таким чином, природному праву народу відповідає конституційне право кожного громадянина

[572] Черніченко Г. О. Основні напрями державної регіональної політики України на сучасному етапі глобалізації [Електронний ресурс] / Черніченко Г. О., Черноіванова О. М. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/pips/2008/BSEC_2008/Pages%20from%20tom2/0561.pdf.

[573] Конституція України : Закон України від 28.06.1996, № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

України брати участь в управлінні справами держави як безпосередньо, так і через своїх представників.

Загальновідомо, що державна політика – це відносно стабільна, організована та цілеспрямована діяльність органів державної влади стосовно певного питання чи комплексу питань, яка здійснюється ними безпосередньо чи опосередковано та впливає на життя суспільства. Також визначається як напрям дій, регуляторних заходів, законів, бюджетних пріоритетів щодо певної теми, що здійснюється державним органом чи його представниками[574]. Виходячи з цього, першочерговим завданням держави на шляху регіональної інтеграції мусить бути пошук раціонального балансу між децентралізацією управління та концентрацією всієї влади в єдиному центрі. У зв'язку із цим виключно народу, який є джерелом влади у державі, має належати функція гармонізації регіональних, міжрегіональних та загальнодержавних інтересів. Особливої уваги потребує запровадження принципу субсидіарності – рівних прав і взаємної відповідальності центру та регіонів за відповідний рівень соціально-економічного розвитку держави.

Досліджуючи місце народовладдя у розробці та реалізації державної регіональної політики України на сучасному етапі як об'єкт правового регулювання, необхідно зазначити, що це явище відносно нове для вітчизняного права та правової науки. Але, незважаючи на це, правове забезпечення державної регіональної політики саме на сучасному етапі розвитку України, спрямоване на досягнення безпеки регіонів, уже нині характеризується багатогранністю та комплексністю. Це проявляється у тому, що державна регіональна політика увібрала в себе риси та категорії політики й адміністрування, правової науки та нормотворчості, юридичної практики. Тому, на нашу думку, постає актуальним питання детального та глибокого вивчення правових аспектів державної регіональної політики України на сучасному етапі у контексті народовладних традицій місцевого самоврядування.

[574] Державна політика : матеріал з Вікіпедії – вільної енциклопедії [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://uk.wikipedia.org/wiki.

Структура та шляхи такого вивчення зумовлені комплексною природою державної регіональної політики, головною метою якої є підвищення якості життя населення, вдосконалення відносин, що виникають між різними щаблями державної управлінської ієрархії. Для її досягнення необхідно вирішити складні організаційні, економічні та правові завдання. У цьому зацікавлені як населення муніципальних утворень, так і держава, котра через народовладдя покликана створити законодавчу основу функціонування одного з найважливіших конституційних інститутів місцевого самоврядування. Разом із тим протягом тривалого часу центральні виконавчі органи практично не приділяли належної уваги проблемам місцевого самоврядування, що в кінцевому підсумку безпосередньо позначилося на рівні життя населення в містах і селах.

Розглядаючи політичну складову державної регіональної політики України на сучасному етапі, слід зазначити, що вона є складовою загального поняття державна політика, важливим напрямком якої є регіоналізація. Саме у цій площині розглянемо державну регіональну політику як відображення регіоналізації – складову державної політики України.

У найширшому розумінні регіоналізм орієнтований на ефективне використання тих можливостей, які іманентно закладені у місцевому самоуправлінні, у територіальному поділі праці й у тому сегменті культурної багатоманітності, який має свій просторовий вимір. У тій чи іншій формі він присутній у будь-якому типі сучасних суспільств, але форми його прояву залежать насамперед від лінії поведінки держави й регіональних еліт, а також від масових суспільних настроїв. Якщо у політиці держави адекватно відображаються інтереси й потреби, зумовлені просторово-територіальним розподілом матеріальних і людських ресурсів, регіоналізм перебуває у латентному стані і майже ніколи не нагадує про себе. В іншому разі конфлікт груп інтересів призводить до виникнення регіонального тяжіння, які у своєму протистоянні центрові активно використовують коди, символи, ритуали регіональної ідентичності. Надалі, якщо процеси

регіоналізації стають непідконтрольними центрові або супроводжуються хаотичною децентралізацією влади, виникає реальна небезпека спонтанної фрагментації політичного простору, посилення дисфункціональності владних інституцій, появи сепаратистських настроїв[575].

Конституція України розглядає місцеве самоврядування як один з інститутів народовладдя і гарантує організаційну та правову відокремленість органів системи управління суспільством і державою. Муніципальні органи володіють власною компетенцією і здатні самостійно вирішувати питання «місцевого значення» на певній території[576].

Функція децентралізації отримала закріплення в Конституції України і спеціальному законодавстві. Основна конституційна вимога – організація місцевого самоврядування на всій території України. Населення міських, сільських та інших поселень повинно мати можливість самостійно облаштовувати життя на своїй території, використовуючи для цього різні організаційно-правові форми та володіючи достатніми повноваженнями.

Сьогодні в науці існує чимало тлумачень поняття «регіоналізм», що, на нашу думку, є свідченням його наукової та політичної актуальності. Фінський політолог П. Юкарайнен стверджує, що регіоналізм розуміють як рух за етнічні права, сепаратизм, децентралізацію держави, транскордонне співробітництво сусідніх регіонів. За Е. Томпсоном, регіоналізм є одночасно й ідеологією, і стратегією, яка використовується з метою забезпечення переваг для регіону. Р. Калитчак визначає регіоналізм як систему поглядів та ідей, що намагається обґрунтувати доцільність утвердження регіону як повноправного суб'єкта політичного процесу, й діяльність, що спрямована на досягнення цієї мети[577]. Також «регіоналізмом» може позначатися ідеологія регіональної політики, політичний рух на регіональному рівні, організаційна форма захисту інтересів периферійних територій,

[575] Нагорна Л. П. Регіональна ідентичність: український контекст / Л. П. Нагорна. – К. : ІПгЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. – С. 30.
[576] Конституція України : Закон України від 28.06.1996, № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
[577] Нагорна Л. П. Регіональна ідентичність: український контекст... – С. 28–30.

проте, на нашу думку, найбільш правильним є трактування регіоналізму як природного прагнення регіону до забезпечення через народовладдя власної самодостатності та розширення своїх прав – із відповідними вимогами до центральної влади щодо забезпечення балансу загальнодержавних і регіональних інтересів.

Концептуалізація регіоналізму як соціокультурної реальності відбувається на ґрунті осмислення регіону не як території, а як спільноти людей зі своїми інтересами й потребами, а також поглибленого аналізу культурних і психологічних механізмів відтворення, самосвідомості й самовиявлення відповідних спільнот.

Незважаючи на процеси глобалізації, спостерігаємо процес, під час якого мешканці того чи іншого регіону, усвідомлюючи свою несхожість із жителями інших регіонів, при кожній нагоді намагаються підкреслити свою індивідуальність у всіх можливих сферах життєдіяльності. За радикальних умов вони вважають свою культуру, мову, модель життя такими, що можуть претендувати на загальнонаціональні.

Отже, у сучасному баченні регіоналізм виступає противагою уніфікації, надмірному централізму, засобом обстоювання більш ефективних форм управління й самоорганізації[578].

Однією із цілей запровадження народовладного інституту місцевого самоврядування є створення найбільш оптимальних умов (організаційних, правових, матеріально-фінансових) жителям низових територіальних одиниць з тим, щоб вони могли самостійно організовувати життя на своїй території. З точки зору змісту, місцеве самоврядування спрямоване на захист автономності муніципальних утворень (їх політико-правових і соціально-економічних інститутів) як самостійних одиниць із загальною культурою та історією, повсякденним життям і певною територіальною компактністю.

Тому, на нашу думку, обов'язковим атрибутом змісту функцій місцевого самоврядування є участь (демократія участі) громадян у їх реалізації. Право громадян на здійснення народовладних функцій

[578] Рябінін Є. Сутність сучасного регіоналізму та виміри його прояву / Євген Рябінін // Сучасна українська політика. – 2011. – № 24. – С. 44–45.

місцевого самоврядування випливає із самої сутності місцевого самоврядування як відповідальність за вирішення питань місцевого значення. Форми здійснення права громадян на реалізацію функцій місцевого самоврядування визначені низкою законів України й закріплюються в статутах місцевих народовладних утворень.

Функція забезпечення участі населення у вирішенні питань місцевого значення припускає закріплення у законодавстві й реалізацію різних інститутів місцевої демократії, підтримання тісного зв'язку виборних органів і посадових осіб з населенням, реальної відповідальності виборних посадових осіб за результати своєї роботи.

Оптимізація державотворчих процесів, суспільних трансформацій й зовнішньополітичного механізму зв'язків зі світовим соціальним простором нині вимагає чіткого системного бачення ролі й місця України в сучасному світі, аналізу динаміки її взаємодії з міжнародним середовищем, формування чіткої геополітичної стратегії на перспективу. У зв'язку з цим неабиякого значення набуває регіоналізація державного управління – вагомого важеля соціально-економічного розвитку будь-якої країни[579].

Розглядаючи правовий аспект регіоналізації як складової державної політики України, необхідно зазначити, що сьогодні потребує додаткового уточнення поняття регіону. Так, відповідно до Конституції, регіонами в Україні є визначені законодавством територіальні утворення із системою органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування (Автономна Республіка Крим, області, міста Київ та Севастополь)[580]. Разом із тим для цілей планування й регіонального розвитку можуть визначатися макрорегіони у складі декількох регіонів чи їх частин, які характеризуються специфічністю, цілісністю та спільністю розвитку і визначені законодавством для

[579] Лопушинський І. П. Формування та реалізація державної регіональної політики України в контексті євроінтеграційних процесів [Електронний ресурс] / І. П. Лопушинський // Актуальні проблеми державного управління в системі соціального та економічного розвитку українського суспільства. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Apdup/2010_1/2_7–12.pdf.

[580] Конституція України : Закон України від 28.06.1996, № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

досягнення особливих цілей розвитку територій. Згідно з нормами Закону України «Про стимулювання розвитку регіонів» від 08.09.2005 року № 2850-IV[581], регіоном вважається область чи район відповідно до адміністративно-територіального поділу країни. У законодавстві України про місцеве самоврядування, планування територій і прогнозування, державне регулювання ринку цінних паперів, антимонопольну діяльність тощо, правовий зміст регіонів зазвичай збігається з поняттям «область» і «район» як одиниць адміністративно-територіального поділу[582].

Отже, досліджуючи поняття державної регіональної політики України на сучасному етапі, термін «регіон» розуміємо як одиницю адміністративно-територіального поділу країни, ураховуючи при цьому її специфіку та особливості географічного, економічного, політичного, релігійного, етнонаціонального й історичного характеру.

Метою державної регіональної політики є створення умов для динамічного, збалансованого соціально-економічного розвитку України та її регіонів, підвищення рівня життя населення, забезпечення додержання гарантованих державою соціальних стандартів для кожного її громадянина незалежно від місця проживання, а також поглиблення процесів ринкової трансформації на основі підвищення ефективності використання потенціалу регіонів, підвищення дієвості управлінських рішень, удосконалення роботи органів державної влади та органів місцевого самоврядування[583]. Згідно з Державною стратегією регіонального розвитку на період до 2015 року[584], державна регіональна політика повинна бути спрямована на створення

---

[581] Про стимулювання розвитку регіонів : Закон України від 08.09.2005, № 2850-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/anot/2850–15.

[582] Юридична енциклопедія : в 6 т. Т. 5 : П–С / [редкол. : Ю. С. Шемчушенко (голова редкол.) та ін.]. – К. : Укр. енцикл., 2003. – С. 254.

[583] Концепція державної регіональної політики : Указ Президента України від 25.05.2001, № 341/2001 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/341/2001.

[584] Державна стратегія регіонального розвитку на період до 2015 року : Постанова Кабінету Міністрів України від 21.07.2006, № 1001 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1001–2006-%D0%BF.

умов для підвищення конкурентоспроможності регіонів як основи їх динамічного розвитку й усунення значних міжрегіональних диспропорцій, оскільки нерівномірність регіонального розвитку та рівня життя населення створює передумови для соціальної напруги в суспільстві, загрожує територіальній цілісності країни, стримує динаміку соціально-економічних показників, уповільнює ринкові перетворення та знижує їх ефективність.

Для досягнення мети державної регіональної політики, відповідно до Концепції державної регіональної політики[585], передбачається забезпечити вирішення насамперед таких основних завдань:

- запровадження поглибленого вивчення та оцінки внутрішнього природного, економічного, наукового, трудового потенціалу кожного регіону, розробка комплексних правових, організаційних, економічних та інших механізмів його ефективного використання;

- здійснення на інноваційній основі структурної перебудови економіки регіонів з урахуванням особливостей їх потенціалу;

- поетапне зменшення рівня територіальної диференціації економічного розвитку регіонів і соціального забезпечення громадян;

- широкий розвиток підприємництва як головного фактора соціально-економічного розвитку держави та її регіонів, підвищення зайнятості населення, наповнення місцевих бюджетів;

- зміцнення економічної інтеграції регіонів з використанням переваг територіального поділу та кооперації праці, що є одним із головних чинників підвищення конкурентоспроможності держави на міжнародних ринках;

- забезпечення здатності територіальних громад та органів місцевого самоврядування у межах, визначених законодавством, самостійно та відповідально вирішувати питання соціально-економічного розвитку, створення ефективних механізмів забезпечення їх активної участі у формуванні та проведенні демократичності державної регіональної політики;

[585] Концепція державної регіональної політики : Указ Президента України від 25.05.2001, № 341/2001...

- удосконалення фінансових міжбюджетних відносин, розроблення чітких критеріїв і ефективних механізмів надання державної підтримки розвитку регіонів;

- досягнення продуктивної зайнятості населення, стабілізації та поліпшення демографічної ситуації у державі;

- подальше вдосконалення державної системи охорони довкілля та використання природних ресурсів, механізмів та інструментів вироблення і реалізації екологічної політики;

- налагодження міжнародного співробітництва у сфері регіональної політики, наближення національного законодавства із цього питання до норм і стандартів Європейського Союзу, а також розвитку транскордонного співробітництва як дієвого засобу зміцнення міждержавних відносин та вирішення регіональних проблем.

Головним ціннісним завданням місцевого самоврядування як складової системи народовладдя в Україні є перш за все:

- залучення громадян через взаємодію з органами місцевого самоврядування до реалізації їх владних повноважень і процесів прийняття управлінських рішень органів влади всіх рівнів;

- створення реальних механізмів контролю населенням за діяльністю органів місцевого самоврядування;

- забезпечення контролю населенням через органи місцевого самоврядування за діяльністю державної влади в Україні.

Пріоритетними шляхами вирішення цих завдань є вдосконалення державного регулювання у сфері соціально-економічного розвитку регіонів, відповідних правових, організаційних, економічних та інших механізмів, а також підвищення ролі та відповідальності місцевих органів виконавчої влади й органів місцевого самоврядування за вирішення покладених на них повноважень і завдань[586].

Отже, державну регіональну політику України на сучасному етапі можемо визначити як систему цілей і взаємоузгоджених дій центральних і місцевих органів виконавчої влади й органів місцевого

[586] Концепція державної регіональної політики : Указ Президента України від 25.05.2001, № 341/2001...

самоврядування, спрямованих на створення повноцінного життєвого середовища для людей на всій території України та забезпечення високого рівня якості життя людини, просторової єдності і сталого розвитку держави та її регіонів, ураховуючи вимоги сьогодення.

Будь-яка нація втілює в життя соціальні ідеали, передусім справедливості. Сьогодні український народ вимагає поєднання громадян у солідарну політичну націю. Для реалізації такого завдання потрібні щонайменше дві якості: 1) зміцнення демократії через суверенізацію народу у формуванні основних інститутів державної влади; 2) історична й політична освіченість народу, обізнаність своєї державницької історії ідеологічно неупередженим поглядом. Ідеологічна упередженість, що передбачала жорстко окреслену світоглядну парадигму про єдність українського, білоруського і російського народів, протягом певного часу послужила фокусом, крізь який українська нація втрачала свої фундаментальні державотворчі якості.

У реформуванні державно-правових інститутів беруть активну участь люди, ментальність, розум, мислення, свідомість яких містить як новаційні інтенції духовних сил, так і консервативні. У революційній ситуації 1918–1919 рр. національно-демократичний розум творців УНР схильний був до революційних змін, але водночас був і обмежений у своїй обізнаності історії народовладдя в ґенезі держави і права. Геній таких творців УНР, як М. Грушевський, В. Винниченко, інших соратників подолав би надмірно прискорений рух реформ, які засвідчувалися на папері і мали не цілком зрозумілу для народу державницьку мову. Адже українці західних областей були здатні до сприйняття польської чи австрійської державницької термінології, а «малороси» трималися у розумінні державних інститутів російської мови. Вони сприймали слова «губернія» і «генерал-губернатор», але не розуміли терміна «сейм», який у Галичині іменував інститут місцевого самоврядування. Тут потрібно розуміти всім реформаторам, що народ у своїй більшості не є свідомим наступником народовладної термінології в українській історії держави і права. При цьому і сьогодні для значної частини пересічних українців державницька термінологія ще

й досі засипана і похована під мовою великоросійської імперської держави. Цю тезу можна проілюструвати нагадуванням про термін «гетьман» у 1918–1919 рр., що дійшов із глибин історії козацької держави, і словосполучення «Верховна Рада України», що еволюціонувало із СРСР і не має смислодержавницького змісту стосовно своїх основних функцій, по-друге, – це данина минулому, яке ми засуджуємо. Тому в такій мовній іпостасі законодавчий інститут демократії України має більше радянського загального смислу, ніж науково об'єктивного.

Іншомовні терміни для означення державної влади України дуже полюбляють журналісти та політологи-коментатори. Але таке словоблудство містить для громадян України більше уявного, незрозумілого, позбавленого будь-якого національно-державницького змісту. Потрібно звільнити українську державницьку мову від різних іноземних термінів, незрозумілих для пересічних громадян. Телеведучі, які вживають терміни, що за змістом і обсягом мають аналоги в українській мові, мають нести моральну відповідальність за умисне обмеження україномовного світобачення, світорозуміння і світовідчуття. Звичайно, вживання в політичному дискурсі розширеного іноземними термінами запасу слів розширює самоусвідомлення науковців, журналістів і т. д. Але використання державницької термінології іноземного походження, яка породжує неадекватне розуміння її смислу, виказує схильність недооцінювати свою мову та підсилювати меншовартісний статус України.

Осмислюючи нинішній час формування української національної держави, доходимо висновку: ми мали свій власний державницький досвід в історії. Кожен етап української національної державницької історії мав свої власні назви державних інститутів, особливий характер правовідносин, конкретне втілення народовладдя. Для того, щоб з'єднати в логічну структуру свою національно-державницьку історію, потрібно міцно триматися своєї назви інститутів державної влади. Зокрема, в новій Конституції маємо закріпити назви державних інститутів, які персоніфікують українську національну держав-

ність у вигляді логічного процесу, що розвивається. Ця схема має виглядати так: Верховну Раду України перейменувати на Законодавче Віче України, сучасну державу іменувати Українська Народна Республіка. В такій послідовності розвивалися українські національні інститути держави.

Традицією української державності від Київської Русі до козаччини є народовладдя і свобода. М. Володимирський-Буданов писав, що «давня державність є державність вічева… в державі такого типу домінуючим елементом служить територіальний; держава є союз громад»[587]. Віче було народовладним інститутом Київської Русі. «Слово Віче, – вважає Г. Вернадський, – відповідає французькому parlament, буквально – місце, де народ обмірковує державні справи… віче можна визначити, з певними припущеннями, як генеральну асамблею населення стольного міста… інакше кажучи, цілком розвинутий політичний інститут»[588]. А. Пресняков також визнавав народовладний характер Київської Русі: «Міські збори були загальною державною установою в давній Русі… у кожного давньоруського міста було своє власне Віче»[589]. Згідно з висновками М. Володимирського-Буданова, в Київській Русі соціальною основою держави був національний союз: «Люди, об'єднані в таку державу заради своєї національної єдності, не можуть ділитися на класи, цілком чужі одні одному»[590].

І саме із цим поглядом М. Володимирського-Буданова ми пов'язуємо справжнє наукове осмислення моноетнічної та різноетнічної держав. У певному розумінні він одним із перших осмислює Московську державу з її етнічним складом і доходить висновку: «Обмеження національного характеру Московської держави складає величезна суміш в її населенні інородного начала… маса іншого етнічного походження населення зберегла свою етнографічну цілісність до кінця існування Московської держави… мордва і після складала особливу

[587] Владимирский-Буданов М. Ф. Очерки по истории Литовского... – С. 27.
[588] Вернадский Г. В. Киевская Русь... – С. 203.
[589] Пресняков А. Е. Княжее право древней Руси / Пресняков А. Е. – СПб., 1909. – С. 47.
[590] Владимирский-Буданов М. Ф. Очерки по истории Литовского... – С. 98.

частину населення, переважно ворожу державі, інші етнічні групи були асимільовані»[591]. Звідси зрозуміло, чому народовладдя не було розвинуто в Московській державі. Натомість ті державотворчі процеси, притаманні Руським землям, зокрема демократія і свобода, становлять суть української традиції і цілком відрізняються від московського типу державного устрою. На початковій фазі формування Московської держави орда видавала ярлик на право князювання, об'єднання князівств відбувалося з одночасним посиленням самодержавства.[592]

Історія української національної держави засвідчує, що найбільшою і глибоко значущою для її нації було народовладдя і свобода. У загальному плані сучасного українського державотворення легко збагнути, що означає ця історична національно-державницька традиція. Ми не маємо втратити минуле. Наше завдання – заново переосмислити українську національну демократичну традицію, що відкриває простір для майбутнього. Г. Вернадський писав: «Руські демократичні інститути київського періоду відносяться до класичного грецького типу – до типу безпосередньої демократії»[593]. Демократичне життя – це такий суспільно-політичний устрій, реальністю якого є свобода, справедливість, що ґрунтуються на правовій основі. Отже, треба усвідомити, що монополізація влади однією політичною партією чи її вождем творить самодержавство, тоталітаризм і соціальну несправедливість.

Для того, щоб демократія могла в Україні утверджуватися, потрібно реформувати правові механізми обрання суддів до Конституційного Суду України, Верховного Суду України, Центральної виборчої комісії, Вищої ради юстиції та інших інститутів влади. Український національно-державницький дух у своїй історичній традиції має в собі потенціал народовладдя й свободи. Коли ми осягнемо сучасну історію українського національного державотворення, то поба-

[591] Владимирский-Буданов М. Ф. Очерки по истории Литовского.... – С. 98.
[592] Там само. – С. 92.
[593] Вернадский Г. В. Киевская Русь... – С. 204.

чимо, що є лише один шлях реформування інститутів влади, який виправдає сподівання народу, – це обрання народом суддів Конституційного Суду від кожної області, а також членів Верховного Суду України та Вищої ради юстиції. Відкидаючи суто партійні підходи до формування влади, в умовах сучасного життя України варто обговорити вказані пропозиції. Це важливо, оскільки основним покликанням громадянського суспільства є делегування своєї політичної волі до інститутів влади тим професійно й морально підготовленим особам, яким довіряють. Оскільки народ у своїй політичній дії цілеспрямовано формує основні інститути влади для того, щоб привести наше життя у відповідність до норм і цінностей західноєвропейської демократії: гуманізму, свободи, верховенства права, то він має бути державотворцем, а не спостерігачем політичних протистоянь.

Оскільки ж фундаментальним поняттям історії української національної держави є свобода, то її потрібно втілити в систему народовладдя. Г. Вернадський пише, що в Київській Русі було щось таке, що люди запам'ятали. «Це «щось» було духом свободи – індивідуальної, політичної та економічної»[594]. І в козацьку добу свобода була підвалиною всіх сфер життя. Г. де Боплан писав, що козаки «дуже люблять свободу, без якої не уявляють свого життя»[595]. У питаннях свободи українська влада виходить з хибного ототожнення централізації і порядку, що властиво тоталітарним режимам.

Еволюція демократії є особливим творінням спільної волі громадських організацій, політичних партій і держави. Згортання свободи, утиски з боку влади своїх опонентів ганить нашу історичну традицію. Централізація влади, жорстке підпорядкування місцевих органів вищим органам влади навіть в умовах реформування є наслідком проекції радянських часів і партійного монополізму з вождем на верхній сходинці ієрархії. Очевидно, що потрібно різко скорочувати

[594] Вернадский Г. В. Киевская Русь... – С. 26.

[595] Боплан Г. Л. де. Опис України / Г. Л. де Боплан // Меріме П. Українські козаки та їхній останній гетьман Богдан Хмельницький. – Львів : Каменяр, 1999. – С. 26.

адміністрацію президентської вертикалі, яка породжує чимало проблем з порушенням прав людини.

Ідеї демократії і свободи є універсальними в тому розумінні, що вони мають бути утверджені в національній політичній, громадянській і державно-правовій системах. Якщо ми хочемо позбутися тоталітаризму, то маємо почати з розширення свобод, надання ширших реальних можливостей громадським організаціям і територіальному самоврядуванню.

В умовах радянського «народовладдя» сформувався на ментальному рівні стереотип, що партійні вожді визначають все і вся. Тому розуміння представницьких інститутів народовладдя залишається і нині дуже сильно спотвореним. У суспільній свідомості значної частини українського суспільства ще не чітко усвідомлюється істотна різниця між політичним лідером, лідером громадського руху та вождями. Отже, елементи вождівської суспільно-політичної психології є тим підґрунтям, на якому формуються нинішні партійні корпорації з внутрішнім непрозорим політичним життям. Саме в політичних корпораціях те, що ми іменуємо «лідер», по суті, сприймається як «вождь». Тому вождизм як суспільно-психологічний фактор потрібно здолати раз і назавжди шляхом вироблення юридично-нормативних актів, які б не давали можливості чинним партіям відгороджуватися від народу та засобами маніпуляції в інформаційному просторі України нав’язувати громадянам свою думку про тих чи інших представників влади.

Розпад Радянського Союзу, проголошення державного суверенітету України мали б забезпечити формування дійсного, а не формального народовладдя. Проте народ зі своїм радянським менталітетом і безпосереднім досвідом партократії не зміг порвати зв’язок з колишнім радянським типом демократії. Державні діячі, делеговані партійними організаціями, конструювали інститути державної влади за логікою КПРС. Розпочаті процеси роздержавлення і приватизації стали передумовою формування з колишніх високопосадовців регіонально-олігархічних груп, які стали власниками не лише державних під-

приємств, але й владних інституцій. Створений суб'єкт привласнення, олігархічний клан стає справжньою політичною силою реформування законодавчих, урядових і судових гілок влади. Друга особливість олігархічного правління в Україні після проголошення незалежності полягала в тому, що народ ще більше віддалився від своїх історичних народовладних традицій, а його свідомість постала у невизначеній іпостасі державотворення. Максимальним стає відтворення національних сподівань на демократизацію суспільства та входження в європейський цивілізаційний простір у мешканців західного регіону і водночас зростав потенціал наслідування російського досвіду державного будівництва у східних регіонах. Нагромадження у світогляді українського народу через наслідування чужого державного досвіду в розбудові народовладдя призвело до ще більшої напруги між східним і західним регіонами. Отож процес становлення в Україні громадянського суспільства, яке мало бути рушієм державно-правових реформ на засадах народовладдя, був загальмований. Відбулося посилення влади інституту президента після ухвали рішення Конституційного суду про порушення процедури прийняття Конституції, в якій державний устрій формулювався як парламентсько-президентський. Ці та інші події в розвитку демократії стали фактором, що спричинив революцію гідності. Виборюючи в такий спосіб юридичний статус громадянського суспільства, воно стало каталізатором нинішніх реформ конституційного права, виборчого і місцевого самоврядування. У сфері правоохоронної системи державного будівництва почалися реформи системного характеру. У міжнародно-правовій сфері державні діячі, обрані народом, сприяють входженню України в європейський державно-правовий простір, у межах якого права і свободи людини та громадянина стали непорушним принципом демократії.

У межах розгорнутої активної діяльності громадянського суспільства вже не підтримується і не розпалюється ціннісно-світоглядна диспозиція між східним і західним регіонами. Сьогодні українське суспільство вже не є активним захисником радянського устрою і не відчуває до Московської держави симпатії, а, навпаки,

прагне відгородитися не лише на кордоні, а й від путінського авторитаризму.

Ідея демократії в українському державотворенні нині має визначальний сенс для консолідації суспільства, частина якого зазнала маніпулятивного впливу з боку сусідньої держави. Для реконструкції українського державотворення важливо, по-перше, великомасштабне ідейно-світоглядне навернення абсолютної більшості суспільства до нового розуміння демократії; по-друге, формування добре сконсолідованого громадянського суспільства; по-третє, відродження українських національних народовладних традицій, які здатні значно доповнити наші знання про зміст та обсяг категорії «демократія». У сучасній науковій думці про демократію в Україні вже чітко усвідомлюється інституційна складова державного будівництва, але в ній ще проглядається державницько-чиновницький гегемонізм щодо політичних сил, соціальних структур та їх життєвих інтересів, який мотивує представників державної влади до корупційних дій. Це є наслідком правової свідомості українського суспільства, в якій чітко не окреслена ідеологема європейської демократії з її принципом верховенства права, захисту прав і свобод людини та громадянина.

ПІСЛЯМОВА

Теоретична спадщина наукових праць XIX–XX ст., які були присвячені дослідженню народовладних інститутів в історії держави і права України та демократії, стає для українського суспільства величезним вкладом у теорію держави і права.

Діалектика диференціації та інтеграції ідей, поглядів, понять і термінів, які розкривають зміст і обсяг категорії «народовладдя» у працях вітчизняних авторів з теорії держави і права XIX–XX ст., озброює сучасного дослідника надійними індикаторами, які допомагають, по-перше, відкрити сліди зрушень у поглядах на роль народу в історії державотворення; по-друге, зміни інститутів народовладдя в історичному вимірі.

Для XIX–XX ст. характерним у мисленні вітчизняних дослідників про народовладдя було поняття національної держави і права. Категорія «нація» в тому часовому вимірі надає розуміння народовладдя сучасного горизонту бачення його екзистенції.

Аналіз історіографії, присвяченої проблемі народовладдя, яка з'явилася у XIX–XX ст., дає підстави стверджувати, що вітчизняна правознавча думка несподівано виявляє приховані і потаємні сліди народовладдя в історії держави і права України. Кінець XIX ст. засвідчує, що вітчизняні дослідники проблеми народовладдя зазнали впливу європейського Просвітництва, що призвело до розуміння в теорії держави і права народу як реальної соціальної сили демократизації всіх сфер життя суспільства, що породжує конструктивні лінії народовладного національного державотворення. Саме ці зв'язки народоправної тенденції та українського націєтворення містять у джерельній базі ключові елементи концептуального бачення органічного життя українців у геополітичному просторі Європи. Синтез мовного осердя державницького життя українського народу виявляє ті смисложиттєві цінності, які оберігала політична воля народу.

Бібліографія кінця XIX – початку XX ст. дала можливість простежити та з'ясувати причини, які поставили проблему народовладдя на високі й надійні засади світобачення, світорозуміння і світотворення. Національно-визвольна боротьба народів у середині XIX ст. увійшла до активної частини тодішнього суспільно-політичного й державно-правового мислення.

Три основні концепти російської історіографії стосовно України призвели до систематичного спотворення нашої історії держави і права взагалі і до цілком викривленого необ'єктивного висвітлення народовладної традиції зокрема. Перша засада, що її сформулювала промосковська історіографія – це ідентифікація українського народу з російським у добу формування Московської держави. Для української історії держави і права ця фальшива теза стала і є до цього часу найбільш поразницькою для української національно-державницької філософії. Друга засада московської концепції походження російської держави від Київської Русі ґрунтується на династичному походженні московських царів від Рюриковичів. Третьою засадою є безпідставне твердження московської правничої думки про те, що в Київській Русі державно-правовий устрій сформувався на феодальних відносинах, і саме тому ця держава була ранньофеодальною монархією. Ці міфологеми, призвичаївшись у теорії держави і права та суспільно-політичній думці, призвели до систематичного спотворення державно-правового устрою України, що був насправді народовладним упродовж багатьох століть. Кінцевий розвиток промосковської концепції державно-правового устрою України має тенденцію знайти пояснення і в сучасній неоголошеній війні Росії проти українського народу.

Українська національна народовладна традиція державно-правового творення і розвитку пройшла три основні стадії. Перша характеризується становленням інституційно-вічового державного устрою і бере початок від антсько-полянського військово-політичного союзу. Цей факт засвідчений Прокопієм Кесарійським, Маврикієм Стратегом, іншими зарубіжними хроністами, які чітко визначили, що ця ранньослов'янська держава мала інститут віче, тобто загальні збори

територіальної громади, яка спільно вирішувала будь-які назрілі проблеми їх життя. Перша фаза – становлення інституційно-вічевого державного устрою – бере початок із IV–V ст. і закінчується утвердженням інституту князя Руських земель з його військово-охоронною та адміністративно-розпорядчою функціями. Ця стадія завершилася з утвердженням Православної церкви в Руських землях.

Друга стадія народоправства Руських земель бере початок з утвердження і запровадження «Руської Правди». М. Грушевський вважав, що утвердження Православної церкви, не залежної від держави, спричинило «єдність суспільно-політичного укладу, соціально-економічних відносин і права»[596]. У цю добу (XI–XII ст.) у межах Руських земель формується досить розвинута для того часу економіка та її складові – внутрішня і зовнішня торгівля, що спричинило розширення владних функцій князя і дружини, формування трьох взаємно незалежних гілок суддівської влади: князівський суд, церковний суд і громадський суд. Водночас спостерігається розширення функцій Віче.

Російські дослідники, пізніше радянські в Україні вилучили з вчення М. Грушевського, М. Володимирського-Буданова, інших про Віче всі елементи народовладдя. Вони цілком і повністю опиралися на класово-антагоністичну концепцію формаційного розвитку держави і суспільства. П. Толочко не знайшов для характеристики інститутів народовладдя в Київській Русі інших слів, крім монархізм, феодалізм, класова боротьба, що призвело до ідеалізації монархізму руських князів. При цьому досить значна частина дослідників історії держави і права України поділяла думку, що вся княжа доба є своєрідною еволюцією монархізму, тобто вони сприяли утвердженню фальшованої історії українського народу.

Коли концепція народовладдя, хоч яка слабко аргументована в «Історії Руси-України» М. Грушевського, є головною заслугою загального піднесення національно-визвольної боротьби українського народу в XIX ст. проти імперських держав, то головною вадою радян-

[596] Грушевский М. С. Очерки истории украинского народа / Грушевский М. С. – К., 1990. – С. 57.

ських дослідників історії держави і права України була марксистсько-ленінська схема формаційного розвитку цивілізації і класового характеру держави. Оглядаючи минулу історію українського народу з позицій теорії держави і права Європейського Просвітництва, вітчизняна правнича думка у XIX ст. розпочала вибудовувати нову концептуальну модель, в якій чільне місце посіли категорії «демократія», «народ», «нація». У наукових дослідженнях початку XIX ст. історія держави і права починає розглядатися крізь бачення народу як головного історичного суб'єкта.

Дослідники держави і права, що присвятили себе виробленню народоправних концепцій, були у певному розумінні змушені звернутися до еллінської та римської філософії права. Саме тому українські дослідники історії держави і права України у своєму баченні фактів, подій державницького життя народу були методологічно звільнені від промосковської великодержавницької ідеології. Вони мали логічні засоби і філософсько-правові методи дослідження народовладдя в Україні, здобули критичність в осмисленні реальних подій державно-правового життя. Думки про народ і його роль в історії націології і в Європейському Просвітництві XVIII ст., Французькій революції, ліберально-політичному русі XIX ст. зробили ідею демократії епохальною ціннісно-світоглядною засадою. Саме ідея демократії в українському науковому середовищі надала народницькому рухові нового осмислення української історії.

В українському народницькому русі виділився український націоналізм. Концепція монархізму в історії держави і права України, що була сформована російською історіографією, почала піддаватися науковій критиці. Але це дозволило висвітлити лише фрагментарно інститути народовладдя, без генетичного їх зв'язку з поступальним розвитком держави і права України. Водночас критичний підхід до аналізу історичних форм народовладдя в Україні дав поштовх для подальшого системного підходу, що сприяло зростанню наукових праць безпосереднього вивчення інститутів державної влади в історії України.

У працях вітчизняних дослідників держави і права, починаючи з XIX ст., коли ідеї демократії Європейського Просвітництва проникали в український суспільно-політичний простір, московська імперська концепція самодержавного устрою, яка панувала в суспільній свідомості і в реальному державницькому житті, почала втрачати свій науковий інтерес. Це був важливий крок у розумінні народу як суб'єкта історичної дії, соціально-економічної та етнокультурної природи держави і права тодішніх імперій, у складі яких були українські землі. Уже в кінці XVIII ст. у громадській і політичній думці різних груп народовольців сутність імперської Росії була усвідомлена не просто як історична даність, а як проблема для поневолених народів, зокрема українського, в історичній пам'яті якого ще не були вихолощені національно-патріотичні почуття та окремі спогади про народовладдя княжої доби і козацької держави. Вже на кінець XVIII ст. імперська політика Москви стосовно України спрямована на те, щоб зробити її вічною колонією, позбавити народ його мови, історичної пам'яті, культури і повністю русифікувати, щоб назва «Малоросія» мала під собою наукове обґрунтування.

Вивчення політико-правової думки України XIX–XX ст. дає підстави дійти висновку: по-перше, упродовж усього історичного розвитку українських інститутів народовладдя від початку державності до Люблінської унії відбувалося зміцнення місцевого самоврядування, особливо в Литовсько-Руській державі, яке набуло юридичного статусу у Литовській статутах. Українська князівська військово-охоронна інституція була представлена нащадками князів києворуських династій. Вони мали право брати участь у центральних державних інститутах влади Литовської держави, утримували українське військо і за статусом були співгосподарями у владних структурах. Відбувся поділ влади на виконавчу, судову і законодавчу за Литовським статутом. Українська мова була офіційною державною. Міста отримали правові привілеї, що сприяло розвитку на території України виробничого потенціалу та зміцнило матеріальну базу українського народу.

По-друге, після приєднання Литовської держави до складу Польщі її уряд почав руйнувати українські інститути народовладдя. На українських землях поширювали правові та державні інститути польського королівства, формувалася землевласницька аристократія, яка позбавляла селян і міщан їх історичних прав на самоврядування. Це викликало спротив широких верств українського населення, який трансформувався у національно-визвольну боротьбу під проводом Б. Хмельницького. Після звільнення території України від польського впливу провідна козацька верства почала усвідомлювати, що успадковані від історичного минулого інститути народовладдя потребують істотної реформації відповідно до нових цивілізаційних викликів та зовнішніх загроз. Для модернізації державно-правової системи козацької доби потрібен був новий державно-правовий інституціоналізм. Частина козацької старшини взяла за взірець майбутнього державного устрою національно-аристократичну модель Польщі. Проте інша частина була невдоволена окатоличенням української спільноти, орієнтувалась на союз із православною Росією на правах державної національної автономії. Водночас у Запорізькій Січі сформувалася численна спільнота козацтва, яка прийшла з периферії української території і у своїй правосвідомості і баченні майбутнього орієнтувалась на збереження вольностей і розбудову широкої демократії без жорсткої централізації влади. Це викликало взаємний спротив у баченні майбутнього. Розкол у поглядах дедалі ставав непереборним, жодна з козацьких сил не могла об’єднати навколо себе більшість. Тому Б. Хмельницький як визнаний усім суспільством борець за національну незалежність мав беззастережний авторитет і використав це для того, щоб відновити в Україні на нових цивілізаційних державно-правових принципах конституційну монархію у вигляді гетьманства. Він запропонував передачу влади своєму синові, який був не здатний зцементувати суспільство і старшинську верству. Вплив Росії практично знищив інститути самоврядування козацтва, і Україна майже на триста років опинилася в складі імперської держави, яка поволі знищила всі самоврядні інститути та запровадила жорстку централізацію влади.

На початку XIX ст. у правознавчій думці вже утверджується ідея народовладдя, але як етнокультурна ознака в концептуальному баченні відмінності соціально-психологічних рис українців і росіян. Найвагоміший внесок у розуміння національних рис українського народу у складі Росії зробили представники Кирило-Мефодіївського братства. М. Грушевський дав досить влучну характеристику цієї української громадсько-політичної організації у відродженні ідеї народності та її складової – народовладдя. «Народна мова повернула українську інтелігенцію обличчям до народу, навчила цінувати й поважати не лише мову, але й її носія, вона стала засобом взаємного зближення»[597]. Представники Кирило-Мефодіївського братства, наскільки можна узагальнити висновки дослідників українського народовладного державотворення, були першими, хто у систематичний спосіб довели науково, що українці – це відмінна від росіян історично сформована нація, котра мала свою народоправну державність, яку зруйнувала Московська імперська монархія. Вони нагадали суспільству, що в Україні із часів Литовсько-Руської доби існувало народоправне за своєю сутністю Магдебурзьке право, яке було скасоване російською владою в 1831 р., а до 1840 р. в українському місцевому врядуванні діяли норми права «Литовського статуту», згідно з яким місцеві урядовці до земельних управ обиралися народом, що його скасування посилило самодержавство і послабило народоправство, традиційне для українців Слобожанщини.

Наукові суспільно-політичні та державно-правові думки, продуковані Кирило-Мефодіївським братством і підхоплені іншими представниками громадсько-політичних організацій України, сприяли формуванню концептуального бачення майбутніх інститутів народовладдя у пореформеній Росії. Особливо важливими були ідеї народовладдя в розумінні конституційного права й еволюції Російської монархії в руслі послідовних стадій обмеження прав монарха та розширення прав громадян. Отже, поєднання ідеї народовладдя та ідеї конс-

[597] Кухта Б. З історії української політичної думки / Кухта Б. – К. : Генеза, 1994. – С. 123.

тиуціоналізму призвело до істотної зміни суспільно-політичної свідомості дворянської інтелігенції, яка прагнула самотужки здійснити реформи в Росії, навіть революційним шляхом.

На початковій стадії декабристи у своїх планах реформування Російської державності добре усвідомлювали співвідношення між власними силами та силами монарха, проте ні Пестель, ні Муравйов – автори конституційних реформ Росії – не визнавали народ повною мірою суб'єктом державотворення. Вони були з багатою уявою про демократію США, Франції, але не достатньо усвідомлювали, в який спосіб здійснити реформи. Звертає на себе увагу назва конституційного проекту Пестеля «Руська Правда», тобто він волів заново відкрити суспільству, що воно є нащадком Київської Русі з її основним правовим писемним актом «Руською Правдою». Для представників українського дворянства, серед яких були й декабристи, ідея надати «Руській Правді» нове життя в державно-правовому устрої була схвальною, бо вона засвідчувала спорідненість тогочасного державницького життя з Києворуським.

Декабристи, незважаючи на поразку їх революційного виступу на Сенатській площі та страту більшості з них, залишили для суспільно-політичної думки Росії та українського суспільства народовладну ідею, поєднану з конституціоналізмом та революційним їх утіленням. Це означає, що еволюціоністська концепція реформування Російської монархії на засадах конституціоналізму і народоправства не може бути реалізована, а тому потрібно розробляти план революційного оновлення державно-правової системи обох монархій – Російської та Австрійської. Загалом, національно-визвольний рух українського народу в XIX ст. був значною мірою орієнтований державно-правовими ідеями, серед яких сформувалася теза: український народ – це політична нація, яка має розбудувати свою демократичну республіку. Суттю змін у дослідженнях народовладдя авторів XIX ст. стало те, що аналіз народовладних інститутів в історії держави і права України та інших європейських народів сприяв розумінню державно-

правової системи в її історичній послідовності та в єдності з розумінням цивілізаційних цінностей країн Європи та України.

Загальне бачення держави в її історичних формах показало, що неможливо осмислити сутність будь-якої державно-владної інституції, в тому числі і народоправної, без розуміння фундаментальних засад життєдіяльності суспільства в його державно-правових устроях. Фундаментальні засади народовладдя – це захист приватновласницьких відносин, сім'ї, територіальної громади, їхній суверенітет і всього життєвого простору народу.

Уже в середині XIX ст. дослідники народовладдя почали виробляти загальні обрії концептуального бачення демократії з урахуванням українського національно-державницького досвіду. Вони зрозуміли, що в умовах народовладдя не існує для будь-яких груп суспільства державно-правового статусу «піддані держави», що лише абсолютистські монархії можуть мати правителів з деспотичною або ліберально-демократичною волею. З цього боку дослідники народовладдя дійшли висновку, що український народ у складі Австрії після конституційних реформ у середині XIX ст. перестав бути в статусі «підданих» і отримав статус вільного, рівноправного громадянства, що вони живуть у державі, яка утвердилася як освічена монархія, котра закріпила розвиток їх національної мови, культури, прав і свобод.

Водночас така ситуація в статусному вимірі українського народу в складі Австрії спричинила зміну концептуального бачення шляхів досягнення української державної незалежності. В Росії набирав сили революційно-демократичний погляд зміни державного устрою та досягнення державного суверенітету України. Українська спільнота в складі Росії в кінці XIX ст. ще з більшою зневагою та відразою ставилася до самодержавства, тоді як в Австрії сприймали монарха з симпатією, відшукуючи для себе такі норми конституційного права, які сприяли формуванню місцевих інститутів самоврядування та розширення політичних прав і свобод людини-громадянина. Це різне розуміння конституційної та абсолютної монархії заторкувало й

погляди про народовладдя. Той факт, що в межах конституційної монархії Австрії український народ дістав належну територіально-політичну і культурно-мовну автономію, став прикладом того, що революційно-радикальна політична позиція стосовно шляхів боротьби за національно-демократичну Україну вже не була підтримана значною частиною українських галичан, буковинців і закарпатців на майбутнє обмежену практику насильницького повалення в Росії монархії.

Наприкінці XIX ст. один з активних членів радикальної партії Галичини Ю. Бачинський волів утверджувати ідеї народовладдя, які пропагувалися європейськими соціал-демократами та послідовниками К. Маркса, але уникав пролетарської ідеологеми. Він формально дотримувався вже сформованої на той час в українській націології концепції, що лише єдина українська нація, нероздільна і не поділена, здатна втілити світовий теоретико-правовий здобуток формування національного народовладдя. «Україна для себе – от її клич. Вільна, незалежна, політично самостійна Україна – одна, нерозділена від Сяну до Кавказу – от її стяг»[598].

Загалом, наприкінці XIX – на початку XX ст. у працях з вивчення народовладдя чітко виокремлюються дві умоглядні концептуальні схеми майбутньої демократії у вільній Україні, які до того ж значною мірою узгоджуються між собою. Отже, серед науковців XIX–XX ст., які досліджували державно-правові інституції, зокрема народовладні, існували дві точки зору. Перша відкидала будь-які форми державно-демократичного руху з Росією або іншими слов'янськими народами. Представники націоналістичного табору в Україні відкидали ідею розбудови слов'янської федеративної демократичної держави. Вони вважали, що за історичних умов, що склалися, ні Росія, ні Польща не відзначалися прихильним ставленням у минулому до народовладної традиції в українській історії держави і права. За таких обставин у слов'янській спільноті, яка вже виросла з етнічної культурної і мовної ідентичності, неможливо будувати демокра-

[598] Бачинський Ю. Україна irredenta / Бачинський Ю. – Берлін, 1924. – С. 163.

тію на федеративній основі, тому що ментальність скривджених народів, які були в складі імперій, містить у своїй пам'яті образи і взаємну недовіру. На цьому соціально-психологічному тлі ще виразніше формуються в науково-дослідницькій літературі з історії та теорії держави і права концептуальні схеми, окреслені національними ідеями і гаслами. Ідея національно-демократичної української держави на початку XX ст. стала фактично домінувальною у середовищі як науковців, так і практичного суспільно-політичного руху. Так, приміром, В. Липинський вважав, що українську народовладну державу можна побудувати лише з урахуванням існуючих в історії держави демократичних традицій. «Кожна нація має тільки таку традицію, яку вона собі в своїй історії витворила. Нищити свою власну державно-національну традицію тому, що в ній були хиби, помилки, означає не будувати, а руйнувати, це означає нищити себе»[599].

На початку XX ст. в українській теоретико-правовій думці не було достатньою мірою виробленої спільної концепції розбудови національної демократії. Серед селянської маси побутували переконання, що жодна держава не захистить їх інтереси – економічні, сімейно-побутові, духовні. Тому ідеї анархізму були досить привабливими саме для цієї, найбільш численної верстви українського народу.

Отже, державотворчі процеси українського національного життя важко тлумачити без усвідомлення вкрай важливого поняття «народовладдя». Це одна із найскладніших філософсько-правових категорій, яка торкається широкої сфери людських відносин та життєдіяльності суспільства в цілому. Сімдесятирічне панування компартійної держави з її ідейно-світоглядним тоталітарним баченням класової сутності держави так і не змогло усунути із сфери суспільної свідомості ідею національної держави з її демократичною владою, яка виступає чи не головною передумовою соціального примирення різних соціальних груп українського соціуму. Двадцятип'ятирічний період українського національного відродження поступово спонукав

[599] Забаровський М. В'ячеслав Липинський і його думки про українську націю і державу / Забаровський М. – Аусбург, 1946. – С. 28.

українське суспільство, яке за час імперського поневолення втратило свій історично сформований споконвічний зміст народовладдя і досі несе в собі залишки панування сусідніх держав, в основному Росії і Польщі, до його регенерації та повернення до історичних джерел. Саме державницька імперська політика Росії у формі референції сягає на Заході України русофобії, на Сході і Півдні – русофільства. Парадокс сучасного українського національного державотворення полягає в тому, що ідея народовладдя, демократії втілюється в образі західноєвропейського «дрес-коду» правлячих політичних сил.

Демократія в українській суспільній свідомості і науково-теоретичній думці набула певної форми сакрального таїнства, що має приваблювати світ. Проте ідея демократії в українському державотворенні нині має визначальний сенс для консолідації суспільства, частина якого зазнала маніпулятивного впливу з боку сусідньої держави. Для реконструкції українського державотворення важливо, по-перше, великомасштабне ідейно-світоглядне навернення абсолютної більшості суспільства до нового розуміння демократії; по-друге, формування добре сконсолідованого громадянського суспільства; по-третє, відродження українських національних народовладних традицій, які здатні значно доповнити наші знання про зміст і обсяг категорії «демократія».

ЛІТЕРАТУРА

1. Алексієвець М. Михайло Грушевський в у країнському національному відродженні / Алексієвець М., Алексієвець Л. // Русалка Дністрова. – Тернопіль, 1996. – 16 верес. – С. 1–8.
2. Анархизм и социал-демократия. – М. : Рабочая мысль, 1906. – 24 с.
3. Анархізм в Росії: теорія і практика. Теоретичні засади анархізму. Дефініція анархізму [Електронний ресурс]. – Режим доступу : xronograf.at.ua/ history/ist003.html.
4. Андрузький Г. Л. Начерки Конституции Республики (1850) [Електронний ресурс] / Андрузький Г. Л. – Режим доступу : http://constituanta.blogspot.com.
5. Андрухів І. Кость Левицький: політик, громадський діяч, правник (1859–1941) : монографія / І. Андрухів, С. Сворак, В. Ковалик. – Надвірна : Надвірнян. друк. 2009. – 104 с.
6. Антонович В. Б. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори / Антонович В. Б. ; упоряд. О. Тодійчук, В. Ульяновський ; вступ. ст. та коментарі В. Ульяновського. – К. : Либідь, 1995. – 816 с.
7. Арендт Х. Джерела тоталітаризму / Х. Арендт. – К. : Дух і літера, 2005. – 584 с.
8. Арон Р. Демократия и тоталитаризм / Р. Арон ; пер. с фр. Г. И. Семенова. – М. : Текст, 1993. – 303 с.
9. Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссиею для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Ч. VIII. Т. 1 : Материалы для истории местного управления в связи с историей сословной организации. Акты Барского староства XVI–XVIII вв. – К., 1910. – 806 с.
10. Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссиею для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Ч. II. Т. 1 : Постановления дворянских провинциальных сеймов в Юго-Западной России. – К., 1859. – 530 с.
11. Багалей Д. И. Магдебургское право в городах Левобережной Малороссии / Д. И. Багалей // Журнал Министерства народного просвещения. – 1892. – № 3. – С. 1–56.
12. Баган О. Світоглядно-ідеологічні засади українського націоналізму / О. Баган // Українські проблеми. – 1995. – № 3–4. – С. 3–6.
13. Байме К. фон. Політичні теорії сучасності / Клаус фон Байме ; пер. з нім. М. Культаєвої, М. Бойченка. – К. : Стилос, 2008. – 396 с.

14. Бакунин М. А. Философия, социология, политика / Бакунин М. А. – М., 1989. – 670 с.
15. Балушок В. Г. Українська етнічна спільнота: етногенез, історія, етнонімія / В. Г. Балушок ; Ін-т мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. – Біла Церква : О. В. Пшонківський, 2008. – 304 с.
16. Барабаш Ю. Г. Установча влада Українського народу як конституційний феномен / Ю. Г. Барабаш // Право України. – 2009. – № 11. – С. 73–80.
17. Баран С. Шляхами нашого відродження / С. Баран // Життя і Право. – 1934. – Червень. – С. 3–12.
18. Баулина Е. И. Непосредственная демократия в системе местного самоуправления / Е. И. Баулина // Вестник Челябинского государственного университета. – 2008. – № 22. – С. 27–33.
19. Бауліна Е. І. Безпосередня демократія в системі місцевого самоврядування / Е. І. Бауліна // Вісник Челябінського держ. ун-ту. – 2008. – № 22. – С. 30.
20. Бачинський Ю. Україна irredenta / Ю. Бачинський. – Берлін, 1924. – 237 с.
21. Бевз Т. А. Формування системи народоправства в період діяльності Української Центральної Ради / Т. А. Бевз // Українська Центральна Рада: поступ націєтворення та державобудівництва. – К. : Укр. видавн. спілка, 2002. – 358 с.
22. Біденко А. Сучасні українські реалії теорії анархізму / Біденко А. // Людина і Політика. – 2000. – № 4. – С. 1–12.
23. Біднов В. Школа і освіта в Україні / Біднов В. // Українська культура. – 1993. – С. 35.
24. Білецька О. А. Нова історія Полтавщини / О. А. Мирошниченко (с. 155)
25. Білоусько О. А. Нова історія Полтавщини / Білоусько О. А., Мирошниченко В. І. // Пробний підручник. – Полтава : Оріяна, 2003. – 264 с.
26. Богданов В. В. Этническая и эволюционная история Руси. Русь, славяне, аризанты, скифы, готы, гунны, пины, варяги / В. В. Богданов. – М. : Белые альвы, 2001. – 272 с.
27. Бойко І. Й. Правове регулювання цивільних відносин в Україні (IX–XX ст.) : навч. посібник / І. Й. Бойко ; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – К. : Атіка, 2012. – 348 с.
28. Боплан Г. Л. де. Опис України / Г. Л. де Боплан // Меріме П. Українські козаки та їхній останній гетьман Богдан Хмельницький. – Львів : Каменяр, 1999. – 301 с.
29. Борисенко В. Й. Еволюція українсько-російських відносин у другій половині XVII ст. : монографія / В. Й. Борисенко, А. Г. Бульвінський, С. О. Візер. – К. : Старий світ, 2006. – 256 с.

30. Бунятян К. П. Давнє населення України / К. П. Бунятян. – К. : Либідь, 1999. – 228 с.

31. Бущик Л. П. Иллюстрированная история СССР XV–XVII вв. / Бущик Л. П. – М. : Просвещение, 1971. – 445 с.

32. Василенко Н. П. Конституция Пилипа Орлика / Н. П. Василенко // Учёные записки Института истории Российской Ассоциации научно-исследовательских институтов общественных наук. – М., 1929. – Т. 3. – 380 с.

33. Вернадский Г. В. Киевская Русь / Г. В. Вернадский. – Тверь ; М. : ЛЕАН ; Аграф, 2001. – 448 с.

34. Верстюк В. Ф. Українська Народна Республіка / В. Ф. Верстюк // Політична система для України : історичний досвід і виклики сучасності. – К., 2008. – 988 с.

35. Винар Л. Михайло Грушевський: історик і будівничий нації / Винар Л. – Нью-Йорк ; К. ; Торонто, 1995. – 304 с.

36. Винниченко й українська соціал-демократія / упоряд. та авт. передм. В. С. Лозицький. – К. : Парламентське вид-во, 2008. – 280 с.

37. Винниченко В. Відродження нації / В. Винниченко. – К. ; Відень, 1920. – Ч. II. – 328 с.

38. Винниченко В. Відродження нації: Репринт. відтвор. вид. 1920 р. / В. Винниченко. – К. : Політвидав України, 1990. – Ч. I. – 348 с.; Ч. II. – 328 с.; Ч. III. – 535 с.

39. Відомий-невідомий Михайло Драгоманов : наук. зб. до 170-річчя від дня народження М. П. Драгоманова / упоряд.: В. Погребенник, С. Шевчук, Н. Осьмак ; Мін-во освіти, науки, молоді та спорту України ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. – 382 с.

40. Владимирский-Буданов М. Ф. Очерки по истории Литовского государства / Владимирский-Буданов М. Ф. – К., 1889. – 407 с.

41. Возняк С. М. Антропонаціоцентризм філософського світогляду І. Франка / С. М. Возняк // Прикарпатський вісник НТШ «Думка». – Івано-Франківськ, 2008. – № 3. – С. 8–9.

42. Возняк С. Ідея «громадівського соціалізму» в українській соціально-філософській думці XIX ст. [Електронний ресурс] / С. Возняк. – Режим доступу : http:www.nbuv.gov.ua/portal/voznjak-stepan.pdf.

43. Войнаровський Тит, о. мітр. Спогади з мого життя / о. мітр. Тит Войнаровський // Історичні постаті Галичини XIX–XX ст. – Нью-Йорк ; Париж ; Торонто, 1961. – С. 66–71.

44. Волков Г. Три лика культуры. – М. : Молодая Гвардия, 1986. – 335 с.

45. Ворон В. О. Народоправство і магдебурзьке право / В. О. Ворон // Любомль в історії України і Волині : матеріали наук.-практ. конф. до 160-річчя надання Любомлю магдебурзького права і 10-річчя незалежності України. – Луцьк, 2003. – С. 10–18.

46. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы : в 3 т. – М. : Акад. наук СССР, 1953.; З-під булави – під корону: друга половина XVIII ст. / упоряд. і автор передм. О. К. Струкевич ; ред. кол. В. А. Смолій [та ін.]. – К. : Україна, 2002.– 384 с.

47. Всемирная история в десяти томах. Издательство социально-экономической литературы. – М., 1958. – Т. V. – 782 с.

48. Гавриленко О. А. Античні держави північного Причорномор'я: біля витоків вітчизняного права (кінець VII ст. до н. е. – I половина VI ст. н. е.) : монографія / О. А. Гавриленко. – Х. : Парус ТМ, 2006. – 352 с.

49. Галицько-Волинський літопис // Галицько-Волинська держава XII–XIV ст. : збірник наук. праць : у 2 кн. / упоряд. О. С. Кучерук. Кн. 1. – Львів : Світ, 2002. – 128 с.

50. Генеральне слідство про маєтності Лубенського полку // Український архів. – К., 1931. – Т. IV. – 287 с.

51. Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку // Український архів. – К., 1929. – Т. I. – 260 с.

52. Гирич І. Спадщина М. Грушевського і сьогодення / І. Гирич // Історія України. – 2001. – № 43. – С. 4–7.

53. Глинявий В. П. Історія держави і права зарубіжних країн : навч. посіб / Глинявий В. П. – 7-ме вид. – К. : Істина, 2012. – 768 с.

54. Голянич М. Ю. Прогностичні ідеї Тараса Шевченка / Голянич М. Ю. // Прикарпатський вісник НТШ «Думка». – Івано-Франківськ, 2008. – № 3. – С. 29–43.

55. Горелов М. Є. Цивілізаційна історія України / М. Є. Горелов. – К., 2006. – 613 с.

56. Горський В. С. Історія української філософії / В. С. Горський, К. В. Кислюк. – К. : Либідь, 2004. – 486 с.

57. Государственная дума. Законы 6 августа. Высочайший Манифест. Указ Правительствующему Сенату. Учреждение Государственной Думы. Положение о выборах в Государственную Думу : Издание неофициальное. – СПб., 1905. – 43 с.

58. Грамоты великих князей Литовских с 1390 по 1569 год. – К., 1868. – 163 с. (с приложением).

59. Грушевский М. С. Очерки истории украинского народа / М. С. Грушевский ; сост. и ист.-биогр. очерк Ф. П. Шевченко, В. А. Смолия ; примеч. В. М. Рычки, А. И. Гуржия. – К. : Лыбидь, 1990. – 400 с.

60. Грушевський М. С. З соціально-політичних концепцій Антоновича / М. С. Грушевський // Україна. – 1928. – Т. 50. – С. 5–15.

61. Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський ; редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 1997. – Т. 9, кн. 2. – 776 с.

62. Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський ; редкол. П. С. Сохань (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 1994. – Т. 1. – 736 с.

63. Грушевський М. С. На українські теми. Грім – та не з тучі / М. С. Грушевський // Літературно-науковий вісник. – 1907. – Т. 39, кн. 8–9. – 776 с.

64. Грушевський М. С. Українці / М. С. Грушевський // Україна. Наука і культура : щорічник АН УРСР. – 1990. – Вип. 24. – С. 107–123.

65. Грушевський М. С. Хто такі українці і чого вони хочуть / М. С. Грушевський. – К. : Т-во «Знання України», 1991. – 240 с.

66. Грушевський М. С. Якої ми хочемо автономії / М. С. Грушевський // Хто такі українці і чого вони хочуть. – К., 1991. – 280 с.

67. Грушевський М. Спомини / М. Грушевський // Київ. – 1989. – № 8–11; Скоропадський П. Спомини / Скоропадський П. ; передм. Г. В. Папакіна. – К. : Україна, 1992. – 112 с.

68. Грушевський М. С. З ідеології кирило-мефодіївців / М. С. Грушевський // Україна : Науковий трьохмісячник українознавства. – 1914. – Кн. 1. – С. 78–83.

69. Грушевський М. С. Історія України-Руси : у 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський ; редкол. П. С. Сохань (голова) [та ін.]. – К. : Наук. думка, 1991. – Т. 3. – 670 с.

70. Грушевський М. С. Очерк истории украинского народа / М. С. Грушевський ; сост. и ист.-биогр. очерк Ф. П. Шевченко, В. А. Смолия; примеч. В. М. Рички, А. И. Гуржия. – К. : Либідь, 1990. – 400 с.

71. Грушевський М. С. Щоденники (1888–1894 рр.) / М. С. Грушевський ; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України ; Центр. держ. істор. архів України. – К. : Ін-т укр. археографії та джерелознавства, 1997. – 261 с.; Листування Михайла Грушевського / упоряд. Г. Бурлака. – К. ; Нью-Йорк ; Париж ; Львів ; Торонто : Укр. іст. т-во, 1997. – 399 с.

72. Гунчак Т. Російський імперіалізм / Гунчак Т. – К. : Києво-Могилянська академія, 2010. – 395 с.

73. Гуревич А. Я. «На праве страна строится…» / Гуревич А. Я. // Категории средневековой культуры : монография. – М. : Наука, 1972. – 320 с.

74. Даль Р. Демократия и ее критики / Р. Даль ; под ред. М. В. Ильина. – М. : Рос. полит. энциклопедия, 2003. – 576 с.

75. Дві концепції Української політичної думки : Вячеслав Липинський – Дмитро Донцов. – Нью-Йорк : Накладом Ради оборони і допомоги Україні УККК Америки, 1990. – 204 с.

76. Декабристы. Поэзия, драматургия, проза, публицистика, литературная критика. – М. ; Л., 1951. – 716 с.

77. Державна політика : матеріал з Вікіпедії – вільної енциклопедії [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://uk.wikipedia.org/wiki.

78. Державна стратегія регіонального розвитку на період до 2015 року : Постанова Кабінету Міністрів України від 21.07.2006, № 1001 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1001–2006-%D0%BF.

79. Дильтей В. Введение в науки о духе / Дильтей Вильгельм. – М. : Дом интелектуальной книги, 2000. – 762 с.

80. Диновський Д. М. Творчість О. О. Малиновського: сучасність та Рівненщина / Диновський Д. М. // Наукова спадщина академіка О. О. Малиновського і сучасність : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., 4–6 грудня 2008 року, м. Рівне / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України [та ін.] ; [редкол.: І. Б. Усенко (голова) та ін.]. – К., 2010. – 231 с.

81. Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. : збірник документів / АН України ; Ін-т української археографії ; упоряд., автор передм. та комент. В. Й. Горобець ; відп. ред. Л. А. Дубровіна. – К. : Наук. думка, 1993. – 392 с.

82. Дневник Люблинского сейма 1569 г. – [Б. м. ; р. в.]. – 786 с.

83. Дністрянський С. Загальна наука права і політики : у 2 т. / С. Дністрянський. – Прага : Укр. ун-т, 1923. – Т. 1. – 286 с.; Т. 2. – 342 с.

84. Дністрянський С. Загальна наука права і політики / С. Дністрянський. – Прага, 1923. – 402 с.

85. Довнар-Запольский М. В. Политический строй Древней Руси. Вече и князь / Довнар-Запольский М. В. – М., 1906. – 65 с.

86. Документы Богдана Хмельницького (1648–1657) / Ін-т сусп. наук АН УРСР ; упоряд. І. Крип'якевич та І. Бутич. – К. : Вид-во АН УРСР 1961. – 739 с.

87. Донцов Д. Заповіт Шевченка / Д. Донцов // Визвольний шлях. – 1974. – № 3–4. – С. 277–285.

88. Донцов Д. Заповіт Шевченка / Дмитро Донцов. – К. : Укр. видав. спілка, 2000. – 84 с.

89. Донцов Д. Націоналізм / Д. Донцов // Націоналізм / Українська видавнича спілка. – Лондон, 1966. – 336 с.

90. Донцов Д. Націоналізм / Дмитро Донцов. – Лондон ; Торонто, 1966. – 290 с.

91. Донцов Д. Історія розвитку української державної ідеї / Дмитро Донцов. – К. : Т-во «Знання України», 1991. – 148 с.

92. Донцов Д. Христом і мечем / Дмитро Донцов. – Лондон ; Торонто, 1958. – 320 с.

93. Дорошенко Д. І. Нарис історії України / Д. І. Дорошенко. – Л. : Світ, 1991. – 573 с.

94. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1920) : у 4 ч. Галицька Руїна. – Доба Центральної Ради. – Доба Гетьманщини. – Доба Директорії. – 2-ге вид. / Д. Дорошенко. – Мюнхен : Укр. вид-во, 1969. – 542 с.

95. Дорошенко Д. Нарис історії України / Д. Дорошенко. – Львів : Світ, 1991. – 573 с.

96. Дорошенко Д. Розвиток науки українства в 19 і на початку 20 ст. / Д. Дорошенко // Лекції за редакцією Дмитра Антоновича / упоряд. С. В. Ульяновська ; вступ. ст. І. М. Дзюби. – К. : Либідь, 1993. – С. 26–39 (Пам'ятки історичної думки України); Дорошенко Д. Розвиток науки українства в 19 і на початку 20 ст. / Дорошенко Д. // Українська культура / Д. Антонович. – Мюнхен, 1988. – С. 23.

97. Дорошенко Д. Мої спомини про давнє-минуле (1901–1914 рр.) / Д. Дорошенко. – Вінніпег, 1949. – 218 с.

98. Дорошенко Д. Мої споминки про недавне минуле (1914–1918) / Д. Дорошенко // Український історичний журнал. – 1989. – № 7. – С. 37–42.

99. Драгоманов М. П. Громада / М. П. Драгоманов // Українська збірка. – Женева, 1882. – № 5. – 270 с.

100. Драгоманов М. П. Либерализм и земство в России / М. Драгоманов // Собрание политических сочинений : в 2 т. – Париж, 1906. – Т. 2. – 873 с.

101. Драгоманов М. П. Про українських козаків, татар та турків / М. П. Драгоманов // Вибране. – К. : Либідь, 1991. – 688 с.

102. Драгоманов М. П. Пропащий час. Українці під Московським царством (1654–1876) / М. Драгоманов // Вибране. – К. : Либідь, 1991. – 688 с.

103. Дух нашої давнини [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www. banderivets.org.ua/index. php? page=pages/zmist8/Donzov/hrest/Duh.

104. Енгельс Ф. Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії : твори : у 50 т. Т. 21 / Ф. Енгельс, К. Маркс. – К. : Політвидав України, 1964. – 519 с.

105. Єрмолаєв В. М. Вищі представницькі органи влади в Україні (історико-правове дослідження) : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.01 / Єрмолаєв Віктор Миколайович. – Х., 2006. – 430 с.

106. Жилин А. А. Учебник государственного права : (пособие к лекциям). – Ч. І. Общее учение о государстве / Жилин А. А. – Петроград, 1916. – 434 с.

107. Журба М. Етнополітична концепція М. Драгоманова у контексті українського національного відродження / М. Журба // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Сер. № 6 : Історичні науки. – 2010. – Вип. 6 : Ювілейний випуск до 175-річчя Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова. – С. 10–27.

108. Забаровський М. В'ячеслав Липинський і його думки про українську націю і державу / М. Забаровський. – Аусбург, 1946. – 51 с.

109. Завідомлення про діяльність Української Академії наук у Києві до 1 січня 1920 р. / [авт. тексту Л. Окиншевич]. – К. : Друкарня УАН, 1920. – LXXX с.

110. Загальна українська енциклопедія. Книга знання : в 3 т. – Львів ; Станиславів ; Коломия, 1935. – Т. 3. – 971 с.

111. Законодательные акты Украинской Державы 1918 года. Вып. I–VIII : Апрель – сентябрь. – Одесса, 1918 ; Вісті з Української Центральної Ради. 1917–1918 рр.

112. Залізняк Л. Л. Від склавинів до української нації / Л. Л. Залізняк. – К. : Бібліотека українця, 1997. – 256 с.

113. Запорожець С. А. Маніфест анархічного світогляду Вільяма Годвіна / С. А. Запорожець // Вісник СевНТУ : зб. наук. пр. Вип. 112/2010. Серія : Політологія. – Севастополь, 2010. – 215 с.

114. Засипко М. Державотворчі процеси в Україні в період національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. / Засипко М. // Еврика–Х : збірник студентських наукових праць. – Івано-Франківськ : Вид-во ЦІТ ПНУ ім. В. Стефаника, 2009. – С. 81–83.

115. Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Документи і матеріали : у 5 т. / кер. роботи і відп. ред. проф. О. Карпенко. – Івано-Франківськ : Лілея НВ, 2001. – Т. 1. – 584 с.

116. Звонська-Денисюк Л. Л. Давньогрецька мова : підруч. для студ. відділень класичної філології та гуманіт. ф-тів вищ. закладів освіти / Л. Л. Звонська-Денисюк. – К. : Томіріс, 1997. – 592 с.

117. Зиммель Г. Созерцание жизни / Зиммель Г. // Избранное : в 2 т. – Т. 2. – М., 1996. – 540 с.

118. Избранные социально-политические и философские произведения декабристов. – М. : Мысль, 1951. – 508 с.

119. Исаев И. А. История государства и права России : учебник / И. А. Исаев. – М. : Юристъ, 1999. – 608 с.

120. История политических и правовых учений : хрестоматия. – Х. : Факт, 1999. – 1079 с.

121. Исторія Русовъ или Малой Россіи: Сочиненіе Георгія Конискаго, Архіепископа Бѣло-рускаго. – К., 1991. – С. XXIII.

122. Источники Малороссийской истории, собранные Д. Бантыш-Каменским и изданы О. Бодянским. Ч. I : 1649–1687. – М. : Изд-во Москов. ун-та, 1858. – 339 с.

123. Ільїн І. А. Теорія права і держави [Текст] / Ільїн І. А. – Вид. 2-е, доп. / за ред. і з бібліограф. нарисом В. А. Томсінова. – М. : Зерцало, 2003. – 398 с.

124. Інститут літератури ім. Т. Шевченка АН УРСР, відділ рукописів, ф. 3, № 1197.

125. Ісаєвич Я. Д. Україна давня і нова: народ, релігія, культура / Я. Д. Ісаєвич. – Львів : [Б. в.], 1996. – 335 с.

126. Історико-політичні уроки української державності : енциклопедичний словник / [за ред. Ю. І. Римаренка]. – К. ; Донецьк : Донеччина, 1998. – 544 с.

127. Історична наука : термінологічний і понятійний довідник : навч. посіб. / В. М. Литвин, В. І. Гусєв, А. Г. Слюсаренко [та ін.]. – К. : Вища шк., 2002. – 430 с.

128. Історичні постаті Галичини XIX–XX ст. / Наукове товариство ім. Шевченка. Бібліотека українознавства. – Ч. 8. – Нью-Йорк ; Париж ; Сідней ; Торонто, 1961. – 247 с.

129. Історія економічних вчень : навч. посіб. / за ред. В. В. Кириленка. – Тернопіль : Економічна думка, 2007. – 233 с.

130. Історія світової цивілізації: Соціокультурний розвиток людства : навч. посіб. – Вид. 2-ге, стереотип. / відп. ред. та автор вступ. слова С. Кримський. – К. : Либідь, 1999. – 360 с.

131. Історія України в особах XIX–XX ст. – К. : Україна, 1995. – 479 с.

132. Історія українського козацтва. Нариси : у 2 т. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – Т. 1. – 800 с.

133. Історія української культури : збірник матеріалів і документів. – К. : Вища школа, 2000. – 607 с.

134. Історія філософії України : хрестоматія : навч. посіб. / упоряд. М. Ф. Тарасенко, М. Ю. Русин, А. К. Бичко [та ін.]. – К. : Либідь, 1993. – 560 с.

135. Калашников В. М. Формування інститутів держави і права в США ранньої доби (1607–1775 рр.) : монографія / Калашников В. М., Малишко В. М. – К. : Логос, 2015. – 406 с.

136. Каманин И. Материалы городской общины / И. Каманин // Университетские известия. – К., 1892. – № 278. – С. 28–40.

137. Каманина Т. В. Происхождение государства и права / Т. В. Каманина. – М. : Юрист, 1999. – 234 с.

138. Камінський А. На перехідному етапі. «Гласність», «перебудова» і «демократія» на Україні / А. Камінський. – Мюнхен : [б. в.], 1990. – 623 с.

139. Канев С. Н. Октябрьская революция и крах анархизма: (Борьба партии большевиков против анархизма 1917 –1922 гг.) / Канев С. Н. – М. : Наука, 1974. – 415 с.

140. Канев С. Н. Революция и анархизм: Из истории борьбы революционных демократов и большевиков против анархизма (1840–1917 гг.) / Канев С. Н. – М. : Мысль, 1987. – 328 с.

141. Карамзин Н. М. И что была тогда Россия? / Карамзин Н. М. – Х. : Прапор, 1990. – 527 с.

142. Кистяковский Б. А. В защиту права. (Интеллигенция и правосознание) / Б. А. Кистяковский // Вехи : сборник статей о русской интеллигенции. – М. : Правда, 1991. – С. 122–149.

143. Кистяковский Б. А. Государство правовое и социалистическое / Кистяковский Б. А. // Вопросы философии. – 1990. – № 6. – С. 141–159.

144. Кистяковский Б. А. Социальные науки и право. Очерки по методологи социальных наук и общей теории права / Б. А. Кистяковский. – М. : М. и С. Сабашниковы, 1916. – 704 с.

145. Ключевский В. О. Сочинения : в 9 т. / В. О. Ключевский. – М. : Мысль, 1989. – Т. 6. – 486 с.

146. Ключевский В. О. Боярская Дума Древней Руси / В. О. Ключевский. – 5-е изд. – Петроград : Лит.-изд. отд. Нар. Комиссариата по Просвещению, 1919. – 543 с.

147. Ковалев С. И. История античного общества. Греция / С. И. Ковалев. – Гос. соц.-экон. изд-во, 1936. – 340 с.

148. Ковалевский М. М. Общее учение о государстве / Ковалевский М. М. // Лекции проф. М. М. Ковалевского читанные в 1908–1909 г. / Издание Кассы Взаимопомощи при СПб. политех. институте. – 1909. – 215 с.

149. Ковалевский М. М. От прямого народоправства к представительному и от патриархальной монархии к парламентаризму. Рост государства и его отражение в истории политических учений. Т. I. / М. М. Ковалевский. – М. : Типография товарищества И. Д. Сытина, 1906. – 520 с.

150. Ковалевский М. М. Очерки по истории политических учреждений России / М. М. Ковалевский. – М. : Территория будущего, 2007. – 238 с.

151. Ковалевский М. М. Происхождение современной демократии / М. М. Ковалевский. – М. : Типография А. И. Мамонтова и К, 1895. – 352 с.

152. Коваль А. Ф. Погляди О. О. Малиновського на історію формування та розвитку права на території сучасної України / Коваль А. Ф. // Наукова спадщина академіка О. О. Малиновського і сучасність : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., 4–6 грудня 2008 р., м. Рівне. – К., 2010. – С. 74–78.

153. Ковальова С. Г. Інститути державної влади Великого князівства Литовського / Ковальова С. Г. // Наукова спадщина академіка О. О. Мали-

новського і сучасність : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., 4–6 грудня 2008 р., м. Рівне. – К., 2010. – С. 129–133.

154. Козовик І. Філософсько-релігійний ідеал Української держави у концепції Андрея Шептицького / Козовик І. // Спадщина митрополита Андрея Шептицького в національному й духовному відродженні України. – Івано-Франківськ : Плай, 2000. – 157 с.

155. Колінгвуд Дж. Ідея історії / Дж. Колінгвуд. – К. : Основа, 1996. – 615 с.

156. Коломийцев В. Ф. Социология Герберта Спенсера / Коломийцев В. Ф. // Социологические исследования. – 2004. – № 1. – С. 37–44.

157. Конституція України : Закон України від 28.06.1996, № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

158. Концепція державної регіональної політики : Указ Президента України від 25.05.2001, № 341/2001 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/341/2001.

159. Концепція політичної еліти В. Липинського як фактор національно-державної ідентичності України // Нова політика. – 1998. – № 2. – С. 44–48.

160. Костомаров Н. И. Исторические произведения / Н. И. Костомаров. – К. : Изд-во КГУ, 1989. – 736 с.

161. Костомаров М. І. Закон Божий (Книга буття українського народу) / М. І. Костомаров. – К. : Либідь, 1991. – 40 с.

162. Костомаров Н. И. Исторические монографии. Исследования. Т. VIII. Ч. II. Северорусские народоправства во времена удельно-вечевого уклада. (История Новгорода, Пскова и Вятки) / Н. И. Костомаров. – СПб., 1886. – 466 с.

163. Костюк В. Іван Франко: не останні сторінки до портрета / Володимир Костюк. – Косів : Писаний камінь, 2003. – 188 с.

164. Котенко А. До питання про творення українського національного простору в журналі «Основа» / А. Котенко // Український історичний журнал. – 2012. – № 2 (503). – С. 42–57.

165. Коэн Дж. Гражданское общество и политическая теория / Дж. Коэн, Эндрю Арато. – М. : Весь мир, 2003. – 782 с.

166. Крип'якевич І. П. Історія України / І. П. Крип'якевич. – Львів : Світ, 1996. – 520 с.

167. Кропоткин П. А. Этика : Избранные труды / Кропоткин П. А. ; общ. ред., составл. и предисл. канд. филос. наук Ю. В. Гридчина ; ред. канд. филос. наук И. И. Жиброва. – М. : Политиздат, 1991. – 496 с.

168. Круглашов А. М. Політичні ідеї Михайла Драгоманова : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра політ. наук : 23.00.01 / А. М. Круглашов ; Ін-т політ. і етнонац. дослідж. НАН України. – К., 2002. – 39 с.

169.Крымский С. Б. Эпистемология культуры / Крымский С. Б., Парахонский Б. А., Мейзерский В. М. – К., 1993. – 216 с.

170.Кузнецов В. Г. Герменевтика и методология гуманитарных наук / Кузнецов В. Г. // Философия науки. – Волгоград, 2006. – 69 с.

171.Кузьминець О. В. Історія держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. / Кузьминець О. В., Дурнов Є. С., Сокур Ю. В. – К. : Гранмна, 2012. – 240 с.

172.Куліш С. М. Національно-демократична революція в Україні. Боротьба за державність (1917–1920) / С. М. Куліш, Л. О. Радченко, В. І. Семененко // Політична історія України : посіб. для студ. вищ. навч. закл. / за ред. В. І. Танцюри. – К. : Академія, 2001. – 488 с.

173.Кульчицький О. Культ Маркіяна Шашкевича як психосоціальна проблема / Кульчицький О. // Наукові записки. – Мюнхень : УВУ, 1963. – Ч. 7. – С. 208–222.

174.Кульчицький С. Російська тінь на незалежності України / С. Кульчицький // Політика і час. – К., 1993. – № 10. – С. 8–15.

175.Кухта Б. З історії української політичної думки: текст лекцій : навч. посіб. / Б. Л. Кухта. – К. : Генеза, 1994. – 363 с.

176.Кучабський В. Вага і завдання Західно-Української Держави серед сил Східної Європи на переломі 1918/1919-го р. / В. Кучабський // Дзвони. – 1932. – Березень. – С. 193–204.

177.Лазаревский Н. И. Лекции по государственному праву. / Лазаревский Н. И. – СПб., 1908 – Т. I : Конституционное право; СПб., 1910. – Т. II : Административное право. – 672 с.

178.Лазаревскій А. М. Очерки изъ быта Малороссіи въ XVIII в. III. Сотники / А. М. Лазаревскій // Русский архивъ. – 1873. – Кн. I. – 361 с.

179.Лазаревскій А. М. Павелъ Полуботокъ / А. М. Лазаревскій // Русский архивъ. – 1880. – Кн. I. – С. 137–209

180.Лащенко Р. Лекції по історії українського права / Р. Лащенко. – К. : Україна, 1998. – 254 с.

181.Лебедев Н. И. Проблемы формирования гражданского общества в современной России / Н. И. Лебедев // Социально-политическое развитие России как комплексная проблема гуманитарного знания. – Волгоград : ВА МВД России, 2010. – С. 232–234.

182.Левицький К. Великий зрив. (До історії української державності від березня до листопада 1918 р. На підставі споминів і документів) / К. Левицький. – Львів : Червона калина, 1931. – 152 с.

183.Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914. На підставі споминів. [Перша часть] / Кость Левицький. – Л., 1926. – 737 с.

184.Левицький К. Про права руської мови / К. Левицький. – Л. : [б. в.], 1896. – 32 с.

185.Левицький В. Сторінки політичної біографії В. Винниченка / В. Левицький // Вісник АН України. – 1990. – № 30. – С. 9–18.

186.Ленин В. И. Держава і революція / Ленин В. И. // Полное собрание сочинений. – 5-е изд. – М. : Изд-во полит. лит., 1969. – Т. 33. – 463 с.

187.Ленин В. И. Сочинения / Ленин В. И. // Полное собрание сочинений. – 5-е изд. – М. : Изд-во полит. лит., 1967. – Т. 5. – 549 с.

188.Леонтович Ф. И. Веча, сеймы и сеймики в Великом княжестве Литовском / Леонтович Ф. И. // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1910. – № 3. − 51 с.

189.Линниченко И. Вече в Киевской области / И. Линниченко. – К. : Универ. типогр., 1881. – 65 с.

190.Липинський В. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна / В’ячеслав Липинський. – К. ; Філадельфія, 1994 – 186 с.

191.Липинський В. К. Листи до братів хліборобів: про ідею і організацію українського монархізму / Липинський В. К. – Нью-Йорк : Булава, 1954. – 470 с.

192.Липинський В. Народи поневолені і народи недержавні / В. Липинський // Політика. – 1925. – Ч.1. – 29 с.

193.Липинський В. Покликання “варягів”, чи організація хліборобів. Кілька уваг з приводу статті Чикаленка: «Де вихід?» / В. Липинський. – Відень, 1926. – 35 с.

194.Липинський В. Україна на переломі 1657–1659 рр. : Замітки до історії українського державного будівництва в 17 ст. / В. Липинський // Твори : у 25 т., у 3 сер. – Філадельфія : Східно-Європ. дослід. ін-т ім. В. К. Липинського, 1991. – Сер. 1. – Т. 3. – 346 с.

195.Лисяк-Рудницький І. Історичні есе / Лисяк-Рудницький І. – К. : Основи, 1994. – Т. 2. – 573 с.

196.Литвин С. Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана / С. Литвин. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 2001. – 640 с.

197.Литовская Метрика : 4-я книга записей. – Вильнюс : Zara, 2004. – 285 с.

198.Литовская Метрика. Отделы первый – второй. Ч. III : Книги публичных дел. Т. 1. – Юрьев, 1914. – 896 с.

199.Лібералізм : антологія / упоряд. О. Проценко. – К. : Смолоскип, 2002. – 1126 с.

200.Лінкольн А. Геттісбергська промова / А. Лінкольн // Невичерпність демократії. – К. : Укр. письменник, 1994. – 172 с.

201.Літературно-Науковий Вісник : Річник XXIX. – 1930. – Т. 4. – 420 с.

202. Лопушинський І. П. Формування та реалізація державної регіональної політики України в контексті євроінтеграційних процесів / І. П. Лопушинський // Актуальні проблеми державного управління в системі соціального та економічного розвитку українського суспільства [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Apdup/2010_1/2_7–12.pdf.

203. Луначарский А. Религия и социализм / А. Луначарский. – СПб, 1968. – Ч. 1. – 245 с.

204. Лучицкаго И. Труды А. Ф. Кистяковского в области истории и обычного права / И. Лучицкаго // Оттискъ изъ журнала «Киевская старина». – Киевъ, 1895. – 24 с.

205. Макаровський І. П. Штрихи до політичного світогляду Михайла Грушевського / І. П. Макаровський, М. Ф. Москалюк, С. Д. Сворак ; Івано-Франківський нац. техн. ун-т нафти і газу. – Івано-Франківськ : [б. в.], 2004. – 135 с.

206. Макаровський І. П. Політичні етюди : монографія / І. П. Макаровський. – Івано-Франківськ : Тіповіт, 2003. – 273 с.

207. Максимейко Н. А. Лекции по истории Русского права / Н. А. Максимейко. – Х., 1906. – 255 с.

208. Малахов В. П. История политических и правовых учений / В. П. Малахов. – М. : Академ. проект, 2000.– 414 с.

209. Малиновский И. А Сборник памятников древнего русского права. Литовский статут 1529 г. / И. А. Малиновский. – Р. н/Д., 1917. – 247 с.

210. Малиновский И. А. Лекции по истории русскаго права / И. А. Малиновский. – Р. н/Д., 1916. – 486 с.

211. Малиновский И. А. Народ и власть в русской истории / И. А. Малиновский. – К., 1905. – 38 с.

212. Малиновский И. А. Рада великих князей литовских в связи с боярской думой древней Руси/ И. А. Малиновский. – Томск, 1904. – Т. 1. – 214 с.; Томск, 1914. – Т. 2. – 146 с.; Стародавній державний лад східних слов’ян і його пізніші зміни. – К., 1929. – 184 с.

213. Малиновский И. А. Учение о преступлении по Литовскому Статуту / И. А. Малиновский. – Юрьев, 1894. – 171 с.

214. Малиновский О. А. Паны-Рада великих князей литовских в связи с боярской думой Древней России / О. Малиновский. – Томск, 1904. – 139 с.

215. Малиновський О. Стародавній державний лад східних слов’ян і його пізніші зміни / О. Малиновський. – Томськ, 1929. – 184 с.

216. Малиновський О. Треба знати і вивчати історію українського права / Малиновський І. // Червоне право. – 1928. – № 1. – С. 15–16.

217.Марганець В. Наша тактика / Марганець В. // Розбудова нації. – 1930. – Ч. 1–2. – С. 1–16.

218.Маркс К. Избранные письма / Маркс К., Энгельс Ф. – М. : Гос. изд-во полит. л-ры,1948. – 536 с.

219.Маркс К. О демократии : сборник / К. Маркс, Ф. Энгельс, В. Ленин. – М. : Политиздат, 1988. – 512 с.

220.Маркс К. Сочинения. – Изд-е 2-е. Т. 39 / Маркс К., Энгельс Ф. – М. : Гос. изд-во полит. л-ры, 1966. – 713 с.

221.Маркс К. Сочинения. Изд. 2-е. Т. 13 / Маркс К., Энгельс Ф. – М. : Гос. изд-во полит. л-ры, 1959. – 771 с.

222.Марченко М. Н. Демократия в СССР: факты и домыслы / Марченко М. Н., Рожко И. Н. – М. : Мысль, 1988. – 282 с.

223.Матеріали перших Міжнародних драгоманівських читань : 30 вересня – 2 жовтня 2003 р. / М-во освіти і науки України ; АПН України ; НПУ ім. М. П. Драгоманова ; відп. ред. В. П. Андрущенко ; уклад. Г. Волинка, В. Сергієнко, Л. Макаренко. – К. : [б. в.], 2003. – Вип. 1. – 274 с.

224.Мацціні Дж. Звернення до італійців / Дж. Мацціні // Націоналізм. – К. : Смолоскип, 2000. – 500 с.

225.Мацькевич М. М. Становлення і розвиток ідеї українського державотворення в Галичині (друга половина XIX – початок XX ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук / М. М. Мацькевич. – К., 2002. – 20 с.

226.Мироненко О. М. Зародження і розвиток політичної думки в Україні (X – початок XX ст.) / О. М. Мироненко // Політологія / за ред. О. В. Бабкіної, В. П. Горбатенка. – К. : Академія, 2001. – 775 с.

227.Мироненко О. Історія Конституції України / О. Мироненко. – К. : Ін Юре, 1997. – 58 с.

228.Мироненко О. М. Біля витоків вітчизняного парламентаризму / О. М. Мироненко // Правова держава. Вип. 8. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 1997. – С. 226–232.

229.Мільчакова О. Представницькі установи в історії України / О. Мільчакова // Часопис Парламент. – 2004. – № 8. – С. 18–25.

230.Могилянский Н. М. Революция на Украине по мемуарам белых / Н. М. Могилянский ; сост. С. А. Алексеев ; под. ред. Н. Н. Попова. – М. : Госиздат, 1930. – С. 115–135.

231.Нагорна Л. П. Регіональна ідентичність : український контекст / Л. П. Нагорна. – К. : ІПгЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2008. – 405 с.

232.Назарук О. Перші академічні товариства, оперті на статутах / О. Назарук, О. Охрімович // Січ 1868–1908 : альманах в пам’ять 40-х роковин основання

товариства «Січ» у Відні / зібрали і видали Зенон Кузеля і Микола Чайківський. – Л. : Друк. Т-ва ім. Шевченка, 1908. – 396 с.

233.Нариси історії Росії / Б. В. Ананьїч, І. Л. Андреєв, Є. В. Анісімов [та ін.] ; за заг. ред. О. О. Чубаряна. – К., 2007. – 800 с.

234.Нерсесянц В. С. История политических и правовых учений / В. С. Нерсесянц; под общей ред. В. С. Нерсесянца. – М. : Издат. группа НОРМА–ИНФРА, 1998. – 736 с.

235.Німчук В. В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови / В. В. Німчук. – К. : Наук. думка, 1992. – 414 с.

236.Нюхіна П. О. Козацько-Гетьманська доба у творчості академіка О. О. Малиновського / Нюхіна П. О. // Наукова спадщина академіка О. О. Малиновського і сучасність : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., 4–6 грудня 2008 р., м. Рівне. – К., 2010. – С. 124–128.

237.Овчинников А. И. Правовое мышление в герменевтической парадигме / А. И. Овчинников. – Р. н/Д : Изд-во Рост. ун-та, 2002. – 288 с.

238.Оглоблин О. Вступна стаття / Оглоблин О. // Історія Русів / пер. В. Давиденка. – Нью-Йорк : Вісник-ООЧСУ, 1956. – XXXI. – 346 с.

239.Оглоблин О. Наталія Дмитрівна Полонська-Василенко. З нагоди 80-річчя / О. Оглоблин // Наукові записки. – Мюнхен, 1963. – 240 с.

240.Оглоблин О. Володимир Антонович та його історична школа // О. Оглоблин // Студії з історії України : статті і джерельні матеріали. – Нью-Йорк ; К. ; Торонто, 1995. – 469 с.

241.Окиншевич Л. О. Значне військове товариство в Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст. / Л. О. Окиншевич // Записки наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка. Т. 157. – Мюнхен, 1948. – 230 с.

242.Окиншевич Л. О. Приказ «МалыеРосіи» Московської держави XVIII ст. / Л. О. Окиншевич, М. П. Василенко // Праці комісії для виучування історії західно-руського та вкраїнського права. Вип. 1. – К. : Друкарня УАН, 1925. – 180 с.

243.Окиншевич Л. О. Центральні установи України-Гетьманщини / Л. О. Окиншевич, М. П. Василенко // Праці комісії для виучування історії західно-руського та вкраїнського права. Вип. 8. – К. : Друкарня УАН, 1930. – 472 с.

244.Онищук С. В. Вплив церкви на процеси державотворення в Україні: історико-методологічний аналіз : монографія / С. В. Онищук. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2014. – 408 с.

245.Орлов В. Русские просветители 1790–1800 годов / В. Орлов. – М. : Политиздат, 1959. – 471 с.

246.Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс [Текст] / Х. Ортега-и-Гассет // Восстание масс : сб. ; пер. с исп. – М. : Изд-во АСТ, 2002. – С. 11–208.

247. Основы политологии : курс лекций / под ред. В. П. Пугачева. – М. : Знание, 1992. – 385 с.

248. Павлик М. Оборона М. Павлика перед окружним Коломийським судом 2 січня 1889 р. / М. Павлик // Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом. – Чернівці, 1912. – Т. 5. – 414 с.

249. Памятники, изданные временной комиссией для разбора древних актов. – Изд. 2-е. – К. : Изд-во Киев. ун-та, 1898. – Т. 4. – 452 с.; Документы, объясняющие историю Западно-Русского края. – СПб., 1865. – 568 с.

250. Панченко О. Мала енциклопедія Лохвиччини / Олександр Панченко. – Гадяч : Гадяч, 2008. – 662 с.

251. Партія чи Орден? [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.banderivets.org.ua/index.php?page=pages/zmist8/Donzov/hrest/Party.

252. Паславська Г. До питання про психологічний напрям в українській політологічній науці та ідея народоправства / Г. Паславська // Академія правових наук України. Вісник. – Х., 1997. – № 2 (9). – С. 170–174.

253. Пауткин А. А. Характеристика личности в летописных княжеских некрологах / А. А. Пауткин // Герменевтика древнерусской литературы. Сб. 1 : XI–XVI вв. – М., 1989. – С. 237.

254. Пашук А. Деякі питання соціалізму в публіцистиці І. Франка 70–80-х років XIX ст. / А. Пашук // Іван Франко. Статті і матеріали. – Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1960. – № 7. – С. 95–112.

255. Пашуто В. Т. Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства / В. Т. Пашуто, Б. Н. Флоря, А. Л. Хорошкевич. – М. : Наука, 1982. – 264 с.

256. Пащенко В. О. Національні традиції державотворення в нарисах з історії політичної та релігійної думки : навч. посіб. для студ. вузів / В. О. Пащенко, П. В. Киридон, П. Г. Радько. – Полтава : АСМІ, 2000. – 158 с.

257. Петлюра С. Статті, листи, документи / С. Петлюра ; Центр. ком. вшанування пам'яті Симона Петлюри в Америці. – Нью-Йорк : Укр. вільна АН у США, 1956. – 480 с.

258. Петлюра С. Статті, листи, документи / С. Петлюра ; Укр. вільна АН у США ; Б-ка ім. С. Петлюри в Парижі. – Нью-Йорк, 1979. – Т. 2. – 627 с.

259. Петришин О. Народовладдя – основа демократичної, правової, соціальної держави / О. Петришин // Право України. – 2009. – № 6. – С. 4–11.

260. Питання філософії. – 1996. – № 4. – С. 7–12.

261. Пичета В. И. Белоруссия и Литва XV–XVI вв. / В. И. Пичета. – 512 с.

262. Півторак Г. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов: міфи та правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски» / Г. Півторак. – 2-ге вид., доп. – К. : Арістей, 2004. – 180 с.

263.Піскун В. Симон Петлюра як політичний лідер УНР в еміграції: міжнародний і український контексти / В. Піскун // Матеріали всеукраїнської наукової конференції (20–22 травня 2009 р.) / відп. ред. Ф. В. Верстюк. – К. : Фоліант, 2009. – С. 52–68.

264.Плеханов Г. В. Избранные философские произведения / Г. В. Плеханов. – М. : Госполитиздат, 1956. – Т. 2. – 828 с.

265.Плеханов Г. В. Избранные философские произведения / Г. В. Плеханов. – М. : Госполитиздат, 1957. – Т. 3. – 783 с.

266.Повесть временных лет // Полное собрание русских летописей. – Ленинград, 1926. – Вып. 2. – 379 с.

267.Повесть временных лет. По Лаврентьевской летописи 1377 г. / подготовка текста, перевод, статьи и ком. Д. С. Лихачева ; под ред. В. П. Андриановой-Перетц. – Изд. 2-е, испр. и доп. – СПб. : Наука, 1999. – 668 с.

268.Політологія. Кінець XIX – перша половина XX ст. : хрестоматія / за ред. О. І. Семківа. – Львів, 1996. – 596 с.

269.Полное собрание русских летописей. Т. IV : Новгородские и Псковские летописи. – (IV/V) Новгородская четвертая летопись. – СПб., 1848. – 360 с.

270.Пономарев Н. В. Критика анархистской концепции власти и современность. – Казань : Изд-во Казанского у-та, 1978. – 140 с.

271.Попович М. В. Червоне століття / М. В. Попович. – К. : АртЕк, 2007. – С. 156–239.

272.Поппер К. Р.Открытое общество и его враги. Т. 1 : Чары Платона / пер. с англ. под ред. В. Н. Садовского. – М. : Феникс, Международный фонд «Культурная инициатива», 1992. – 448 с.

273.Потульницький В. І. Проблема регіоналізму в українській політичній та історичній думці другої половини XIX – першої половини XX ст. (на прикладі образу Галичини) / В. І. Потульницький // Вісник Львівського університету. Сер. історична. – 2000. – Вип. 35–36. – 150–167.

274.Пресняков А. Е. Княжее право древней Руси / Пресняков А. Е. – СПб., 1909. – 190 с.

275.Про стимулювання розвитку регіонів : Закон України від 08.09.2005, № 2850-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/anot/2850–15.

276.Радько П. Г. Національні традиції державотворення в українській історіографії та політичній літературі XIX–XX століть : концепції, ідеї, реалії / П. Г. Радько ; відп. ред. П. С. Сохань ; НАН України, Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 1999. – 338 с.

277.Радько П. Г. Національні традиції державотворення в українській історіографії та політичній літературі XIX–XX ст. : концепції, ідеї, реалії /

П. Г. Радько ; НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К. : [б. в.], 1999. – 387 с.

278. Радько П. Г. Національні традиції державотворення в українській історіографії та політичній літературі XIX–XX ст. : концепції, ідеї, реалії / П. Г. Радько. – К., 1999. – 386 с.

279. Радько П. Г. Національні традиції державотворення в українській історіографії та політичній літературі XIX–XX ст.: концепції, ідеї, реалії / П. Г. Радько. – К. : Ін-т укр. археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 1999. – 385 с.

280. Республика. – 1919. – 30 берез.

281. Ренненкампф Н. К. Юридическая энциклопедия / Н. К. Ренненкампф. – 4-е изд. – СПб. ; К. : Н. Я. Оглоблин, 1913. – 302 с.

282. Російський імперіалізм. – К. : Вид. дім Києво-Могилянської академії, 2010. – 395 с.

283. Российское законодательство X–XX веков : в 9 т. / под общ. ред. О. И. Чистякова. – М. : Юр. лит-ра, 1984. – Т. 1 : Законодательство Древней Руси. – 430 с.

284. Рудич Ф. М. Много ли власти нужно власти? / Ф. М. Рудич // Много ли власти нужно власти? Украина в контексте трансформации политических систем в странах СНГ и Балтии, Центральной и Восточной Европы. – К. : Наук. думка, 2010. – 302 с.

285. Рудич Ф. М. Много ли власти нужно власти? : Украина в контексте трансформации политических систем в странах СНГ и Балтии, Центральной и Восточной Европы : [монография] / Ф. М. Рудич ; НАН Украины, Ин-т полит. и этнонац. исслед. им. И. Ф. Кураса. – 2-е доп. изд. – К. : Наук. думка, 2010. – 303 с.

286. Рудич Ф.М. Політологія : [підруч. для студ. вищ. навч. закладів] / Ф. М. Рудич. – К. : Либідь, 2009. – 474 с.

287. Рябінін Є. Сутність сучасного регіоналізму та виміри його прояву / Євген Рябінін // Сучасна українська політика. – 2011. – № 24. – С. 43–52.

288. Рябов С. Г. Політологія: Словник термінів і понять / С. Г. Рябов ; ред. В. П. Недашківський. – К. : Тандем, 1996. – 191 с.

289. Салтовський О. І. Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки / О. І. Салтовський. – К. : Вид. ПАРАПАН, 2002. – 396 с.

290. Сватко Я. Місія Бандери / Я. Сватко. – Вид. 4-те, доповн. і виправл. – Львів : Галицька видавнича спілка, 2008. – 64 с.

291. Сворак С. Д. О. О. Малиновський про ґенезу та трансформацію звичаєвих правових норм у східних слов'ян / С. Д. Сворак // Наукова спадщина академіка О. О. Малиновського і сучасність : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., 4–6 грудня 2008 року, м. Рівне. – К., 2010. – С. 60–65.

292. Сергійчук В. І. Симон Петлюра / В. І. Сергійчук. – К. : Україна, 2004. – 448 с.

293. Симоненко Р. Г. Кирило-Мефодіївське товариство / Симоненко Р. Г. // Енциклопедія історії України. – К. : Наук. думка, 2007. – Т. 4. – 528 с.

294. Ситник О. М. Формування та еволюція ідеологічних концепцій національно-державницького спрямування в Україні (від початку XIX ст. – до 1939 р.) : монографія / О. М. Ситник. – Донецьк : Нуолідж, 2009. – 549 с.

295. Ситник О. М. Становлення ідеології: український аспект / О. М. Ситник. – Донецьк, 2009. – 244 с.

296. Слабченко М. Е. Д. П. Миллер как историк украинского права / М. Е. Слабченко // Вестник Харьковского историко-филологического общества. Вып. 5. – Х., 1914. – С. 24–26.

297. Слабченко М. Е. Малорусский полк в административном отношении: Историко-юридический очерк / М. Е. Слабченко // Записки Императорского Новороссийского университета историко-филологического факультета. Вып. 1. – Одесса : Техник, 1909. – 436 с.

298. Словник староукраїнської мови. – К. : Наукова думка, 1970. – Т. 1. – 800 с.

299. Слющинський Б. В. Історія суспільно-політичної думки : курс лекцій : навч. посіб. / Б. В. Слющинський. – К. : Вид-во Європ. ун-ту, 2005. – 453 с.

300. Смолий В. Власть народа: Украинский парламентаризм от вече Киевской Руси до Верховной Рады / В. Смолий // Украина. – 1997. – № 1–2 (3–4). – С. 7–8.

301. Современные конституции : Сборник действующих конституций. Т. 1 : Конституционные монархи / пер. под ред. и вступ. очерками В. М. Гессена и Б. Э. Нольде. – СПб., 1905. – 596 с.

302. Соловьев К. А. Эволюция форм легитимации государственной власти в древней и средневековой Руси / Соловьев К. А. // Международный исторический журнал. – 2002. – № 20. – С. 39.

303. Сосновський М. Ідеологія «чинного націоналізму» Д. Донцова / М. Сосновський // Націоналізм : антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : Смолоскип, 2000. – 872 с.

304. Ставнюк В. В. Роль Античних студій у формуванні поглядів Михайла Драгоманова / В. В. Ставнюк // Український історичний журнал. – 1998. – № 6. – С. 46–54.

305. Станиславівський голос. – 1918. – 19 листоп.

306. Статут Великого княжества Литовского 1529 года. – Минск : Изд-во АН БССР, 1960. – 253 с.

307. Статут Великого княжества Литовського 1566 года : Издание императорского Московского общества истории и древностей Российских. – [Б. г., г. в.]. – 240 с.

308. Субтельний О. Україна : історія / О. Субтельний. – К., 1992. – 720 с.

309. Сумцов Н. Ф. О национальном сознании домонгольской Руси / Н. Ф. Сумцов. – К., 1905. – 134 с.

310. Сурядная Е. В. Политико-исторические условия и теретические модели формирования демократического, политического режима в России / Е. В. Сурядная // Социально-политическое развитие России как комплексная проблема гуманитарного знания. – Волгоград : ВА МВД России, 2010. – С. 267–271.

311. Творчий потенціал консервативної орієнтації // Віче. – 1998. – № 1. – С. 30–39.

312. Теорія держави і права : академічний курс : [підручник] / МОН України. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 688 с.

313. Теяр де Шарден П. Божественная среда / Пьер Теяр де Шарден // Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности. – М., 1990. – 240 с.

314. Тимошенко В. І. Розвиток теорії держави в політико-правовій думці України і Росії (кінець XIX – початок XX ст.) : монографія / В. І. Тимошенко. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2004. – 357 с.

315. Токвиль А. де. Демократия в Америке / А. де Токвиль. – М. : Прогресс, 1992. – 554 с.

316. Томенко М. Український парламентаризм у контексті історичного досвіду та сучасної практики / М. Томенко // Хроніка – 2000. – 1998. – Вип. 27–28. – С. 5–10.

317. Уайтхед А. Н. Избранные работы по философии / А. Н. Уайтхед ; пер. с англ., общ. ред. и вступ. ст. М. А. Кисселя. – М. : Прогресс, 1990. – 720 с.

318. Українська душа // Збірник статей / за ред. Вікторії Хромової. – К. : Фенікс, 1992. – 128 с.

319. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. / Нац. АН України, Ін-т історії України, Центр. держ. архів вищих органів влади і упр. України. – Т. І : 4 березня – 9 грудня 1917 р. – К. : Наук. думка, 1996. – 588 с.; Т. ІІ : 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. – К. : Наук. думка, 1997.– 422 с.

320. Українське державотворення: не витребуваний потенціал : словник-довідник / Мироненко О. Н., Римаренко Ю. І. [та ін.]. – К. : Либідь. – 557 с.

321. Універсали Богдана Хмельницького. 1648–1657: Матеріали до історії української дипломатії / упор. І. Крип'якевич, І. Бутич ; ред.кол. В. Смолій [та ін.]. – К. : Альтернативи, 1998. – 381 с.

322. Усенко І. Б. Історія держави і права України: проблеми предмета і методології досліджень / І. Б. Усенко // Правова держава. – 1999. – Вип. 10. – С. 228–239.

323. Федів Ю. О. Історія української філософії / Федів Ю. О., Мозгова Т. Г. – К. : Україна, 2000. – 510 с.

324. Федоренко Г. О. Передісторія українського народовладдя / Федоренко Г. О. // Праці науково-практичної конференції «Державно-правова реформа в Україні». – К. : Вид-во Ін-ту законодавства Верховної Ради України, 1997. – С. 183–184.

325. Федорів І. Мирон Кордуба в історії України / І. Федорів. – Тернопіль, 2001. – 127 с.

326. Федотов Г. Доля імперій / Г. Федотов // Сучасність. – 1993. – № 1. – С. 97–98.

327. Филиппов А. Георг Зиммель как классик социологии / А. Филиппов // Новое и старое в теоретической социологии / отв. ред. Ю. Н. Давыдов. Кн. 2. – М. : Ин-т социологии РАН, 2001. – 236 с.

328. Фихте Й. Г. Общие принципы наукоучения / Фихте Й. Г. // Антология мировой философии : в 4 т. – М. : Мысль, 1971. – Т. 3. – 760 с.

329. Філософія. Курс лекцій : навч. посіб. / Бичко І. В., Табачковський В. Г. та ін. – 2-ге вид. – К. : Либідь, 1994. – 576 с.

330. Франко І. Ukraina irredenta / І. Франко // Зібрання творів : у 50 т. / І. Франко. – К. : Наук. думка, 1986. – Т. 45. – 693 с.

331. Франко І. Я Програма галицьких соціалістів / І. Франко // Зібрання творів : у 50 т. / І. Франко. – К. : Наук. думка, 1986. – Т. 45. – 693 с.

332. Франко І. Я. Поза межами можливого / І. Франко // Зібрання творів : у 50 т. / І. Франко. – К. : Наукова думка, 1986. – Т. 45. – 693 с.

333. Франко І. Я. Твори : у 20 т. / І. Я. Франко. – К., 1955. – Т. 16. – 468 с.

334. Франко І. Я. До О. М. Рошкевич (Львів, 25 вересня 1879 р.) / І. Франко // Зібрання творів : у 50 т. / І. Франко. – К. : Наук. думка, 1986. – Т. 48. – 528 с.

335. Франко І. Я. Мислі о еволюції в історії людськості / І. Франко // Зібрання творів : у 50 т. / І. Франко. – К. : Наук. думка, 1986. – Т. 45. – 693 с.

336. Хліборобсько-класократичні орієнтації В'ячеслава Липинського у контексті сучасности // Розбудова держави. – 1998. – № 7/8. – С. 117–125.

337. Хміль І. Політична діяльність В. Винниченка / І. Хміль // Укр. істор. журнал. – 1989. – № 7. – С. 12–18.

338. Ходос Э. Еврейский синдром – 2 $^{1}/_{2}$ / Э. Ходос. – Х. : Просвіта, 2002. – 224 с.

339. Хрестоматія з історії держави і права України : у 2 т. Т. 1: Навчальний посібник для юридичних вищих навчальних закладів і факультетів. – К. : ІнЮре, 1997. – 464 с.

340. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917–1920 рр. Т. I–III / П. Христюк. – [Б. м. : Б. в.], 1921. – 152 с.

341. Цвєтков В. В. Демократія і державне управління: теорія, методологія, практика : монографія / В. В. Цвєтков. – К. : Юридична думка, 2007. – 336 с.

342. Центральний Державний архів вищих органів влади і управління України, ф. 1115, оп. 1, од. зб. 6.

343. Черніченко Г. О. Основні напрями державної регіональної політики України на сучасному етапі глобалізації [Електронний ресурс] / Черніченко Г. О., Черноіванова О. М. – Режим доступу : http://www.nbuv. gov.ua/ portal/soc_gum/pips/2008/BSEC_2008/Pages%20from%20tom2/0561.pdf.

344. Четвертий Великий Збір Організації Українських Націоналістів (ОУН). – [Б. м.] : Вид-во Організації Укр. Націон., 1969. – Т. 1 : Постанови. – 246 с.

345. Чотири Універсали / ред. Л. Лазерний. – К. : Добровільне товариство УРСР, 1990. – 25 с.

346. Чубатий М. Огляд історії українського права: історія джерел та державного права / М. Чубатий. – Мюнхен ; К. : Ноосфера, 1994. – 224 с.

347. Шаскольский И. П. Норманская теория в современной буржуазной науке / Шаскольский И. П. – М., 1965. – 235 с.

348. Шевченко Т. Г. Кобзар / Т. Шевченко ; вступ. ст. та примітки Р. Полонського. – Х. ; Шевченкове : «Майдан» – «Ярина», 1996. – 594 с.

349. Шипілов Л. М. Народовладдя як основа демократичної держави : монографія / Л. М. Шипілов. – Х. : ФІНН, 2009. – 215 с.

350. Шлемкевич М. Українська синтеза чи українська громадянська війна / М. Шлемкевич. – 2-ге вид. – Blomberg /Lippe : Sahraw, 1949. – 64 с.

351. Шляхтун П. П. Конституційне право : словник термінів / П. П. Шляхтун. – К. : Либідь, 2005. – 568 с.

352. Штирнер М. Единственный и его собственность / М. Штирнер – Х. : Основа, 1994. – 560 с.

353. Шульгін О. Політика (Державне будівництво України і міжнародні справи) : статті, промови, документи / О. Шульгін. – К., 1918. – 185 с.

354. Шульженко Ф. П. Історія політичних і правових вчень / Ф. П. Шульженко, Т. Г. Андрусяк. – К. : Юрінком інтер, 1999. – 304 с.

355. Энциклопедический юридический словарь / под общ. ред. В. Е. Крутских. – 2-е изд. – М. : ИНФРА-М, 1998. – 368 с.

356. Юридична енциклопедія : у 6 т. / редкол. Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) [та ін.]. – К. : Укр. енцикл. ім. М. П. Бажана, 1998. – Т. 1 : А–Г. – 669 с.; Т. 2 : Д–Й. – 1999. – 741 с.; Т. 3 : К–М. – 2001. – 792 с.; Т. 4 : Н–П. – 2002. –720 с.; Т. 5 : П–С. – 2003. – 733 с.; Т. 6: Т–Я. – 2004. – 768 с.

357. Юридична енциклопедія : у 6 т. Т. 1 : А–Г / редкол. Ю. С. Шемшученко та ін. – К. : Укр. енцикл., 1998. – 672 с.

358. Юридична енциклопедія : у 6 т. Т. 2 : Д–Й / редкол. Ю. С. Шемшученко та ін. – К. : Українська енциклопедія, 1998. – 742 с.

359. Юридична енциклопедія : у 6 т. Т. 5 : П–С / [редкол. : Ю. С. Шемчушенко (голова редкол.) та ін.]. – К. : Укр. енцикл., 2003. –736 с.

360. Юрій М. Ф. Соціокультурний світ України / Юрій М. Ф. – К. : Кондор, 2003. – 738 с.

361. Якимович Б. Михайло Грушевський: начерк політичного портрета / Б. Якимович // Ратуша. – 1991. – 14 січ. – С. 11–21.

362. Яковлєва Т. Руїна Гетьманщини від Переяславської ради до Андрусівської угоди (1659–1667рр.) / Т. Яковлєва ; пер. з рос. Л. Білик. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2003. – 644 с.

363. Ярмиш О. Н. Харківське міське самоврядування на зламі століть: XIX–XX і XX–XXI. Досвід історії та сучасності: [До 350-річчя Харкова] : монографія / Ярмиш О. Н., Головко О. М. – Х. : Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2004. – 372 с.

364. Яценко Б. «Слово о полку Ігоревім» та його доба / Б. Яценко. – К. : Веселка, 2000. – 256 с.

365. Narski I. S. Postmodernisme en filosofie in het moderne Rusland / Narski I. S. – Graningen, 1990–1991. – № 6. – P. 162.

366. Ochmacski J. Ruskie wzory organizacyjne w pacstwie litewskim XIV–XVI wieku / Ochmacski J. // Dawna Litwa. – Olsztyn, 1986. – S. 77–78.

Наукове видання

СВОРАК Степан Дмитрович

НАРОДОВЛАДНИЙ УСТРІЙ КИЇВСЬКОЇ РУСІ: ДЕРЖАВНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Монографія

Головний редактор *Василь Головчак*
Літературний редактор *Гафія Василевич*
Комп'ютерна верстка *Віра Яремко*
Коректор *Надія Гриців*

Підп. до друку 30.06.2015. Формат 60x84/$_{16}$.
Папір офсет. Гарнітура «Times New Roman».
Вид. арк. 13,8. Тираж 300 пр. Зам. № .

Видавець
Видавництво Прикарпатського національного університету
імені Василя Стефаника
76018, м. Івано-Франківськ,
вул. С.Бандери, 1, тел.: 75-13-08.
E-mail: vdvcit@pu.if.ua.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 2718 від 12.12.2006
Виготовлювач

ISBN 978-966-640-412-4